

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

İRAN İLE HİVE HANLIĞI (ÖZBEKLER) ARASINDAKİ
SİYASİ İLİŞKİLER (1642-1747)

Yüksek Lisans Tezi

Valı KHAITOV

İstanbul 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ORTADOĞU SİYASİ TARİHİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

İRAN İLE HİVE HANLIĞI (ÖZBEKLERİ) ARASINDAKİ
SİYASÎ İLİŞKİLER (1642-1747)

Yüksek Lisan Tezi

Valı KHAITOV

Tez Danışmanı:
DOÇ. DR. ALİ ERKEN

İstanbul 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi 508316841 no'lu Valı KHAİTOV'un hazırladığı "*İran İle Hive Hanlığı (Özbekler) Arasındaki Siyasi İlişkiler (1642 – 1747)*" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması ve sözlü sınavı Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin 16. maddesi uyarınca *26.09.2019* tarihinde saat *15.30*'da yapılmış sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin *Kabulü* ne OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Dr. Öğr. Üyesi Ali ERKEN	<i>Ali Erken</i>	<i>Ali Erken</i>
Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ	<i>Osman Gazi Özgüdenli</i>	<i>Osman Gazi Özgüdenli</i>
Dr. Öğr. Üyesi Serhan AFACAN	<i>Serhan Afacan</i>	<i>Serhan Afacan</i>

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun *10/10/2019* tarih ve *2019/24-10* sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları
Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN

-Tez Onayı 3 iş günü içinde ıslak imzalı 3 (üç) kopya halinde Enstitüye teslim edilmelidir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
KISALTMALAR	viii
KAYNAK VE ARAŞTIRMALARA TOPLU BİR BAKIŞ.....	ixx
GİRİŞ.....	1
1. Safevî Kimliği	5
2. Safevî Devleti'nin Kurulması	8
3. Özbek Kimliği.....	11
4. Arapşahların Hîve'de Hanlık Kurmaları.....	15
5. Siyasî İlişkileri Şekillendiren Unsurlar	20

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞAH II. ABBAS DÖNEMİNDEN ŞAH SULTAN HÜSEYİN DÖNEMİNE KADAR İRAN İLE HÎVE HANLIĞI ARASINDAKİ SİYASÎ İLİŞKİLER (1642-1694)

1.1 İran ile Hîve Hanlığı Arasındaki Siyasî İlişkilerin Geçmişi (1511-1642).....	27
1.1.1 Çatışma Dönemi (1511-1524)	27
1.1.2 Arapşahların Safevî Devleti'ne Yakınlaşması (1524-1573).....	28
1.1.3 Arapşahların Safevîlere Bağımlılık Dönemi (1572-1642)Error! Bookmark not defined.	
1.2 Şah II. Abbas Dönemindeki Askerî İlişkiler (1642-1666)	29
1.2.1 Hîve'de Taht Mücadeleleri.....	31
1.2.2 Türkmenlerin Etkisi.....	36
1.2.3 Buhara Hanlığı'nın Etkisi.....	38
1.2.4 Kalmukların Saldırıları	41
1.2.5 Ebülгази Han (1643-1663)	43
1.2.6 Enûşe Han'ın Horasan'a Saldırıları.....	46
1.3 Şah Süleyman Dönemindeki Askerî İlişkiler (1666-1694)	49

1.3.1 Buhara Hanlığı'nın Etkisi.....	50
1.3.2 Hîve'de Arenk Han ve Düzmece Han	54
1.3.3 Hîve Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne Yaklaşması.....	56
1.4 Şah II. Abbas Dönemindeki Diplomatik İlişkiler(1642-1666)	59
1.5 Şah Süleyman Dönemindeki İran İle Hîve Hanlığı Arasındaki Diplomatik İlişkiler (1666-1694)	66

İKİNCİ BÖLÜM

ŞAH SULTAN HÜSEYİN DÖNEMİNDEN SAFEVÎ DEVLETİ'NİN YIKILIŞINA KADAR İRAN İLE HÎVE HANLIĞI ARASINDAKİ SİYASÎ İLİŞKİLER (1694-1736)

2.1 Şah Sultan Hüseyin Dönemindeki Askerî İlişkiler (1694-1722)	69
2.1.1 Hîve'de Kukla Hanlar.....	70
2.1.2 Çıkan İsyanların Etkisi	75
2.1.3 Şîr Gazi Han ve Onun Horasan Seferleri (1714-1728)	76
2.2 Şah II. Tahmasb Dönemindeki Askerî İlişkiler (1722 -1732)	81
2.2.1 Nâdir Kulu'nun Hîve Hanlığı ile İlk Karşılaşması.....	83
2.2.2 İlbars Han ve Onun Horasan'a Saldırıları (1728-1740)	85
2.3 Şah III. Abbas Dönemindeki Siyasî İlişkileri (1732-1736).....	86
2.4 Rusya'nın Bölgedeki Etkisi.....	87
2.5 Osmanlı Devleti'nin Bölgedeki Etkisi	922
2.6 İran İle Hîve Hanlığı Arasındaki Diplomatik İlişkiler (1694-1736).....	93
2.7 Arapşahlar ve Safevîlerin Sonu.....	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NADİR ŞAH DÖNEMİNDE İRAN-HÎVE HANLIĞI ARASINDAKİ SİYASÎ İLİŞKİLERİ (1736-1747)

3.1 Rızâ Kulu Mîrza'nın Türkistan Seferi.....	102
3.2 Nâdir Şah'ın Mâverâünnehir Seferi	106

3.3 Nâdir Şah'ın Hîve'yi Ele Geçirmesi.....	109
3.4 Nâdir Şah Dönemi İnan-Hîve Diplomatik İlişkileri (1736-1747).....	119
SONUÇ	Error! Bookmark not defined.
KAYNAKÇA	128
ÖZGEÇMİŞ.....	137
EKLER	128

ÖNSÖZ

XVI. yüzyılın başlarında Safevî yönetiminin iktidara gelmesiyle İran’da yeni bir dönem başlamışken Buhara hanı Şeybânî Han’ın Safevî hükümdarı Şah İsmâil’e yenilgisinin ardından Türkistan hanlıkları parçalanma sürecine girmiştir. Hârizm’de Şîî yönetime bir tepki olarak ortaya çıkan Hîve Hanlığı, Buhara Hanlığı’nın baskısından kurtulmak için İran’dan destek almak zorunda kalmıştır. Kendi egemenliklerini devam ettirmek için kardeşi bile olsa mücadelelerini sürdürmeye devam eden iki hanedan aslında İran’ın kuzey doğusunu da tehdit etmekteydi. Safevî şahları daha güçlü bir konumda olan Buhara Hanlığı’na karşı Hîve Hanlığı ile diplomatik ilişkilerini güçlendirerek bu tehditten kurtulmanın peşindeydiler. Hîve Hanlığı XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güç kazanmaya başlayınca İran ile arası gerginleşmeye başlamıştır. Hanlığın İran’a akınları artmaya başlamışken XVIII. yüzyılın başlarında İran’a yapılan baskınlar doruk noktasına ulaşmıştır. Çıkan iç isyanlardan dolayı çöküşe giren İran, Nâdir Şah’ın iktidara gelmesiyle toparlanmıştır. Hindistan seferi sonrası rotasını Türkistan’a çeviren Avşarlı hükümdarı Nadir Şah, Merkezi Asya’nın neredeyse tamamını ele geçirmiştir.

Günümüze kadar Türkiye’de İran ile Türkistan hanlıklarının ilişkileri hakkında yapılan çalışmalarda İran’ın tüm Türkistan hanlıkları ile ilişkileri ele alınmışken biz konu olarak sadece İran ile Hîve Hanlığı’nın ilişkilerini seçtik. Yaklaşık yüz yıllık kritik dönemdeki siyasî ilişkileri, askerî ve diplomatik açıdan inceledik.

Çalışmamın her anında emeği geçen danışman hocam Doç. Dr. Ali Erken’e ve çalışmamda beni her zaman yönlendiren ve Farsça kaynakları temin etmemde yardımcı olan Prof. Dr. Osman Gazi Özgüdenli hocama büyük bir teşekkür borçluyum. Türkçe cümle kurmada hatalarımı düzelmede desteklerini esirgemeyen Alim Oktay Çatkal’a, Mehmet ağabeyime, Umut Kırca kardeşime ve her zaman bana moral veren değerli eşime şükranlarımı sunarım.

22.10.2019

Valı KHAITOV

ÖZET

XVI. yüzyılın başında İran ve Orta Asya halkları, en kritik dönemini geçirmişti. Neredeyse aynı dönemde tarih sahnesine çıkmış olan hanedanlar, Timurlu devleti yerine ayrı ayrı devletler oluşturmuşlardır. Şeybânî Han, Safevîlere yenik düşünce Özbeklerin devleti derinden sarsılmış ve bölünmeye müsait hale gelmiştir. Şah İsmâil'in tayin ettiği valilikleri de Mâverâünnehir halkı kabullenmek istememiştir. Şeybânîlerle aynı soy, ancak ayrı koldan gelen yeni bir hanedanlık, yani Arapşahlar (Yadigârîler), Hârizm'de hanlık kurmuşlardır. Şeybânîlerin vârisleri Buhara Hanlığı'nı, Arapşahlar Hîve Hanlığı'nı yönetmişlerdir. Hîve Hanlığı başlangıçta Safevîlere karşı çatışmacı tavır sergilemişken, sonradan güçlenmeye başlayan Şeybânîlerin baskısına karşı İran ile olan siyasetini değiştirerek yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır. Safevî Devleti bunu bir fırsata çevirerek, bu iki hanlık tarafından gelecek tehlikeyi önlemek için Buhara Hanlığı'na karşı Hîve Hanlığı'nın yanında yer almıştır.

Böylece İran şahlarıyla Hîve hanları arasında çatışmacı ilişkiler devam etmişken, yeri geldiğinde diplomatik münasebetler de kurulmuştur. Bunun yanında Hîve hanları fırsat bulunca İran'ın kuzeydoğu sınırlarına baskın yapmaktan, İran şahları da hanlığın topraklarına el koymadan çekinmemişlerdir.

Şah II. Abbas (1642-1666) zamanında İran, en parlak dönemini geride bırakmışken, Ebûlgazi Han ile başlayıp Enûşe Han ile biten dönemlerde, Hîve Hanlığı en güçlü dönemini yaşamıştır. 1694'de her iki devlette de çöküş süreci başlamış, 1730'ların sonuna doğru hem Safevîler hem de Arapşahlar tarihe karışmıştır. Nâdir Şah(1736-1747) döneminde İran, Merkezi Asya'nın neredeyse tamamına hâkim olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hîve Hanlığı, Arapşahlar, Özbekler, Safevîler, Nâdir Şah

**POLITICAL RELATIONSHIP BETWEEN IRAN-KHIVA KHANATE
(UZBEKS) (1642-1747)**

ABSTRACT

At the beginning of the XVI century, the peoples of Iran and Central Asia had their most critical period. Almost the same period, the dynasties, which appeared on the stage of history, formed separate states instead of the Timurid state. When the Shaybani Khan was defeated by the Safavids, the Uzbeks' state was deeply shaken and became available for division. Shah Ismail also appointed the governors of Mawarannahr people did not want to accept. A new dynasty, that is, the Arabshahs (Yadigars), who came from the same lineage as the Shaybanians, but from a separate branch, established a khanate in Khwarezm. While the heirs of the Shaybanians ruled the Khanate of Bukhara, the Arabshahs ruled the Khanate of Khiva. Although the Khiva Khanate initially showed a confrontational attitude towards the Safavids, it changed its policy with Iran against the pressure of the Shaybanians who began to strengthen later and turned to close relations with them. The Safavid State turned this into an opportunity and stood by the Khiva Khanate against the Bukhara Khanate in order to prevent the danger of these two khanates.

Thus, while the confrontational relations between the Iranian shahs and Khiva khans continued, diplomatic relations were also established when appropriate. Besides, when the Khiva khans had the opportunity, they did not hesitate to raid the northeastern borders of Iran and the shahs of Iran did not hesitate to seize the land of the khanate.

During the reign of Shah II Abbas (1642-1666), Iran had left behind its most brilliant period, and during the periods that started with Ebulgazi Khan and ended with Anusha Khan, the Khiva Khanate had its most powerful period. In 1694, the collapse process began in both states. Towards the end of the 1730s, both the Safavids and the Arabshahs became involved in history. During the reign of Nader Shah (1736-1747), Iran dominated almost all of Central Asia.

Keywords: Khiva Khanate, Arabshahs, Uzbeks, Safavids, Nader Shah

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
bkz.	: Bakınız
bsk.	: Baskı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Ö.B.A.	: Özbekistan Bilimler Akademisi
s.	: sayfa
sad.	: sadeleştiren
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
terc.	: Tercüme Eden
tsiz.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
Yay.	: Yayınları

KAYNAK VE ARAŞTIRMALARA TOPLU BİR BAKIŞ

Konuyla ilgili ana kaynaklar Safevîler ve hanlıkların tarih yazarlarının eserleridir. Hîve Hanlığı'nın yer aldığı Hârizm, birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.¹ Buranın yerli halkı olan Türklerin hükümranlığı döneminde yazılan eserlerin çoğu başka dillerde (Farsça, Arapça) kaleme alınmıştır. Türkistan'da yazılan Türkçe eserler ancak XVI. asırdan sonra görülmeye başlar. Buhara Hanlığı'nda tamamen, Hokand Hanlığı'nda ise sadece resmi yazışmalarda ve edebiyatta Fars dili hâkim iken,² Hîve Hanlığı'nın resmi dili Çağatay Türkçesiydi. Hîve Hanlığı tarih yazıcılığı Türk dilinde ortaya çıkmaya, bunun yanında Arapça ve Farsça birçok eserin bu hanlığın saray tarihçileri tarafından Çağatay Türkçesine çevrilmeye başlamıştır.

Diğer hanlıklarda yazılan eserler, Hârizm tarihçilerinin yazdıkları gibi detaylı veriler sunamadıkları dikkate alınır, bu eserlerin paha biçilemez değerinde olduğu anlaşılmaktadır.³ Barthold, bu eserlerden biri olan *Firdevsü'l-İkbâl* hakkında: “İçerdiği bilgilerin doğruluğu ve zenginliğiyle Buhara ve Hokand Hanlığı tarihine ait çalışmaları çok geride bırakmıştır” demiştir.

Hîve hanı Ebülгази Han (1642-1663) tarafından başlatılan tarih yazıcılığı Hîve Hanlığı'nın XVII-XX. yüzyılları siyasî tarihi ve komşu devletlerle münasebetleri hakkında araştırmacılara zengin pek çok materyal bırakmıştır. Sistemik bir tarzda bu çalışmanın hanlıkların sonuna kadar devam etmesi ve bunun hükümdarlar tarafından üstlenilmesi, bu okulun değerini daha da arttırmaktadır.

İvanov ve Barovkov Hîve tarihçileri tarafından yazılan eserlerin İran ve Buhara tarihçilerinden daha detaylı ve Orta Asya halkları hakkında yazılan en önemli eserler olduğunu belirtmektedir.

Çalışmamızda ana kaynak olarak Hîve tarihçilerinin eserlerinden *Şecere-i Türk*, *Şecere-i Hârizmşâhî* ve *Firdevsü'l-İkbâl*'in orijinal Çağatayca metinlerden de istifade ettik. Ana kaynaklar en çok Farsça olduğu dolaylı İranlı tarihçilerin eserlerinden de

¹ Feridun Tekin, “19. Yüzyıl Harezm Tarih Yazarlığı (Mûnis, Agehî, Beyanî)”, *Gazi Akademik Bakış*, C.II, Sayı: 3, (2008), s. 199.

² Vasili Vladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, Divan Yayınları, İstanbul 2017, s. 7-13.

³ Quvomiddin Munirov, *Horazm'da Tarihnevislik*, Ğofur Ğulom Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent (2002), s. 59-61.

yararlandık. Ancak başvurduğumuz Çağatay Türkçesi ve Farsça kaynaklarda da normal olarak İnan ve Hıve'nin genel tarihleri anlatıldığına, ikili siyasi ilişkilerde ele aldığımız döneme yeterince yer verilmediğine şahit olduk. Bu boşluğu kapatmak adına başka çalışmalardan farklı olarak Rusça ve Özbekçe literatürü ihmal etmemeye ve kısmen İngilizce kaynaklardan bilgi edinmeye gayret gösterdik.

Ele alacağımız süreç, Hıve tarih yazımını bizzat kendisi başlatan, aynı zamanda güçlü bir Hıve hanı sayılan **Ebülgazi Han** (1603-1663) ile başlamaktadır. *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk eserleri*, onu muktedir bir hükümdardan çok, meşhur bir tarihçi olarak tarihe adının yazılmasına sebep olmuştur.⁴ Ana kaynak niteliğinde olan bu iki eserin yerli halkın dilinde ve sade bir üslupta yazılması, yazarın kendisinin canlı bir şahit olması çok önem arz etmektedir.⁵ Müellif kendi tabiriyle: “Bilinsin ki, bizden önce Türkçe tarih yazanlar, Arapça ve Farsça sözcükleri katarak kendisinin bu işin ustası olduklarını belirtmeye çalışmışlar. Aslında bunların hiçbiri lazım olmayıp, herkese anlaşılır olması için Türklere tarihini kendi dillerinde söylemek gerekir” demiştir. Ebülgazi Han Türklerin tarihi ve boyları hakkında ve Cengizli hükümdarların İslam'ı benimsediklerinden sonraki tarihi hakkında detaylı bilgiler vermektedir.⁶ Ebülgazi Han, 1644'e kadar tarihi vakaları kendisi yazmış, 1664'a kadar yazılan kısımları oğlu Enüşe Han'a emretmişti.⁷ Vambery bu eser hakkında ”Dünya Şecere-i Türk için minnettardır” demişti. Hudaynazarov, “Rus ve Batı şarkiyatçıları tarafından itiraf edilen nâdir eserlerden biri olup, Türk halkları hakkında önemli bilgiler içermektedir” demiştir. Eserin bir nüshası mikrofilm şeklinde Süleymaniye kütüphanesinde 184 arşiv numarasıyla saklanmaktadır. Muharrem Ergin ve Zuhâl Kurgu Ölmez tarafından yayınlanmıştır. Rızâ Nur tarafından Osmanlı Türkçesiyle İstanbul'da ve Öktam Azam tarafından Kiril alfabesiyle Özbekistan'da basılmıştır.

Mûnis Şîr Muhammed Avazbeyoğlu (1778-1829), kendi dönemine kadar Hıve Hanlığı hakkında verilen bilgileri içeren meşhur *Firdevsü'l-İkbâl* eserinin müellifidir. Hanlığın başkâtipliğini yaptığı de bilinmektedir. Muhammed Bilal Çelik tarafından

---

⁴ Tekin, *a.g.m.*, s. 202.

⁵ Salih Yılmaz, “Hıve Hanlığında Tarih Yazıcılığı ve Başlıca Temsilcileri”, 3. Milletlerarası Şehir Tarih Yazarları Kongresi, *Türkiye Yazarlar Birliği*, Ankara (2015), s. 473.

⁶ Halim Hudaynazarov, *Şecere-i Türk ve Uning Örganılması*, Öqituvçi Neşriyatı, Taşkent 1993, s. 6.

⁷ Ebülgazi Han, *Şecere-i Türk*, ed., Azam Öktam, Çolpan Neşriyatı, Taşkent 1992, s. 6.

Firdevsü'l-İkbâl'e Göre Hîve Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı başlıklı yüksek lisans tezi yayınlanmıştır.⁸ Eserin asıl nüshası Rusya Fenler Akademisi St. Petersburg El Yazmaları Enstitüsü'nde saklanmaktadır. Eserin bir nüshası da TY. 82 arşiv numarasıyla Süleymaniye kütüphanesinde bulunmaktadır. 1988 yılında Amerikalı şarkiyatçı Yüri Bregel tarafından İngilizce metni bilim dünyasına sunulmuş, Özbekçe olarak 2010'da *Firdavsü'l İqbol Bahtlar Boğı* ismiyle kitap halinde basılmıştır.

Âgehî Muhammed Rızâ Erniyazoğlu (1809-1874) Mûnis'in yeğeni ve talebesidir. Mirablık⁹ makamından bir süre sonra ilimle meşgul olmak için feragat ettiği ve Firdevsü'l-İkbâl' in kalan kısmını tamamladığı bilinmektedir.¹⁰ *Riyâzü'd-devle, Zübdetü't-tevârîh, Câmiu'l-vukuâti's-sultânî, Gülşen-i Devlet, Şâhid-i İkbâl* adlı eserleri de meşhurdur.¹¹ *Târîh-i Cihângüşâ-yı Nâdirî, Dürre-i Nâdirî, Zafernâme, Ravzatü's Safâ, Tezkire-i Mükîmhânî ve Bedâiu'l-Vakâ-yi* gibi birçok Farsça eserleri Çağatay Türkçesine tercüme etmiştir. Bu eserlerin neredeyse tamamı Leningrad Şarkiyat Enstitüsü kütüphanesinde bulunmaktadır.¹²

Beyânî Muhammed Yusuf Babacanbek Oğlu (1858-1923), Mûnis ve Âgehî'nin takipçisi, istidatlı bir tarihçi, âlim ve şair olarak bilinmektedir. Hîve Hanlığı tarih yazarlarının sonuncusu olup, mahir tercüman olarak da ün kazanmıştır. Arapça, Farsça ve Osmanlıcadan tercüme ettiği *Sahâ'ifü'l-Ahbâr, Târîh-i Taberî, Şeybânînâme* ve *Kitâbü'l-Rusul ve'l-Muluk ve'l-Hulafâ* eserleri bunlardan birkaçıdır. *Şecere-i Hârizmşâhî* ve *Hârizm Târîhi* kitapları en meşhurlarıdır. Hanlığın çöküş döneminin canlı tanığı olduğu için önem arz etmektedir.¹³ Onun *Şecere-i Hârizmşâhî* eseri Mûnis ve Âgehî'nin eserinin sadeleştirilmiş halidir. Eserin iki nüshası bilinmekte olup, biri 1913'te yazılmış, 517 sayfadan oluşmakta ve Özbekistan Bilimler Akademisi El Yazmalar Enstitüsü Kütüphanesinde saklanmaktadır. Diğeri ise 1914'te kaleme alınmış olup, 508 sayfa, 9596 numaralı ve Ö.B.A Doğu Bilimler Enstitüsü'ndedir. Eser Emre

⁸ Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hîve Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004.

⁹ Hanlığın su işleriyle ilgilenen görevli.

¹⁰ Emre Berkan Yeni, *Beyânî- Şecere-i Harezmsâhî, (Dil İncelemesi-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)* Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi SBE, İstanbul 2018, s. 18.

¹¹ Yeni, *a.g.t.*, s. 19.

¹² Yazarsız, Muhammed Rızâ, "Âgehî", *DİA*, I, (1988), s. 449-450.

¹³ Böriboy Ahmedov, *Özbekiston Tarihi Manbalari Qadimgi Zamon va Orta Asirlar*, Öqituvçi Neşriyatı, Taşken 2001, s. 199.

Berkan Yeni ve Gökhan Çevik tarafından birer doktora tezi olarak (Dil İncelemesi-Metin-Dizin-Tıpkıbasım) Latin harflerine aktarılmıştır. Emre Berkan Yeni tarafından eserin orijinal metni tıpkıbasım şeklinde da tezinin sonunda verilmiştir. Biz bu tıpkıbasımda verilen orijinal Çağatayca metinden istifade ettik. Beyânî'nin *Hârizm Târihi* kitabı da *Şecere-i Hârizmşâhi*'den sonra kaleme alınmış olup, ona benzer şekilde yazıldığı bilinmektedir. Farklı bir üslupla ve daha sade bir dilde yazılmış olup, sadece 8 babı günümüze ulaşmıştır. Eser 91 sayfadan oluşmakta olup Özbekistan Fenler Akademisi Ebû Reyhan Bîrûnî Şarkiyatçılık Enstitüsü'nde saklanmaktadır. Beyânî'nin *Ravzatü's-Safâ*, *Zafernâme*, *Tezkire-i Mükimhânî*, *Târih-i Taberî*, *Şeybânînâme* gibi eserleri tercüme ettiği bilinmektedir. 1958'e kadar dünyada tek olarak bilinen bu eser Ebû Reyhan Bîrûnî Enstitüsü'ne takdim edildikten sonra bilim dünyasına kazandırılmıştır.¹⁴ Barthold'un Beyânî'nin eserlerinden haberdar olmadığı bilinmektedir.

Muhammed Yûsuf Münşî'nin *Tezkire-i Mükîm Hânî* isimli eserinin o dönemlerde yazıldığı bilinmektedir ancak müellif Buhara Hanlığı tarih yazarı olduğu ve eserde Hîve Hanlığı hakkında olumsuz ve abartılı bilgilere de rastlanmaktadır.

Özbekistan Merkezi Devlet Arşivi'nde "*Hîve Hanlığı Arşiv Belgeleri*" adında bir külliyat saklanmakta olup, uzmanların belirtildiğine göre Orta Asya'da bir benzeri bulunmamaktadır. XVII. yüzyıldan başlayıp hanlıkların sonuna kadar olan dönem hakkında ihtiva ettiği bilgiler açısından eşsiz sayılmaktadır. 2016 yılında UNESCO'ya takdim edilen 73 tarihi eser arasından ilk üçlüğe girmiş, "Dünya Hatırası" niteliğini taşıdığı sertifikayla belgelenmiştir. Merkezi Asya tarihini kapsayan belgeleri içeren bu külliyat, hanlıkların dışında birçok komşu devletlerin tarihleri ve münasebetleri hakkında geniş bilgi içermektedir. 1268 ciltten oluşan bu külliyat 20 bin sayfalık belge içermekte olup, günümüze kadar yeterince araştırılmamıştır.¹⁵

Farsça kaynaklara baktığımızda *Âlem Ârâ-yi Safevî*, *Âlem Ârâ-yi Abbâsî* gibi saray tarihçilerinin eserleri sistematik şekilde devam ettiğini görüyoruz. Safevîlerin sonu ve Nâdir Şah dönemini ele kaynaklardan biri **Muhammed Mühsin Müstevfi**'nin

---

¹⁴ Quvomiddin Munirov, *Horazm'da Tarihnavislik*, Gofur Gulom Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 2002, s. 58.

¹⁵ Nodira Boynazarova, -Ilhom Abdurahimov, "Yangi Davr", *Axborot*, TV Programı, Taşkent 07.06.2018, (Özbekistan'ın resmi TV kanalında yayınlanan haber programı), <https://yandex.com.tr/video/search?filmId=5205603522195806805&text=xiva%20xonligi>, (erişim: 01.02.2019)

Zübdetü't-Tevârih isimli eseridir. Yazarın Safevî saray bürokrat ailesinden geldiği, eseri 1739'da Nâdir Şah'ın oğlu Rızâ Kulu'nun emriyle kaleme aldığı bilinmektedir.¹⁶ Biz bu eserin Behrûz Güderzî tarafından basılmış olan nüshasından yararlandık. **Ebû'l-Hasan Kazvî'nin** *Fevâidu's-Safevîye* eseri bu dönemleri ele alan diğer bir kaynaktır. Nâdir Şah dönemini ele alan kaynakların başında **Mirza Mehdî Han Esterâbâdî**'nin 1747'de yazdığı *Târîh-i Cihângüşâ-yi Nâdirî*' eseri gelmektedir. Nâdir Şah'ın her zaman yanında bulunan özel müşavirlerinden biri, günümüz tabiriyle dış işleri bakanı mevkiinde olduğu bilinmektedir.¹⁷ Bununla beraber Nâdir Şah'a olan yakınlığı sebebiyle verdiği bilgilerin taraflı ve abartılı olduğu bilinmektedir.¹⁸ Memleketin dış siyaset ve diplomasisinde önemli role sahip olduğu, verdiği bilgilerin canlı şahidi olmasından dolayı yazdığı eser ana kaynak olarak önümüze çıkmaktadır.

Nâdir Şah ve onun dönemini ele alan diğer bir eser şüphesiz, **Muhammed Kâzım Mervî**'nin 1757'de yaz *Âlem Ârâ-yi Nâdirî* eseridir. İran'ın XVIII. yüzyıldaki siyasî tarihini ele alan eserlerin başında gelmektedir. Mervî'nin babası Nâdir'in ağabeyi İbrahim Han'ın da yakın dostudur. Nâdir daha şah olmamışken onun ilk Herat seferine katılmıştır. Muhammed Kâzım 1720-1721 yılında Merv'de doğmuştu. 1740'ta yapılan Orta Asya seferinde Nâdir Şah'ın ordusunda görev aldığı, daha sonra Nâdir Şah'ın resmi tarihçisi ve Merv veziri olduğu bilinmektedir.¹⁹ Muhammed Kâzım eserinin 1. ve 2. cildini yazıncaya kadar *Cihângüşâ-yi Nâdirî*'yi görmediği ancak 3. cildinde ondan istifade ettiği anlaşılmaktadır. Mikluho Maklay'ın belirttiği gibi bunu biz müellifin başta yazdığı iki cildinin yazım üslubundan ve 3. ciltteki bilgilerin giderek derinleşmesinden çıkarabiliriz. Nâdir Şah'ın kötü yönlerini bazen eleştirebildiği gibi Mirza Mehdî'ye göre tarafsız bir yol tuttuğunu da söyleyebiliriz.²⁰

---

¹⁶ Muhammed Mühsîn Müstevfî, *Zübdetü't-Tevârih*, Hazırlayan Behrûz Güderzî, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahran 1375 hş., s. 7.

¹⁷ Eserin orijinal nüshası toplam 915 sayfadan oluşmakta olup, önce Buhara'da sonradan Moskova'ya getirilmiştir. 1. cildi Mikluho Maklay 2-3. ciltleri 1915'te Barthold, tarafından tanıtılmış, sırasıyla 1964, 1965 ve 1966 yılları yayınlanmıştır. Emîn Riyahî Moskova nüshasına göre tashih etmiş ve yayına hazırlanmıştır. Detaylı bkz, Muhammed Kâzım Mervî, *Âlem Ârâ -yi Nâdirî*, I, Hazırlayan Muhammed Emîn Riyahî, Kitâb furûş-i Zavvâd, Tahran 1364 hş., s. XXXI.

¹⁸ Mervî, *a.g.e.*, I, s. XXX.

¹⁹ Muhammed Kâzım Mervî, *Nâme-yi Âlem Ârâ-yi Nâdirî*, I, İdâre-i Neşriyât-i Edebiyât-i Hôvar, Moskova 1962, s. 71a.

²⁰ Mervî, *a.g.e.*, I, s. XXX .

Her iki eser de araştırmacılar tarafından XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar yazılan birincil kaynak olarak değerlendirilmektedir. Her iki eserin kendine has önemi olup, biri birinin tamamlayıcısıdır.

Abdurrızâ Hôşang Mehdevî'nin *Târîh-i Revâbit-i Hâricî-yi Îrân (1500-1945)*, , **Abulhüseyin Nevâî**'nin *Îrân ve Cihân ez Moğol tâ Kâcâriye*, eserleri konumuzla alakalı yazılan araştırma eserlerdir diyebiliriz. **Abbas Kulu Gaffâri Ferd** İran tarihçileri içerisinde önde gelen Orta Asya hanlıklar tarihi uzmanı olarak tanınmaktadır. Onun *Târîh-i Mufassal-ı Safevîye* eseri Safevî tarihi hakkındadır. **Emîr Hüseyin Berâziş**'ın *Revâbit-i Siyasî-Diplomatik-i Îrân ve Cihân der ahd-i Safevîye* kitabı Safevîlerin diğer devletlerle siyasî ve diplomatik ilişkilerini ele almaktadır.

Konumuzla alakası olan eserler arasında Ali Suavi'nin *Hîve Hanlığı*, Zeki Velidi Togan'ın *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Abdullah Gündoğdu'nun *Hîve Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şeybânîleri Devri:1512-1740)*, Mehmet Alpargu'nun *Türkistan Hanlıkları*, Cihat Aydoğmuşoğlu'nun *Safevî Devleti Tarihi (1501-1736)*, Yılmaz Karadeniz'in *İran Tarihi (1700-1925)*, Orhan Doğan ve Aysel Erdoğan'ın *Batı Türkistan Hanlıkları*, Tufan Gündüz'ün *Son Kızılbaş Şah İsmâil*, Mehmet Saray'ın, *Hîve Tarihi* ve *Hîve Hanlığı'nda Tarih Yazıcılığı ve Başlıca Temsilcileri* eserleri başta gelmektedir.

Rusça kaynakların başında Vesilovki'nin *Oęerki İstoriko-Geografiçeskikh Svedeni o Khivinskom Khanstve*, Barthold'un *Türkistan v Epokhi Mongolskogo Nasletstviya ve Oęerki po İstori Turkmenkogo Naroda* eserlerini, İvanov'un *Očerki po İstorii Sredney Azii*, bunun haricinde Miklukho Maklay ve Nigora Allaeva'nın eserlerini söyleyebiliriz.

Özbek tarihçilerin başında Yahyo Ğulomov, Qamariddin Munirov ve Iso Jabborov'lar gelmekteyken, Sadikov, Matniyazov, Qalandarov, Satlıkov, Mahhmudov, Adizova ve Cumahoca'lar Hârizm tarihi profesör hocaları olarak bilinmektedir.

İngilizce eserlerde Vambery, Arminius'un *History of Bokhara: From the Earliest Period Down to the Present* ve Türki Halk, "Özbekler" kısmı, Audrey Burton'nun *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic And Commercial History, 1550-1702* eserlerini söyleyebiliriz.

Gülay Karadağ Çınar, *Özbek-Safevî İlişkilerinde Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)* adlı doktora tezi, Umut Kırca'nın *Nâdir Şah Döneminde Afşarlıların Bâbürlüler ve Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (1736-1747)* adındaki ve Ümit Ulvi Türk'ün *Safevî Devleti'nin Özbek Hanlıkları ve Babür Devleti ile Siyasî İlişkileri (1526-1722)* konulu yüksek lisans tezleri konumuzla ilgili çalışmaların başında gelmektedir.

İranlı araştırmacılar arasında Mühsîn Rahmetî'nin *Revâbit-i Hân Nîşîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh* adlı makalesinde, Hîve Hanlığı ile Safevî Devleti'nin son dönemlerindeki ikili ilişkiler ele alınarak, Arapşahların çöküş süreci ve Nâdir Şah'ın Hârizm zaferi ve vefatı sonrası yaşanan kargaşalar ele alınmıştır. Rahmetî, *Revâbit ve Munâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân* başlıklı ikinci bir makalesinde, Arapşahların Hârizm'de hâkimiyet kurmasının ardından ikili siyasî ilişkilerin seyri, siyasî ve diplomatik ilişkilere etki eden faktörler incelenmiştir. Ali Rızâ Kerîmî, *İlel-i Tanîş der Revâbit-i Hâricî-yi Îrân ve Özbekân* adlı makalesinde Safevîler ve Özbekler arası baştan beri yaşanan gerginliklerin ve bunların sebepleri ele almıştır. Özbeklerin baskın düzenlemedeki hedefleri, başta mezhepsel ihtilaflar olmakla birlikte çatışmaların oluşmasına neden olan diğer etkenleri kaleme almıştır. Hîve tarihçilerinde olduğu gibi, Farsça kaynaklarda da olayların tarafsızca değerlendirilmesi pek mümkün olmamıştır.²¹

---

²¹ İranlı tarihçiler, Hîve'nin eskiden İran'ın bir parçası olduğuna yoğunluk vererek, sonradan Hârizm vahasının kendilerine bağlı olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Asıl sorunun Cengiz Han'dan sonra başladığını, Özbeklerin Hârizm'e sonradan gelmiş olduklarını anlatmaya çalışmışlardır. Özbeklerin mutaassıp bir Sünnî olduklarına vurgu yapmaktayken, Safevîlerin aşırılığından pek söz etmemektedirler. Hîve tarih yazarlarına pek uyuşmayan tespitlere de bazen yer verilmektedir. 1695'ten sonra Arapşahların soyunun hanlıkta yeri kalmadığını Kazaklar tarafından yönetilmeye başlandığını belirtmektedirler. Hîve Hanlığı'na karşı İran'ın başarılarını öne çıkarmaya çalışmışlardır. Bununla beraber birçok yerde Hîve Hanlığı ve İran ilişkilerinde diğer kaynaklarda bulamadığımız bilgilere Farsça eserlerde rastlamaktayız.

GİRİŞ

Ortadoğu ve İslam Ülkeleri arasındaki ilişkilerin yeterince gelişmemesi günümüzde önemli bir problemdir. Bu problemin çözümü bu ülkeler arasındaki siyaset ve tarih, özellikle de siyasî tarihin bilinmesi ile mümkündür. Ortadoğu jeopolitiğinde merkezi bir güç olmaya çalışan İran araştırılması gereken bu ülkeler arasında öne çıkmaktadır. Tarihte Safevîlerin kurduğu devlet, kadim İran devlet anlayışını temsil eden bir siyasî otorite ola gelmiştir. Günümüzde İran'ın tarihi hafızasının oluşmasında ve dış politikasının şekillenmesinde bu önemli bir role sahiptir. XVII-XVIII. yüzyıllarda İran, Osmanlı Devleti ile sınırları belirlemek gibi kritik bir aşamayı geride bırakmışken, Orta Asya hanlıkları ile olan münasebetlerinde de önemli gelişmelere imza atmaktaydı.

Özbek hanlıkları XX. yüzyılın başına kadar devam etmesine rağmen, bu hanlıklarla ilgili bilgiler, Timurlular tarihine kıyasla çok azdır. İran'ın Özbek hanlıklarıyla siyasî ilişkileri yeterince araştırılmamıştır. Yapılan kısmi çalışmalarda, İran ve Özbek hanlıkları münasebetleri genel olarak ele alınmış, İran ile Hîve Hanlığı arasındaki siyasî ilişkileri ayrıca çalışılmamıştır.

Konumuzla alakalı ilmi çalışma yapan Gülay Karadağ Çınar, *Özbek-Safevî İlişkilerinde Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)* adlı doktora tezinde, Hîve Hanlığı ile Safevîler arası ilişkileri konusunun çok önem arz ettiğini ve henüz çalışılmadığını dile getirmektedir.

XVI. yüzyılın başında İran'da Şah İsmâil tarafından Safevî Devleti tarih sahnesine çıkmış ve Şeybânî Han liderliğindeki Özbek hanlığı bölgesine hâkim olmaya başlamıştı. Kendisini Cengiz Han'ın gerçek mirasçısı olarak gören, katı Sünnîliği benimseyen Özbek hanı Şeybânî Han ve On İki İmam Şîî mezhebini kabul eden Safevî şahı Şah İsmail arasında çatışma çıkması kaçınılmazdı. Şah İsmâil 1510'da Merv savaşında Şeybânî Han'ı yendikten sonra Hârizm'i almış ve valiliklerini tayin etmişti.²²

Aradan iki yıl geçmeden 1511-1512'de Hârizm halkı Şîî valilere karşı başkaldırdı ve Hârizm'de yeni bir bağımsız hanlık kurulmuş oldu. Buhara hanları ile

---

²² İsmail Türkoğlu, "Şeybânîler", *DİA*, XXXIX, (2010), s. 45-47.

aynı soydan ancak farklı koldan gelen Arapşahlar hanedanlığı tarafından yönetilen bu hanlık, başlangıçta Hârizm veya Ürgenç Hanlığı olarak adlandırılmış sonradan Hîve Hanlığı adını almıştır.²³ Yâdigâroğulları olarak ta bilinen bu hanedanlığın ilk temsilcisi İlbars Han, kendisine yardıma gelen amcaoğullarının desteğiyle kısa sürede Kızılbaş yanlısı Darugaları²⁴ Hârizm'den çıkartmıştır.

Hîve Hanlığı Safevîler Devleti'ne başta yaşanan savaşıardan dolayı mesafeli durmaktaydı. Hanlığın başında başta İlbars Han gibi güçlü biri olmuş fakat sonra onun gibi başarılı hükümdar gelmemiştir. Hîve Hanlığı zamanla güçlenen Buhara Hanlığı'nın baskısı altında kalmıştı, hatta bazen bu kardeş hanlık tarafından işgal bile edilmekteydi. Hîve hanları zor durumda kaldıklarında Buhara Hanlığı'nın boyunduruğundan kurtulmak, sıkıştıklarında ise sığınmak için İran'dan başka bir ülke bulamamaktaydılar.

Özbek hanlıkları, Safevî Devleti'ne coğrafi olarak yakın oldukları için ve ani saldırıları düzenlediklerinden dolayı Safevîler için büyük tehlike arz etmekteydiler. İran şahları kuzey doğudan gelen bu tehlikeyi bir an önce bertaraf etmek, bitmek bilmeyen saldırılara karşı bir çare üretmek zorundaydılar. Bu hanlıkları ele geçirse bile kontrol etmenin güç olacağı tecrübesini yaşamışlardı. Bu sebeple Safevîler, iki Özbek Hanlığı'ndan hangisi zayıfsa onun yanında yer almak, güçlü olanı ise zayıf düşürme politikası izlemişlerdir.

İran, Hîve Hanlığı'na karşı çok yönlü bir politika izlemiştir. Bazen çatışmacı bazen de dostane bir yaklaşım sergilemiştir. Hîve Hanlığı'nı kendine bağımlı hale getirmek için dostane ilişkiler kurmaya gayret göstermiş, fırsat bulunca da topraklarını işgal etmiştir. Buna karşı Hîve hanları güçlendikleri zamanlar İran sınırlarına saldırıya geçmekteydiler. Bunun için her iki taraf arasında güçlü bir diplomatik ilişki kurulamamıştır.

Safevîler bu politikayı Hîve Hanlığı'na karşı bu şekilde uygulamışken, sonradan aynı politikayı baş düşmanı sayan Buhara Hanlığı ile da diplomatik ilişkiler kurmaya

---

²³ Mehmet Saray, "Hîve Hanlığı", *DİA*, XVIII, (1998), s. 167-170.

²⁴ Moğolcada basmak, sıkmak ve mecazî anlamda mühürlemek anlamını veren kelimedir. Başlangıçta yeni zapt edilen şehirlere tayin edilen, hem sivil hem de askeri işler sorumlu ve yanında mühür taşıyan kişiye bu ad verilmekteydi. Safevîler Devleti'nde şehrin inzibat ve asayişle belediye işlerine bakan kişi, Hîve Hanlığı'nda vali ve sancak beyi anlamında kullanılmaktaydı. Kısaca valilik anlamı verilebilir. Bkz. Abdülkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, VIII, (1993), s. 505-506.

başlamıştır. Güçlenmeye başlayan Hîve karşısında Buhara Hanlığı ile diplomatik ilişkilere yoğunlaşmıştır.

1642’de Şah II. Abbas tahta çıkmıştır. Safevîlerin parlak bir dönemini yaşatan Şah I. Abbas’ın geride bıraktığı şöhret ve servet tesirini devam ettirse de, son baharın yaklaştığı hissediliyordu.

Hîve Hanlığı, Ebûlgazi Han (1643-1663)’ın idari yapıda gerçekleştirdiği reformlar sebebiyle iç karışıklıklardan, kurulan diplomatik ilişkilerden dolayı da dış tehditlerden kurtulabildi. Hîve Hanlığı başlangıçta Buhara Hanlığı’na göre zayıf bir devlet yapısına sahipken XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra güçlü hale geldi. Enûşe Han (1663-1687) döneminde Hîve Hanlığı Orta Asya’nın en güçlü hanlığı haline geldi. Enûşe Han İran’a karşı eski barışçıl siyaset yerine çatışmacı tavır sergilemeye başladı. 1666’da zayıf kimliğe sahip Şah Hüseyin’in İran’da başa gelmesi Enûşe’yi Horasan’a yapacağı akınlar konusunda daha da cesaretlendirdi. Safevî hükûmetinin Şah Hüseyin(1694-1722)’le başlayan çöküş sürecine karşı Enûşe Han’dan sonra Hîve Hanlığı’nda da benzer durum hâkim oldu.

Son zamanlar Safevî Devleti’nde saray ileri gelenleri etkin rol oynamaya başlamışken, Hîve Hanlığı’nda da benzer durum hâkimdi. Enûşe Han’dan sonra hanlığın ileri gelenleri Atalıklar ve İnaklar²⁵ söz sahibi olmaya başladılar. Arapşahlardan sadece Cengiz soyuna mensup ancak karizmadan yoksun, en önemlisi de işin ehli olmayan kişilerinin hanlığa getirilmesi ülkede istikrarsızlığa ve kargaşaya yol açtı. İstikrarsızlık ve artan vergiler yüzünden Hîve halkı yoksullukla karşı karşıya kaldı. Deşt-i Kıpçak’tan kaçıp gelip gelen kabilelerin çoğalması ve İpek Yolu ticaretinin kapanması hayat koşullarını daha da zorlaştırdı. Özbeklerin hak iddia ettikleri ve verimli topraklara sahip olan Horasan’da bol hasat elde edilmekteydi. Bu sebeple de İran’a yapılan akınlar had safhaya ulaştı. Şîr Gazi Han (1714-1728) dönemine denk gelen bu dönemde yapılan baskınlar sonucu ele geçirilen İranlı kölelerin sayısının altmış bini aştığı bilinmektedir.

Şah Hüseyin’in baskıcı dinî tavrı, çökmeye başlayan Safevî Devleti’nin sonunu hazırladı. Koca bir Safevî Devleti ayaklanan Afganlara yenik düştü. Hîve’de ise Şîr

---

²⁵ Hükümdarım güvenip itimat ettiği kişi anlamında, hanlıklarda Atalık’tan sonra gelen, Han karar alırken istişare edeceği makamdaki kişi. Detaylı bkz. Ahmet Taşağıl, “İnak”, *DİA*, XXII, (2000), s. 255.

Gazi Han'ın ardından iktidara gelen İlbars Han (1728-1740), İran sınırlarına saldırıya geçen Özbek hanlarının başında gelmekteydi. İran'da Avşarlıların başını çeken Nâdir ile beraber yeni bir dönem başladı. Askerî sorunları çözmeye başlayan Nâdir Kuli, birçok problemin üstesinden geldi. Baskıcı dini anlayışın yerine barışçıl bir yaklaşım getirerek kısa bir zaman içinde çöken bir devlet yerine güçlü siyasî yapı inşa etti. Önce ayaklanan Abdâlîler, Galzaylar başta olmak üzere isyan edenleri saf dışı bırakarak kısa süre içinde İran'ı siyasî krizden çıkarmayı başardı ve 1736'da şahlık makamına oturdu.

Nâdir Şah (1736-1747) Hindistan'a sığınan isyancı toplulukları tamamen ortadan kaldırmak için sefere çıktığında Hîve hanlarının İran'a akınları arttı. Nâdir Şah, Hindistan dönüşü İran'ın kuzey doğusunu rahatsız edenleri yok etmeye kararlıydı. Buhara Hanlığı ilk karşılaşmada şaha itaat etmeyi kabul etti ve İran ordusuna asker vermeye de razı oldu. Nâdir Şah'ın Türkistan seferinde en büyük mücadeleyi Hîve Hanlığı gösterdi ancak Hîve ordusu fazla dayanamadan teslim olmak zorunda kaldı. Böylelikle Nâdir Şah, Merkezi Asya'ya hâkim olmayı başarmış, Hîve Hanlığı dâhil Özbek hanlıklarını İran hâkimiyeti altına almış oluyordu.

Nâdir Şah'ın da hâkimiyeti uzun sürmeyecekti. Bağımsızlıklarına düşkün Hîve halkı çok geçmeden tekrar istedikleri hanı seçmenin yoluna gittiler. Nâdir Şah kendi istediği birini hanlığın başına getirmeye çabalasa da ardı arkası kesilmeyen isyanlar onun kontrolü ele almasına izin vermiyordu. İran'da da artan ayaklanmalar Nâdir Şah'ın sonunu hazırladı ve hanlık bağımsız hale geldi. Ancak bu sefer en güçlü Özbek Hanlığı'nın zayıf duruma düşmesi en çok Rusların işine yaramış, Çarlığının Türkistan işgalini kolaylaştırmıştır.

İran'ın Arapşahlar hanedanlığı dönemindeki Hîve Hanlığı ile ilişkilerinin araştırılmasında en büyük sorun yeterli kaynak olmamasıdır. Saray tarihçilerinde karşılaştığımız başlıca sorun onların ister istemez taraf tutmalarıdır. Bu konuda belirtmek istediğimiz başka bir husus oluşan literatürün Orta Asya Türk Cumhuriyetleri tarihçilerinden çok yabancı araştırmacılar tarafından kaleme alınmış olmasıdır.

Barthold, Orta Asya tarihinin az bilindiğine, özellikle de XVII-XIX, yüzyılların çok az incelendiğine vurgu yapmıştır. Bunun sebebini ise araştırmacıların ilgisizliğine

bağlamıştır. Dickson ise “Özbekler tarihi ancak Safevîler tarihi yardımıyla aydınlığa kavuşabilir” demiştir.

Günümüze kadar İran ile Özbek hanlıklarının ilişkileri hakkında yapılan çalışmalarda genellikle hanlıkların tamamı ele alınmıştır. Ancak biz bu çalışmamızda İran’ın sadece Hîve Hanlığı ile yapılan ilişkisini ele alacağız.

Dönem olarak, Safevîlerin son zamanlarıyla Nâdir Şah’ın Hîve Hanlığı ile siyasî ilişkilerini içeren Hîve Hanlığı’nın İran ile siyasî ilişkilerinde sürekli gelgitlerin yaşandığı 1642-1747 yılları arasını seçtik. Siyasî ilişkilerin hem çatışmacı hem de diplomatik yönlerini ele alarak. Münasebetleri oluşturan nedenleri ve buna etki eden unsurların neler olduğunu incelemeye çalıştık.

Özbek hanlıkları arasında Hîve Hanlığı’nı seçmemizin nedeni ise araştırılmaya da uygun olduğu yönüydü. Safevîlere karşı katı tutum sergileyen Buhara Hanlığı’na nispeten daha ılımlı politika izlemeleri, Kızılbaşlara yakın olan ve onlarla işbirliği yapan Bâbürlülere göre de mesafeli bir duruş sergilemeleriydi. Yani Hîve Hanlığı İran’a karşı Buhara ve Bâbürlülerin ortasında bir siyaset izliyordu.

Çalışmamızın 1. bölümünde, Hîve Hanlığı’nın güçlü olduğu dönemi, 2. bölümünde, 1694-1736 tarihleri arasında her iki tarafın zayıfladığı dönemi ve 3. bölümünde 1736-1747 arası İran’ın Merkezi Asya’daki en güçlü dönemini ele aldık.

Sözcük ve isimleri *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*’nde yazılan şekliyle vermeye gayret gösterdik. Doküman incelememizde Çağatayca ve Farsça orijinal metinlerden Türkçe, Rusça, Özbekçe ve İngilizce kaynaklardan faydalandık. Bu zaman kadar yapılan çalışmalarda İran ve Hîve Hanlığı arasındaki dini ve ekonomik unsurlar, Horasan’a hâkim olma çabası ön plana çıkmışken biz bu çalışmada bunların dışında kalan faktörleri de dikkate aldık.

1. Safevî Kimliği

İran ile Özbek hanlıkları münasebetlerine girmeden önce Sünnîliği benimseyen Özbekler ve Şîîliği tercih eden İran halkının kimliğine, kısaca siyasî tarihine, dinî anlayışına değinmemiz icap eder.

Kökü Medler ve Perslere dayalı Sâsânîler kendi istekleriyle İslam'ı kabul etmemişlerdir. İslam ordusuyla ilk olarak Hz. Ömer dönemi, 636'da Ebû Ubeyde liderliğinde ve sonradan 641'de Ebû Vakkâs kumandasında yapılan savaşta yenilgiye uğrayarak zorla İslam'a tabi olmuşlardı. 642'de III. Yazdicerd'in topladığı Sâsânî ordusu tamamen mağlûp edilmişti.²⁶

Araplar galip geldiği Fethu'l-Futuh zaferinde Nihavend'de Sâsânî ordusunu yenmişlerdi. İran tamamen Müslümanların eline geçmişti.²⁷ İslam'ı kabul etseler de Arap kültürüne karşı gayr-i memnun tavır almışlar ve yeni hadiselerle açık bir duruş sergilemeye devam etmişlerdir. Buna Hz. Ömer'in İranlılar tarafından pek sevilmediğini, Onun hilafet makamına karşı oluşan muhalif bakış tarzını örnek verebiliriz. Hz. Ali'nin yerine geçen Muâviye'yi kabullenemeyen İran ve Irak Müslümanları, Hz. Hasan'a biat etmişlerdi. Kerbelâ vakasından sonra İslam dünyası ikiye ayrılmış, Sünnîliğe karşı Şîîliği en çok benimseyen İranlılar olmuştur.²⁸

Safevî tarikatının bir devlet haline gelmesi bu tarikatın kimliğini ve soy meselesini ön plana çıkarmaktadır. Safevîliği tesis eden Şeyh Safiyyüddîn'in²⁹ etnik kökeni hakkında net bir sonuca ulaşılmamaktadır. Ana kaynak olarak karşımıza çıkan Safevî tarihçileri eserlerinde Safevîlerin soyunun İmam Mûsâ Kâzım'a dayandığı belirtilmektedir.³⁰ Şeyh Safiyyüddîn'in hocası İbrahim Zâhid-i Geylânî'nin tarikat silsilesini de on iki pîr vasıtasıyla İmam Musa Kâzım'ın oğlu İmam Ali Rıza'ya ulaştırılmaktadır.³¹ Şeyh Safiyyüddîn, hocası Şeyh Zâhid hayattayken Zâhidiyye tarikatının bir temsilcisi olarak faaliyet göstermiş, hocasının vefatı sonrası tarikat Halvetiyye ve Safeviyye olarak ikiye ayrılmıştır. Safevî tarikatı faaliyetlerini

---

²⁶ Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırmalar Merkezi, Ankara 1999, s. 4.

²⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "İran", *DİA*, XXII, (2000), s. 395-397.

²⁸ Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 6.

²⁹ İsmi Seyyid İshak lakabı Safiyyüddin, bazı risalelerde Nacibuddin geçmektedir. Bkz. Seyyid Hüseyin b. Mürteza Hüseyini Esterâbâdî, *Târih-i Sultânî Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, İlmî Neşriyatı, Tahran 1366 hş., s. 17.

³⁰ Derviş Tevekkülî İsmâil b. Bezzâz, *Safvetü's Safâ*, ed. Gulâm Rızâ Tabâtebâî-Mecd, Dânişgâh-i Âzâd-i İslâm, Tebriz 1373 hş., s. 70; Tufan Gündüz, "Safevîler" *DİA*, XXXV, (2008), s. 451.

³¹ 1. Tacettin İbrahim Zâhid Geylânî, 2. Şeyh Cemâlettin Tebrîzî, 3. Şeyh Şehabettin, 4. Şeyh Kutbettin, 5. Şeyh Ebû Necip Suhrevardî, 6. Kadı Vecîhuddin 7. Şeyh Muhammed Esved, 8. Şeyh Muhammed Dînürî, 9. Şeyh Cünedî Bağdâdî, 10. Şeyh Ebülhasan Sakatî, 11. Şey Fîrûz Kerhî, 12. Sekizinci İmam Şeyh Ali Rıza. Detaylı bkz. Seyyid Hüseyin b. Murteza Hüseyini Esterâbâdî, *Târih-i Sultânî Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, İlmî Neşriyatı, Tahran 1366, hş., s. 20.

Azerbaycan başta olmak üzere çevresine yaymaya başlamış, çok geçmeden Hindistan ve Türkistan'a kadar ulaştırmıştır.³²

Safevîlerin menşei hakkında bilgi edinmek için başvurulacak kaynakların başında Tevekkülî İsmâil b. Bezzâz'ın *Safvetü's-Safâ* eseri gelmektedir. Şeyh Safiyyüddîn'in soy kütüğü getirilen bu eserde "Kürdi", "Seyyid" ve "Türk Piri" ibarelerinin geçmesi, araştırmacılar arasında tartışmaya yol açmıştır.³³ Orijinali günümüze ulaşmayan bu eserin nüshalarına sonrada bazı değişikliklerin sokulmuş olması bu konuda araştırmayı zorlaştırmaktadır.

Safevîlerin Türk,³⁴ Kürt³⁵ veya Seyyid olabileceği yönünde üç farklı görüş ortaya çıkmaktadır.³⁶ Bazılar buna Arap³⁷ ve Fars asıllı³⁸ olduklarını da eklemiştirler.³⁹ İranlı tarihçilerin çoğu Safevîlerin seyid olduklarını ileri sürmekte ve Safevî Devleti'ni İranî bir yönü olmamasına rağmen milli bir değer mahiyetinde sergilemeye gayret etmektedirler.

Araştırmacılar tarafından benimsenen görüşe göre Şeyh Safiyyüddîn'in Sünnî olduğu ortaya çıkmaktadır. Safevî tarihçilerinden Hamdullah el-Müstevfi'ye göre Şeyh Safiyyüddîn'in Sünnî olduğu, Şafî mezhebi şeyhi İbrahim Zâhid-i Geylânî'nin müridi olduğu bilinmektedir. Şeyh Safiyyüddîn'in torunu Hoca Ali'nin Şiîliğe meylettiği ve şeyhliğin tasavvuf geleneğine uymayan bir şekilde babadan oğula geçme geleneğinin

³² Reşat Öngören, "Safevîvve", *DİA*, XXXV, (2008), s. 460.

³³ İsmâil b. Bezzâz, *a.g.e.*, s. 70.

³⁴ Uzunçarşılı, Barthold ve Oktay Efendiev gibi tarihçiler, Safevîlerin Türk asıllı olduklarını bunun için *Safvetü's-Safâ*'da yer alan "Türk Piri", "Türk oğlu" kelimeleri esas almışlardır. Bkz. Reşat Öngören, "Safiyyüddîn-i Erdebîlî", *DİA*, XXXV, (2008), s. 476-478.

³⁵ *Safvetü's-Safâ*'da "Kürdi" kelimesinin geçmesi bu görüşü savunanlar için delil gösterilmektedir. Faruk Sümer ise onların Kürt olup, sonra Türkleştiklerini ileri sürmektedir. Bunun delili olarak X. yüzyılda Kürtlerin Azerbaycan'a yayılmaya başlarken Erdebil'e gelen Cakırlı Kürtlerinin XV. yüzyıldan sonra Türkleşmeye başladığı gösterilmektedir. Bkz. Yusuf Küçükdağ, -Bilal Dedeyev, "Safevîlerin Nesebine Farklı Bir Bakış", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II, sayı 6, (2009), s. 418.

³⁶ Zeki Velidi Togan, Safevîlerin atalarının aslen Azeri Farsçasıyla konuştuğunu sonradan Türkleştiklerini, Bazı tarihçiler ise temel kroniklerden hareket ederek Safevîlerin seyid olduklarını belirtmişken, bazılarını bunu uydurma olduklarını kanaatindedirler. Muasır İran tarihçilerin bazıları Safevîlerin Türk olduklarını da söylemektedirler. Detaylı bkz. Küçükdağ ve Dedeyev, *a.g.m.*, s. 418.

³⁷ Safevîlerin seyid olduklarını savunanlara göre Arap oldukları anlaşılmaktadır. Hândamîr, Mîr Yahya Kazvîni, İskender Bey Münşî bu görüşü savunanların başında gelmektedir. Sonradan yazılan eserler arasında Tıbyan ve Sefîne bunlar arasındadır. Detaylı Bkz. Reşat Öngören, "Safiyyüddîn-i Erdebîlî", *DİA*, XXXV, (2008), s. 476-478.

³⁸ Ahmed-i Kesrevî başta olmak üzere bazı tarihiler Safevîlerin Fars asıllı olduklarını ileri sürmektedirler. Bkz. Reşat Öngören, "Safiyyüddîn-i Erdebîlî", *DİA*, XXXV, (2008), s. 476.

³⁹ Reşat Öngören, "Safiyyüddîn-i Erdebîlî", *DİA*, XXXV, (2008), s. 476.

oluştugu bilinmektedir.⁴⁰ *Safvetü's-Safâ*'nın eski nüshalarından Sünnî olduğu net bir şekilde anlaşılmaktayken, seyyid oldukları da neredeyse tüm nüshalarda yer almaktadır.⁴¹ On İki İmam Şîliği usullerinden biri İmamet meselesi göre, halifelik Hz Ali'nin hakkıydı ve bu Allah'ın emriyle verilmişti. Ondan sonra da halifeler de Ali'nin soyundan olmalıydı. Safevîler kendilerini bu soyun vârisleri ve tarikat liderini de kayıp imamın temsilcisi olduğuna inanmaktaydılar.⁴²

Tarikatın başına Şeyh Cüneyd geçtiğinde kendi amcası Şeyh Câfer ona karşı çıkmış ve onu Erdebil'den uzaklaştırmıştı. Sirvanşahlarla yapılan savaşta Şeyh Cüneyd (1447-1460) öldürülünce müritler Şeyh Haydar'a bağlandı. Erdebil'de müritleri hızla artmaya başlayan Şeyh Haydar müritlerinin ayırt edilmeleri için onlara her dilimi bir imamı temsil eden on iki dilimli kırmızı börk giydirmişti. Bundan sonra "Kızılbaşlık" On İki İmam Şîliğinin simgesi haline gelmiştir.⁴³

Şeyh Haydar 1488'de Akkoyunlularla yapılan savaşta öldürüldü, hanımı ve oğulları hapsedildi. Kızılbaşlar Şeyh Haydar'ın büyük oğlu Ali'nin etrafında toplanınca, Akkoyunlular onu da öldürdüler. Şeyhlerini ikinci kere kaybeden müritlerin küçük yaştaki İsmâil'e bağlanması zor olmadı.⁴⁴

Tarikatın siyasileşme özelliğinin baştan beri var olduğu bu hadiselerden hissedilmektedir. Önceleri pasif bir halde kendini gösteren bu çabaların sonradan aktifleştiği ve tarikatın siyasî bir yapıya dönüştüğü anlaşılmaktadır.

2. Safevî Devleti'nin Kurulması

Moğol istilası sonrası İran'da meydana gelen siyasî, sosyal ve iktisadî krizin ardından eski düzen bozulmuş, halk çaresizliğini gidermek için tarikat şeyhlerine sığınmıştı. Timurlular döneminde artan sûfî tarikatların arasında Şeyh Safiyyüddîn'in tekkesi öne çıkmıştı.⁴⁵ Adını Şeyh Safiyyüddîn'den alan tarikat ismi daha sonra

---

⁴⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 451.

⁴¹ Öngören, "Safiyyüddîn-i Erdebilî", s. 477.

⁴² Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, I, 6. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 410.

⁴³ Gündüz, "Safevîler", s. 452.

⁴⁴ Gündüz, "Safevî Dönemi Kaynaklarına Dair Kısa Bir Değerlendirme", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXIX/1, (2009), s. 498-510.

⁴⁵ Yılmaz Karadeniz, "Safevi Devleti'nin Kuruluş Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, Sayı 3, (2014), s. 59-60.

kurulacak olan devletinde de ismi olacaktır. O zamana kadar küçük beylikler tarafından temsil edilen Şîlik, bundan sonra bir devlet tarafından desteklenecektir. Safevîlerin tarih sahnesine çıkmasıyla devlet eliyle geniş çaplı bir Şîleştirme politikası başlatılmıştır ve bu İran'ın tarihteki dönüm noktasını belirleyecektir.

Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular döneminin sonlarına doğru Türkmenlerin İran'a göç etmesi sonucu ciddi çoğunluk oluşmuştu. İşte bu Türkmen aşiretleri Safevî tarikatını benimsemişler ve kurulacak olan Safevî Devleti'nin temel tebaasını oluşturacaklardı.⁴⁶

Tarikat lideri Şeyh Safiyyüddîn'in beşinci derece torunu Şeyh Cüneyd, Akkoyunlular hükümdarı Uzun Hasan'ın kız kardeşiyle evlendi. 1478 yılı Uzun Hasan'ın ölümü taht kavgalarına neden olmuş, son zamanlarda zayıflamaya başlayan devletin yönetiminde Safevî şeyhlerinin etkisi artmaya başlamıştır. Şeyh Haydar, babasının vefatı sonrası Erdebil'de tarikatın başına geçmiştir.⁴⁷ Şeyh Haydar Uzun Hasan'ın kızı Âlem Şâh Begüm ile evlendirilmişti. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Safevî Şeyhine teveccüh etmesinin sebebi, Karakoyunlularla olan mücadelesinde tarikata bağlı kitlelerden yararlanma düşüncesi olmuştur.⁴⁸

Safevî şeyhleri, Türkmen boylarının bozkır hayat tarzlarını dikkate alarak yapılarına uygun hareket etmiştir. Bağımsızlıklarına düşkün halkların istediklerini yerine getirmekle onları gazâ yapabilmelerinin önünü açmışlardır. Tarikat önderleri kendilerinin seyyid olduklarını öne sürerek Türkmen boylarını kendilerine sadakatle bağlanmalarını sağlayabilmiş, dağılmaya müsait kabilelerden güçlü bir siyasî birlik oluşturabilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin merkezi sistemi tercih ederek göçebe Türkmenleri yerleşik düzene girmesini zorlaması, Anadolu, Şam ve Hazar Denizi'nin güney ve güneybatı bölgelerindeki Türkmenlerin Şeyh Haydar'a katılmasına zemin hazırlamıştır.⁴⁹

---

⁴⁶ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 7.

⁴⁷ Gülay Karadağ Çınar, *Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, SBE, Afyon 2011, s. 15-16.

⁴⁸ Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 17; Adnan Er, *Safevi Devletinin Yıkılış Sebepleri*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Enstitüsü, SBE, İstanbul 2008, s. 28.

⁴⁹ Er, *a.g.e.*, s. 30.

Akkoyunluların son temsilcilerinden Rüstem Bey, kardeşi Baysungur'a karşı taht mücadelesine girmişken, Safevîlerin desteğine ihtiyacı vardı. 1494'te Şeyh Haydar'ın yerine geçen onun büyük oğlu Sultan Ali da öldürülünce, yerine küçük yaşta olmasına rağmen yedi yaşındaki İsmâil tarikatın başına geçirildi.⁵⁰ Sultan Ali savaşa girmeden önce 12 dilimli "Haydârî" tacı kardeşine giydirmiş ve onun koruması için nüfuzlu Türkmen beyleri vazifelendirmişti.⁵¹ Ali'ye sultan lakabı takılması tarikatın devlete dönüşme çabasında olduğunu göstermektedir.

Şeyh Haydar'ın küçük oğlu İsmâil 17 Temmuz 1487'de Erdebil'de dünyaya gelmişti.⁵² Akkoyunlular tâkibinden kurtulması için Lâhîcân'a Kadı Şemseddin'in yanına götürüldü. Burada sekiz yıl On İki İmam Şîliği usulü eğitimini aldı. Buna paralel olarak Kızılbaş reislerinden savaş tekniklerini de öğrendi. Kızılbaş reisleri Rüstem Bey'in ölümü sonrası İsmâil'in ortaya çıkmasını istediler. İsmâil Orta Anadolu'da siyasî birlik oluşturmak ve müritleri çoğaltmak için Erzincan'a geldiğinde, beklediğinden fazla ilgi gördü. Türkmenler tarafından kısa sürede askerî gücünü de artırılarak tekrar Akkoyunlular ülkesine döndü ve Şirvanşahlar'ın bölgesini ele geçirdi.

Tarikatın saltanata dönüşmesi Şah İsmâil'in çabasıyla olmuştur.⁵³ 1501'de Akkoyunlu Elvend Bey'in ordusunu yenen ilk Kızılbaş şahı Tebriz'de tahta oturmasının ardından İran'da On İki İmam Şîliği resmi bir ideoloji haline getirmiş yeni bir devlet anlayışını ortaya çıkarmıştır.⁵⁴

Şah İsmâil 1503'te Murad Bey'i de yenerek, Irak, Horasan ve Hûzistan hariç tüm Akkoyunlu devletinin yerlerine sahip oldu.⁵⁵ Aynı yılda Irak-ı Arap, 1507'de Diyarbakır, ertesi yıl Bağdat ele geçirildi. Başlangıçta aşırı (Gulât) Şîliği benimseyen Safevîlerin yerini İsnâaşeriyye mezhebi almasıyla beraber İran'a yeni bir siyasî kimliğe sahip olmaya başladı.⁵⁶

---

⁵⁰ William L Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Türkçe terc., Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 58.

⁵¹ Er, *a.g.t.*, s. 32.

⁵² Çınar, *a.g.t.*, s. 16.

⁵³ Mürteza Hüseyinî Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 31.

⁵⁴ Cleveland, *a.g.e.*, s. 58.

⁵⁵ Gündüz, "*Şah İsmâil*", s. 253-255.

⁵⁶ İsmail Safa Üstün, "İran", Safevilerden Günümüze Kadar, *DİA*, XXII, s. 400-405.

Şah İsmâil Osmanlı topraklarındayken, Özbekler Horasan'ı ve Herat'ı ele geçirmiş, Safevî Devleti'nedoğru yaklaşmaktaydı.⁵⁷ 1510'da Şeybânî Han'ın Şah İsmâil'e yenilgisi ardından Safevî Devleti sınırları Amuderya nehrine kadar ulaştı.⁵⁸ Horasan dâhil Hârizm toprakları Şah İsmâil'in eline geçti.

Şah İsmâil ile başlayan devlet idaresi kadim İran anlayışını hatırlatan, hem dini hem de siyasî otoriteyi temsil etmekteydi. Bu yüzden günümüz İran milliyetçiliğinin belirlenmesinde önemli role sahiptir.⁵⁹ Kurulan devletin temeli Kızılbaş reisleri tarafından atılmıştı. Reislîğe seçilen vekil, Mürşîd-i Kâmil makamında ve şahın özel temsilcisi sayılmaktaydı.⁶⁰ Beylerbeyi, Kızılbaş reislerinden biri olup, kendine verilen kabilelerden sorumluydu ve kendine ait olan yerlerden Kızılbaş ordusuna asker temin etmekle yükümlüydü.

Safevî devleti XVII. yüzyıla geldiğinde en doruk noktasına ulaştı. Şah I. Abbas bu radikal reformları getirdi ve merkezi sistem kurmayı da başardı. İktâ sistemine benzer "Tiyûl"⁶¹ ve kölelerden oluşan düzenli bir ordu olan "Gılman" sistemini yürürlüğe soktu. Onun ardından Safevîler son baharını yaşadılar ve ardından çöküş sürecine girdiler.

Ülkenin yüksek tabakasını Şamlû, Ustaclu, Türkmen, Rumlu, Dulkadırlı, Avşar, Tekelü, Kaçar gibi Şiî Türk boyları, Tâlîş, Rüzekî, Pazukî, Erdelâ gibi Fars asıllı kabileler oluşturmaktaydı. Türk boyları hayvancılıkla uğraşmaktayken, Farslar genelde tarım işlerini yapıyorlardı. Bunun dışında ticaretle uğraşanlar orta düzey Hintli, Yahudi ve Ermeniler de vardı.

3. Özbek Kimliği

Özbekler, Merkezi Asya ve civarındaki Sakalar, Taharlar, Massagetler, Soğdlar, Hârizmliler, Baktriler, Kanğ ve Parkanalılar olarak bilinen halkların geride kalanları olarak bilinmektedir. Arkeolojik kazılar sonucu M.Ö II-I. yüzyıllar Amuderya ve

---

⁵⁷ Gündüz, "Safevîler", s. 451.

⁵⁸ Cleveland, *a.g.e.*, s. 59.

⁵⁹ Gündüz, "Safevîler", s. 455.

⁶⁰ Cleveland, *a.g.e.*, s. 60.

⁶¹ Osman Gazi Özgüdenli. "Tiyûl", *DİA*, XXXXI, (2012), s. 207-208.

Siriderya arasında insanların hayat sürdürdükleri tespit edilmiştir.⁶² Ebülгази Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime* isimli eserinde Türklerin Hz. Nuh'un ilk oğlu Yâfes'in soyundan geldiğini ifade etmektedir.⁶³

Mirza Uluğ Bey'de Oğuz Han'ın Türk halklarını atası ve onların Müslüman olmasına neden olan hükümdar olduğunu aktarmıştır.⁶⁴ Zebiniso Kamalova, Özbekistan tarihçilerinden Ö. Jorayev ve N. Narkulov *Özbekistan Tarihi* ders kitabında Özbek terimini "Oğuz Beyliği" ile bağlantılı olduğunu belirtmektedir.⁶⁵

Özbeklerin, Altın Orda hanı Özbek Han'ın (1312-1342) isminden geldiğini ileri süren birçok araştırmacılar da var.⁶⁶ *Özbekistan Milli Ansiklopedisi*'nde ve bazı tarihçilerin ifade ettiği gibi,⁶⁷ Özbek Han'ın İslam'ı devlet dini haline getiren bir sultan olduğu, onun birçok kabileleri⁶⁸ tek çatı altında topladığı bilinmektedir. Barthold dâhil, Sovyet dönemi tarih yazarları da bu olayı Özbek Han'a bağlamışlar, Zeki Velidi Togan'da bu görüşten yana olmuştur. Daha sonra bu görüşün eksik olduğu ortaya çıkmıştır.

Böylece "Özbek" etnonim (etnik) sözcüğünün XIV. yüzyılın başlarında oluştuğunu söyleyebiliriz.⁶⁹ Moğol istilası sonrası Cengiz Han hariç Moğol askerlerinin

---

⁶² IV-V yüzyıllar Hioniler, Kidariler ve Akhunlar gibi Kuzeyden gelen göçebe Türk kabileleri, Batı Göktürkler ve VI-VII. yüzyıllar Güneyden gelen Farsça konuşan halkların mirasçısı olarak ortaya çıkmaktadır. En eski tarihi memba olarak bilinen Çin kaynaklarında Hunların 32 isimle anıldığı bilinmekte olup, Uygur, Türk, Kıpçak, Karluk, Kımak, Az, Kuyan, Uysun, Sarı, Alçın, Aygır, Arğın, Çık, Çerik gibi 15'li aşkın kabilesinin Hun devleti içinde olduğu, Özbeklerin de, atalarının Hunlar olduğu anlamı çıkmaktadır. Bkz. Zebiniso Kamalova, "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, I, Sayı 2, (2017), s. 160-173.

⁶³ Ebülгази Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime-Türklerin Soy Kütüğü*, Hazırlayan Muharrem Ergin, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul tsiz., s. 10-13.

⁶⁴ Mirza Uluğ Bey, *Tört Ulus Tarihi*, Tahrir heyeti müdürü Azam Öktam, Çolpan Neşriyatı, Taşkent 1994, s. 46.

⁶⁵ Polat Zohidov, A.H. Keane, A. Hingston Quiggin ve A.C. Haddon gibi bazı Batılı araştırmacıların da bu fikri destekledikleri bilinmektedir. Detaylı bkz. Kamalova, *a.g.m.*, s. 160-173.

⁶⁶ Çünkü Deşt-i Kıpçak Türk-Moğol Kabilelerinden ilk olarak İslam'ı kabul edip Özbek Han'a itaatini bildirenlere Özbekler adı verilmişti ve bununla Müslüman olmayan başka kabilelerden farklı oldukları anlaşılmaktaydı. Mûnis, Özbek Han'ın, "Tasarrufumda Müslüman olan İllerin hepsine benim ismim verilsin!" emrini vermiş, bundan sonra Cuci halkına Özbek adı verildiğini belirtmektedir. Detaylı bkz. Şîr Muhammed Mûnis, - Muhammed Rızâ Âgehî, *Firdevsü'l-İqbol, Bahtlar Boğı*, Özbekçe Transkripsiyonu, Oqituvçi Neşriyatı, Taşkent 2010, s. 41.

⁶⁷ İvanov, Yakubovskiy, Hilda Hukem'de bu fikri desteklemektedir.

⁶⁸ Bu kabileler Burkut, Köşcü, İycan, Kungrat, Uyşun, Hitay, Ötarci, Nayman, Cot, Çimboy, Karluk, Kenagas, Dörmen, Kurlovyt, Tuboyi, Mangıt, Nöküs, Tangıt, Uygur, Toymas, Eçki, Ming isimlerindedir. Detaylı bkz. Kamalova, *a.g.m.*, s. 160-173.

⁶⁹ Buna referans olarak, Hamdullah Mustavfi Kazvîni, Nasiriddin El-Furat, El-Esedî, Nizamuddin Şami, Adurrazzak Semerkandi ve Handamir gibi tarihçilerin eserlerini gösterebiliriz, detaylı bkz. Böriboy

çoğunun memleketlerine geri döndükleri bilinmektedir ve Türk boylarının içinde yer alan azınlık Moğollar da Türk dilini benimsedikleri ve zamanla asimile oldukları bilinmektedir.⁷⁰

Özbeklerin bağımsız bir “Hanlık” olarak ortaya çıkması Batı Sibiryaya ve Turan ırmağı kıyısında Ebülhayr Han (1428-1468) zamanında gerçekleşecektir. Özbekler 1447’e kadar Seyhun⁷¹ hattından Özkent⁷²e kadar, kendi topraklarını genişletmiştir. Ancak Oyratların saldırısı sonucu, gücünü kaybetmeye başlayan Özbeklerin hâkimiyeti ikiye ayrılmıştır. Bulunduğu yerde kalanlara Özbekler, Moğolistan tarafına göç edenlere de Kazaklar denilecekti.⁷³ Buradan da anlaşıldığı gibi Kazaklar ve Özbekler aynı soydan gelen Türk boylarıdır.

Özbeklerin Şeybânî Han liderliğinde üçüncü kez bir araya gelmesiyle Türkistan tarihinde yeni bir dönemi başlayacaktır.⁷⁴ Özbeklerin ortaya çıkması konusunda net bir şey söyleyemesek de Şeybânî Muhammed Han altında bir araya gelen kabilelerin kimler olduklarının netleştiğini görebiliriz.

Özbeklerin tarihine bakarsak, Özbekler dâhil Türk boylarının eskiden beri Turan Zemin’de var olduklarını görürüz. Şeybânî Han döneminde bu toplulukların içine başka Türk-Moğol kabilelerin gelip karıştığını ve sonuçta şehirli, göçebe, yarı göçebe toplulukların “Özbekler” adında bir konfederasyon oluşturduğuna şahit oluruz.⁷⁵

Özbek Türklerinin “Özbek” ismini aldıktan sonra oluştuğu anlamı çıkartılmamalı ve o zamanlarda Özbeklerin bir millet olarak ortaya çıkması beklenmemelidir. Selçuklular, Timurlular ve Osmanlılar adıyla bilinen devletlerin, bir hanedan isminden geldikleri gibi, Özbek Hanın etkisi altında kendilerini bu isme nispet ettiğini söyleyebiliriz.

Yukarıda zikrettiğimiz bu kabileler Özbek halkının etnik yapısına zenginlik kattı. Ancak bu halklar, XV. yüzyıla kadar Özbek ismini almayıp, Türki halklar ya da

---

Ahmedov, *Özbekiston Tarihi Manbalari Qadimgi Zamon va Orta Asırlar*, Öqituvçi Neşriyatı, Taşkent 2001, s. 262.

⁷⁰ Mehmet Alpargu, “Özbekler”, *DİA*, XXXIV (2007), s. 119.

⁷¹ Günümüzdeki ismi Siriderya.

⁷² Kırgızistan’ın güneybatısında kalan Özbekistan’a çok yakın bir şehir.

⁷³ Mehmet Alpargu, “Özbekler”, s. 119.

⁷⁴ Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, s. 13-14.

⁷⁵ Vambery, *a.g.e.*, s. 57.

kendi kabile isimleriyle kendi varlıklarını devam ettirdiler.⁷⁶ Özbeklerin şekillenmesinde Karluk ve Samaniler' in etkisi de unutulmamalıdır.

Türk boyları hakkında konunun uzmanları da belirli bir sayı üzerinde ittifak etmemişlerdir. Türkleşmiş Moğol kabilelerin katılmasıyla Özbek boyları sayısının 92'ye ulaştığı, günümüzde bu sayının 100'u geçtiği söylenmektedir.⁷⁷

Birçok araştırmacı çeşitli fikirler ortaya koymuşsa da, Özbeklerin bir millet olarak nasıl şekillendiğinin yeterince öğrenilmediği anlaşılmaktadır. Bunun için eski İran, Yunan, Çin, Arap ve eski Türk dillerinde taş, tahta vs. eşyalardaki yazıları okuyabilen, arkeolojik eserler uzmanı ve konuya vâkıf bilim adamlarından oluşan bir ekip çalışması gerekmektedir.⁷⁸ Bu konuyu ayrıca ele alan, detaylı bilgi veren bir tarihi kaynak da yoktur. Tarihi belgeler ve halk edebiyatı titizlikle araştırılarak kesin bir sonuca ulaşılabılır.

1500'den 1506 yıllarına kadar Şeybânî Han, tüm Mâverâünnehir ve Horasan'ı ele geçirmişti. Bu vakitten sonra Mâverâünnehir'de Türki halklara Özbekler adı verildi. Türkçe konuşan boyların ortak dili de gelişmeye başladı. Nevâî, Lütî, Ata-i, Babür, Sakkakî, Muhammed Salih gibi şair ve ediplerin eserleri Türkî Hakların hepsinin edebiyatı olarak devam etti. Bunu XV. yüzyılda ortaya çıkan bir etnonim terime bağlamak bilime ve mantığa uymamaktadır. Zaten tarih ve dilbilimciler, bir milletin tarihinin onun isminden önce gelmesi gerektiğini belirtmektedirler.

Özbeklerin etnik özellikleri hakkında önemli çalışmalar yapan Böriboy Ahmedov, bu konunun araştırmaya hala açık olduğunu ve bazı araştırmacıların Özbeklerin bir halk olarak şekillenmesini XV-XVI yüzyıllara bağlamakla yanlış olduklarını ifade etmektedir.⁷⁹ Sadece XIV. yüzyılın başlarında Deşt-i Kıpçak'ın doğusundaki, İdil (Volga) ve Yayık (Vural) nehirlerinin batısı ve Balkaş Gölü, Çü yataklarında ikamet

---

⁷⁶ Ahmedov, *Tarihdan Saboqlar*, s. 199.

⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud *Dîvân-i Lüğât-i Türk* isimli eserinde, 22'e çıkarmışken, Muhammed Salih *Şeybânîname*'sinde 19, Reşideddin *Câmi-ut Tevarih*'inde 60 olduğunu göreceğiz. Türkleşmiş Moğol kabilelerin katılmasıyla da sayısı 92'ye ulaşan Özbek Halkı hakkında *Târîh-i Ebülhayr Hân*, *Abdullahnâme* ve *Mektûbât-i Allâmî* gibi tarih eserlerinde söz edilmektedir. Son zamanlarda belirtilen rakamlara göre dünyada 5000'e yakın etnik grup olup, Özbek etnik grupların 100'den fazlası Özbekistan'da olduğu söylenmektedir. Detaylı bkz. Iso Jabborov, *Özbeklarning Etnik Tarihi, Cihân Edebiyatı Dergisi*, Sayı 12, Taşkent (2009), s. 1-16.

⁷⁸ Ahmedov, *Tarihdan Saboqlar*, s. 195-198.

⁷⁹ Ahmedov, *Tarihdan Saboqlar*, s. 196.

eden Türk-Moğol kabileleri için “Özbek” isminin verildiği bilgisi netleşmiş diyebiliriz. Ayrıca bu mesele sadece Özbekleri değil başka Orta Asya halklarını da kapsamakta olup, oldukça hassas bir konu olduğu unutulmaması gerekir.

Sonuç olarak Özbeklerin, Merkezi Asya'da yerleşik hayat sürdüren ve sonradan Deşt-i Kıpçak bozkırlarından buraya göç edip yerleşen Türk-Moğol kabilelerinden oluşan bir konfederasyon olduğunu söyleyebiliriz. Özbek kelimesinin Vambery'nin de dediği gibi “bir siyasî anlam içerdiğini veya içtimai anlam taşıdığını söyleyebiliriz ancak bir etnik anlam içermemektedir”.⁸⁰

Günümüze kadar Özbeklerin etnik oluşumu uzun bir dönem içerisinde gelişti. XX. yüzyıla gelindiğinde artık Özbek adında bir millet, Özbekistan adında bir ülke meydana geldi. Son olarak bu yüzyılda meydana gelen hızlı değişimi de geride bırakarak günümüz Özbek kimliği ortaya çıkmış oldu.

4. Arapşahların Hîve’de Hanlık Kurmaları

Hîve eskiden Hârizmşahlar başta olmak üzere birçok imparatorluklara ev sahipliği yapmış ve diğer hanlıklardan daha eski bir medeniyete sahip bir bölge olmuştur. Maalesef Moğol istilasında büyük bir tahribata uğramıştı. Cengiz Han, Hârizm’i ele geçirince 100 bin kişilik ordusuyla büyük bir katliam yapmıştı. Öyle ki Moğol ordusundaki her asker’in payına yirmi dört kişiyi katletmek düşmüştü. Tahribat o kadar büyük olmuştu ki bin yıl sonra bile bu tekrar onarılamayacak hale gelmişti.⁸¹

XVI. yüzyıldan itibaren Türkistan’da Cengiz soyundan gelen ve Müslüman olan hükümdarlar ortaya çıkmıştı. “Han” unvanını almakla kendini Moğol Kağanlığına nispet ederken, yerli Müslüman toplumun güvenini kazanmak ve meşruiyet temin etmek için İslami değerlere de önem vermekteydiler.

---

⁸⁰ Aminius, Vambery, *History of Bokhara: From The Earliest Period Down to The Present*, Composed For The First Time After Oriental Known and Unknown Historical Manuscripts, London 1873 s. 56.

⁸¹ Ebülğazi Han, *Şecere-i Türk*, s. 69; Muhammed Yusuf Babacanbekoğlu Beyânî, *Şecere-i Hârizmşâhi*, (Çağatayca), Emre Berkan Yeni Beyânî, *Şecere-i Harezmsâhi*, [1B-102A](Dil İncelemesi-Metin-Dizini-Tıpkıbasım) İstanbul Kültür Üniversitesi, SBE, Doktora tezi, İstanbul 2018, s. 26 A.

Muhammed Şeybânî liderliğinde bir güç haline gelen Özbekler, 1507'ye kadar Hârizm ve Horasan'ın neredeyse tamamına hâkim olmuşlardı. Cengizli sülalesinden olmayan Timurluların elinden yönetimi alarak Özbek hanedanlığını kurdular.⁸²

Hârizm eskiden beri Horasan'a bağlıydı. Timurluların son sultanı Hüseyin Baykara ve İran'a hâkim olan Akkoyunlular hükümdarı Uzun Hasan arasında 1471'de bir barış anlaşması imzalanmıştı.⁸³ Şah İsmâil ve Şeybânî Han arasında geçen mektuplaşmalardan anlaşıldığına göre, hükümrânlığın Cengizli soyuna ait olduğuna inanan Özbekler kendilerini Safevîler öncesi İran'ın gerçek varisi görmekteydiler. Şah İsmâil ise kendini güçlü hissetmeye başlayınca, eskiden yapılan anlaşmayı pek önemsemiyordu.

Şeybânî Han Mâverâünnehir'i ele geçirdikten sonra Yâdigâroğulları hariç Özbeklerin çoğu onun arkasından gelip bölgeye yerleştiler. Şeybânî Han, son mektubunun cevabını beklemeden askerî hazırlıkları başlattı. 1510 yılında Şeybânî Han ve Şah İsmâil arasında çatışma çıkacağı kaçınılmaz olmuştu. Tarihte "Merv" Savaşı olarak bilinen 30 Kasım 1510'daki çatışmada kazanan taraf Kızılbaş ordusu oldu.⁸⁴ İlk Hîve hanı seçilecek olacak olan İlbars, Şeybânî Han'ın Safevîlere karşı askerî yardım talebine olumsuz cevap verince, Arapşahlar ile İbrahim Oğlan boylarının arası bozulduğunu görüyoruz.

Yenilginin ardından Özbekler Mâverâünnehir'e geri çekilmişken, Hârizm dâhil Horasan'ın tamamı Safevîlerin eline geçti. Şeybânî Han'ın veziri Hacı Mahmut, Şah İsmâil'e saldırmaması için elçisini gönderdi ve sağlanan anlaşma sonucu Amuderya sınırı kabul edilerek Hârizm, İran topraklarına katılmış oldu.⁸⁵

Şah İsmâil Hârizm'in Hîve, Ūrgenç ve Vezir şehirlerinde darugalarını tayin etti. Vezir şehri kadısı Ömer, hanlığın önde gelenlerine, Şah İsmâil'in batıl bir mezhepte olduğunu, biraz güçlendiklerinden sonra herkesi sahabeleri küfür etmeye zorlayacağını söyledi. Bunu kabul etmeyenleri öldüreceğini, kabul edenlerin ise kâfir olacağını

---

⁸² Ebûlgazi, *Şecere-i Türk*, s. 120.

⁸³ Gülay Karadağ Çınar, *Safevi-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, SBE, Afyon 2011, s. 13.

⁸⁴ Ebûlgazi, *Şecere-i Türk*, s. 120.

⁸⁵ Percy Molesworth Sykes, *A History of Persia*, London, 1915, s. 243.

belirtti. Şîî yönetimi istemeyen halk, başlarına getirilen darugalara karşı ayaklandı.⁸⁶ Şehrin ileri gelenleri, Kızılbaşlara karşı Seyit Ata neslinden gelen Hüsâmeddîn Katal'a biat etmek istediler. Hüsâmeddîn, han olmaya razı olmayıp buna Berke Sultan'ın oğlu İlbars ve Balbars'ı uygun gördü.⁸⁷ Vezir halkının bu ayaklanmada katkısı büyüktü. Bu arada Şîî valilere karşı İlbars⁸⁸ ve Balbars Sultanlarla da gizlice iletişim kurdular ve kendilerine han olmasını teklif ettiler.⁸⁹

İlbars 1511'de Vezir'e davet edildi ve Safevî darugası Rahman Kulı'nun yerine tahta çıkarıldı. Böylece Hârizmşahlar tacını giyen İlbars Han ilk Hîve hanı seçilmiş oldu. İlbars Han üç ay sonra Ürgenç'e doğru hareket etti, yardıma gelen amcaoğulları desteğiyle kısa süre sonra Hârizm'in tamamını ele geçirdi.⁹⁰

İlbars Han kendine Vezir'i alıp, Ürgenç'i sülalenin başka fertleriyle paylaştı. Düzenlenen akınlar yüzünden Kızılbaşlar Hârizm'i terk etmek zorunda kaldılar. Ardından Hezâresp ve Kat ele geçirilerek, Şah İsmâil vefatı sonrası Serahs, Mangışlak ve Horasan'ın kuzey sınırlarına kadar Hîve Hanlığı sınırları genişledi.⁹¹

Böylelikle 1511-12 yılında yeni bir Özbek hanlığı ortaya çıkmış oldu. Hârizm, geçen 10 yıl içinde Timurlular, Şeybânîler, Safevîler ve sonradan Hîve Hanlığı'na ev sahipliği yapmış oluyordu. İki yıl geçmeden Şîî valiler ve taraftarları ülkeden kovulup çıkartılmışken birçok Özbek kabileleri ülkeye yerleşmeye başladı ve hanlığın askerî gücü de arttı.

Şeybânî Han'ın vârisleri Buhara Hanlığı'nı üstlenmişken, aynı soyun farklı kolundan gelen Arapşahlar Hîve Hanlığı yönetimini ele almış oldular. Aslında her iki hanedan da dördüncü cetleri Pûlâd Han'da birleşmekte olup Pûlâd Han'ın İbrahim Oğlan ve Arap Muhammed adında iki oğlu vardı.⁹² Şeybânîler İbrahim Oğlan'ın

---

⁸⁶ Ebülgazi, *Şecere-i Türk*, s. 121; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1975, s. 971.

⁸⁷ Mustafa Budak, "İlbars Han", *DİA*, XXII, (2000), s. 79.

⁸⁸ İlbars olarak bilinen bu ilk Hîve Han'ının asıl adı Yılbars olduğunu tahmin ediyoruz. Bazı kaynaklarda bu şekilde geldiği gibi "Yılbars" ya da "Yolbars", kaplan anlamını vermektedir.

⁸⁹ Yahyo Gulomov, *Horazming Suğorılış Tarihi Qadimgi Zamonlardan Hozirgaça*, Özbekistan SSR Fenler Akademisi Neşriyatı, Taşkent 1959, s. 184.

⁹⁰ Ebülgazi, *Şecere-i Türk*, s. 123.

⁹¹ Ebülgazi, *Şecere-i Türk*, s. 124.

⁹² Muhsîn Rahmetî, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâhî Hârezm bâ Safevîyân", İsfahan Üniversitesi, Edebiyat ve Beşeri İlimler Enstitüsü, *Pejuhûş-i Târihî*, (Tarih Araştırmaları) Devre-i Cedit, 3. yıl, Sayı 2, (1390 hş), s. 89-112.

soyundan, Arapşahlar olarak bilinen Hîve hanları ise Arap Muhammed'in soyundan gelmekteydiler.⁹³ İlk Hîve hanı İlbars Han döneminde Hanlığı'nın merkezi Vezir olup, sonradan Ürgenç'e taşınmıştır. Hîve Hanlığı Ürgenç ve Hârizm Hanlığı olarak da bilinmektedir.⁹⁴ Amuderya'nın 1619'da yatağını değiştirmesi üzerine hanlığın merkezi Hîve'ye taşındı, bundan sonra hanlığın ismi de Hîve adını almıştır.⁹⁵

İranlı araştırmacılar başta olmak üzere bazı tarihçiler İlbars Han'ın Şah İsmâil ile yakın ilişkileri olduğunu söylemektedirler.⁹⁶ Buna Şah İsmâil'in Merv savaşı sonrası İlbars'ın bölgesine dokunmadığı örnek verilebilir ancak Özbeklere karşı Safevî ve Bâbürlüler bir araya gelmişken, İlbars Han'ın Deşt-i Kıpçak'a kaçmak zorunda kaldığını dikkate alırsak, bu ilişkinin ne kadar yakın olduğu kafalarda soru işareti bırakmaktadır.

Hîve Hanlığı Hîve, Yengi Ürgenç, Şavat, Kat ve Gurlan adlı beş şehirden oluşmaktaydı. Kuzeyi Aral Gölü, kuzey batısı Hazar Denizi'nin doğu sahiline uzanan Mangışlak Yarımadası ile güney ve güney batısı Karakum Çölü, doğu tarafı Kızıl Kum çölü ile kuşatılmakta olup Hârizm tam bir vaha görünümündedir.⁹⁷ 1920'ye kadar devam eden hanlığın merkezi Hîve Özbekistan'da ve hanlığın sınırları Türkmenistan, Afganistan, Özbekistan ve kısmen Tacikistan içinde kalmaktadır.

Nüfusunun çoğunluğu tarım ve hayvancılıkla uğraşan Özbeklerden oluşmaktaydı. Özbekler Deşt-i Kıpçak'tan göç edip gelmeden önce Hârizm'de "Sartlar" adında kalabalık bir Türk unsuru yaşıyordu. İran medeniyetinden etkilenen bu ahali genellikle Buhara civarına yerleşmişlerdi.⁹⁸

Hanlık, başka hanlıklara nazaran karmaşık nüfusa sahip olup, etnik ve kültürel yapısı üç gruptan oluşmaktaydı. Eskiden beri yaşayıp gelen Hârizmli (Sartlar dahil) yerli halk, Şeybânî Han ve İlbars Han liderliğinde yerleşmeye başlayan göçebe (Özbekler, Türkmenler) halklar ve bunun dışında azınlık olarak Karakalpaklar, Tacikler, Kazaklar, İranlılar, Ruslar, Yahudiler ve Araplar da bulunmaktaydı.

---

⁹³ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 971.

⁹⁴ Saray, "Hîve Hanlığı", s. 167-170.

⁹⁵ Mustafa Kafalı, "Ebûlgazi Bahadır Han", *DİA*, X, (1994), s. 358-360.

⁹⁶ Rahmetî, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân", s. 102.

⁹⁷ Çelik, *a.g.t.*, s. 23.

⁹⁸ Alpargu, "Özbekler", s. 120.

Hîve Hanlığı'nın idari yönetimi, XVI ve XVIII. yüzyıllarda valiliklerden oluşmaktaydı. XVIII. yüzyıldan itibaren bu vilayetler, beyliklere dönüşmüştü. Başta hanlığın 16 vilayeti varken, daha sonra bu 22'ye ulaşmıştı.⁹⁹ Bu beylikler, han tarafından atanan hâkimler tarafından yönetiliyor, Hîve şehri ve hanlık, bizzat Han ve Baş Vezir tarafından idare ediliyordu.

Hîve Hanlığı eski Türk devlet geleneğinde olduğu gibi hükümdarlık, Tanrının özel kişilerine lütfettiği bir makamdı ve “Han” tarafından idare edilmekteydi. Devlet teşkilatı dört bey ve dört vezirden oluşmaktaydı. Hanlıkta her boyun kendi beyliği olup, bu beylikler tarafından yönetilmekteydi.

İki Şeyhülislam, iki Kadı, iki Aka,¹⁰⁰ dört Atalık,¹⁰¹ dört İnak,¹⁰² dört Bey (Bey), dört Mirab, birer Reis, Müteveli, Nakip, Pervaneçi,¹⁰³ Mihter¹⁰⁴ adında Vezir veya Koşbeğinden¹⁰⁵ oluşan mecliste Han, Kengeş (meclis) istişaresi dışı bir karar alamazdı.

Vezirlikler: Mihter, Kuşbeği, Mahrem¹⁰⁶ ve Divan adında idi. Tarım arazileri ve sulama işleri Mirab'a, Askerî işlerde Daruga'ya ve hanlığın içişleri Ağa'ya bağlıydı.¹⁰⁷

1572-1642 yılları arası yetmiş yılı aşkın dönemde İran şahlarının desteğini alan Hîve hanları hem Buhara Hanlığı'nın saldırıları, hem de kendi aralarındaki iç çatışmalardan kurtuldular. Ancak verilen bu destekler karşılıksız değildi, Hîve hanları yakınlarından birini, Safevîlere bir rehin olarak vermek zorundaydılar.

---

⁹⁹ Aim.uz, www.hozir.org, <http://hozir.org/xiva-xonligi.html>, (erişim. 21.01.2019)

¹⁰⁰ Aka: Hârizm'in çoğunlukla ticaretle uğraşan, Sartlar adıyla bilinen yerli halkın ileri gelenleri.

¹⁰¹ Atalık: Hanlıkta etkin bir rol üstlenen diğer bir levazım idi. “İnak” makamından sonra en etkin nüfuza sahip makamdı

¹⁰² İnak: Kabile reislerinin unvanıdır. Hanın seçiminde en etkili isim olup, soydan soya intikal etmekteydi. Kelime anlamı; dost ve yakın manasını ifade eden bu makamın, vezir, mutemet anlamında kullanılmaktaydı. Günümüzde başbakanın karşılığı olduğunu söyleyebiliriz. Han adına devlet işlerini yürütme yetkisine sahip bu unvan, Enûşe Han döneminin sonuna doğru daha etkin bir role sahip olmaya başlamıştı.

¹⁰³ Pervaneci: Hükümdarın fermanlarının mühürlenmesinden sorumluydu

¹⁰⁴ Mihter: Mihter, sivil toplum yöneticisi diyebileceğimiz, hanlığın hem maliye hem de iç işlerinden sorumlu bakanlıktı. Genellikle Sartlardan (yerli şehir ahâlisi) seçilen, elli yaş üstü, saygı ve itibar sahibi bu devlet erbabının, vergi toplama ve elçilerle ilgilenme görevi de vardı.

¹⁰⁵ Koşbeği: Hanın yakın akrabaları arasından seçilen, askerî işler sorumlusuydu. Divanbeği: Yüksek yargıç görevini yapardı. (Muhtemelen XIX. Yüzyıldan sonra ihdas edilmişti.)

¹⁰⁶ Mahrem: Han'ın özel odası sırdaşı olarak bilinen kişidir. Ülkenin temel direkleri arasından yer almaktaydı.

¹⁰⁷ Salih Yılmaz, “Hîve Hanlığında Tarih Yazıcılığı ve Başlıca Temsilcileri”, s. 470.

Güçlenmeye başlayan Hîve hanları, Safevî şahlarının kendisine rakip olan Buhara Hanlığı'nın tarafını tuttuğunu görünce, İran'a karşı mesafeli durmaya başladılar. Ele alacağımız dönem Arapşahların Safevîlere olan bağlılıklarından kurtulmaya başladığı dönem olacaktır.

5. Siyasî İlişkileri Şekillendiren Unsurlar

İran-Hîve Hanlığı arasında çatışmacı yaklaşım bazı aralıklarla 1747'e kadar sürmüş, bunun yanında ikili dostane ilişkiler de oluşmuştur. Oluşan münasebetleri meydana getiren pek çok unsur söz konusudur. İkili ilişkileri belirleyen bu unsurlara değinmeden siyasî ilişkileri anlamak pek mümkün değildir. İki farklı yapıya sahip olan Safevîler ve Arapşahların arasında çatışmaya ve barışmaya neden olan etkenler her şeyden önce siyasî boyut içermektedir.

Mezhepsel ihtilaflar İran ve Hîve Hanlığı arasında savaşa neden olan baş unsur olarak bilinse de çatışmayı tetikleyen unsurlar bununla sınırlı değildir.¹⁰⁸ Din toplumları birleştirici en önemli unsurların birisidir. Bununla beraber toplumları ayrıştırıcı yönü de bir o kadar güçlüdür.

Sünnîliğe bir tepki olarak ortaya çıkan Şîilik. 800 yıl varlığını sürdürmüşken, bundan sonrada varlığını sürdürecekti. Burada belirtmek istediğimiz husus, dinin ayrıştırıcı yönünün abartılmaması gerektiğidir. İslam'da iki ayrı itikat mezhebin birbirine karşı gelmesi taraftarlarınca mutaassıp bir tavır sergilemelerinden ve İslam'ın özünün iyi anlaşılmadığından kaynaklanmaktadır. Şîiliğin dini olmakla beraber bir siyasî bir boyut içermesi, Safevîlerle beraber bir devlet yapısıyla desteklenmesi ve mensuplarına aidiyet hissi oluşturması dikkatlerden kaçmaması gereken husustur.

Moğol istilasıyla oluşan tahribat, Hîve'deki Müslümanların dini inancını derinden etkilemişti. İslam'ı ilimlerin beşiği sayılan ülkede eskisi gibi âlimler, düşünürler artık yetişmiyordu. Defalarca işgal ve tahribata uğrayan Hârizm'de ahalinin çoğunu, göçebe karaktere sahip kabileler oluşturmaktaydı. Özbekler katı bir Sünnîliği benimseyip inançlarına samimi oldukları için başka mezheplerin farklılıklarına alışık değillerdi. Ayıca başta Osmanlı ülkesi olmak üzere Sünnî Müslümanlarla iletişimin kesilmesi ve Hac yolunun kapatılması, Şîiliğe karşı düşmanlığı daha da arttırmaktaydı.

---

¹⁰⁸ Kerîmî, *a.g.m.*, s. 89.

Dini hayatta sadece tasavvuf ayakta kalmıştı. Orta Asya genelinde “Nakşilik” yaygın olup, Sünnîliğin korunmasında büyük etkiye sahipti.¹⁰⁹ Eskiden beri Hârizm’de kök salan bu tarikat Timur zamanında yaşayan Hoca Bahâüddin, XVI-XVII. yüzyıllarda yaşayan tasavvuf şeyhleri Mahdum Azam, Şeyh Aziz ve diğerleri Hîve Hanlığı’nda önemli bir sosyo-politik güce sahipti.¹¹⁰

Safevîler’le mektuplarla başlayan ilişkilere bakıldığında aradaki çatışmaların dini kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Şîlik Özbekler gözünde sonradan ortaya çıkan sapık bir fırka olarak bilinmekteydi.

İran ahalisinin büyük çoğunluğu eskiden Sünnî’ydi. Safevîler tarafından alınan sert tedbirler sonucu kısa sürede Şîlik tüm İran’ı kapsayan bir mezhep haline gelmişti.¹¹¹ Özbeklerin Safevîlere olan nefreti de büyüktü. Savaşlarda Özbek ordusunun çoğu ve Şîliği kabul etmeyen halk katliama uğramıştı. Safevî şahları tarafından zapt edilen yerlerde Cuma hutbelerinde Hz. Ali’den önceki üç sahabeye ve Hz Ayşe’ye küfür etmek gelenek haline gelmişti. Buna karşı Sünnî ulemanın verdiği fetvalar da sert olmuş, Safevîler Ehli bidat sayılmış, canı ve malı helal görülmüştür. Hanlığı başkenti Hîve’de büyük bir köle pazarı kurulmuş, akınlar sonrası İranlı kölelerle dolup taşmıştır.¹¹²

Özbekler sade ve muhlis halklar olup, çeşitli mezheplerden pek çok haberi yoktu. Dini önderlerin fetvalarını samimiyetle kabul etmekteyken Safevîlerce kabullenen Şîliği bidatçı bir topluluk olarak görmekteydiler.

İran ve Hîve arasında çıkan çatışmaların başka bir sebebi de taht değişiklikleriydi. Yeni bir şahın ya da hanın yönetimi tamamen ele alma sürecinde han ve şah adayları arasında anlaşmazlığın çıkması söz konusuydu. Hîve Hanlığı’ndaki soyurgal¹¹³ sistemi taht değişikliğinde büyük bir zafiyete sebep oluyordu. İran’da tahta yeni geçen şahın tecrübesizliği ayrı bir zafiyet sebebiydi. Her iki durumdan da istifade etmek isteyen devlet karşı tarafa saldırmaktaydı.

¹⁰⁹ Pavel Petroviç İvanov, *Oçerki Po İstorii Sredney Azii, Vostochnaya Literatura*, Moskova 1958, s. 81.

¹¹⁰ İvanov, *a.g.e.*, s. 81.

¹¹¹ Gündüz, “Safevîler”, s. 451-457.

¹¹² Rahmetî, “Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâhi Hârizm bâ Safevîyân”, s. 89.

¹¹³ Mehmet Ölmez, “Soyurgal”, *DİA*, XXXVII, (2009), s. 388.

Hîve Hanlığı ve İran arasında bulunan Horasan geniş bir ziraat alanına sahipti. Doğuyu batıya bağlayan yolun Horasan'dan geçmesi, stratejik önemini daha da arttırmaktaydı.¹¹⁴ Eskiden beri Hârizmşahlara ve Timurlular için büyük bir gelir kaynağı olan bölge her hükümdarın vazgeçemeyeceği kadar değerliydi. Bu sebeple İran ve hanlıklar Horasan'a hâkim olmak için ellerinden gelen her şeyi yapmaktaydı.

Mangışlak ve Karakum çöllerinde istikamet eden Türkmenler İran ile Hîve arasındaki ikili ilişkilerde önemli yere sahipti. Hanlığın en önemli askerî gücünü de Özbeklerden sonra Türkmenler oluşturmaktaydı.¹¹⁵ Eskiden buradaki Türkmenler Hârizmşahlara, Selçuklulara, İlhanlılara ve Timurlulara verdikleri haraçla tabiliğini bildiren yerli ahaliydi. Türkmenlerin, hayvanlarını otlatacağı yerler Özbeklere, tarım için kullandıkları yerler Safevîlere ait idi. Sünnî oldukları için kendilerini Hîve Hanlığı'na yakın hissetseler de Safevîlerin bölgeye hâkimiyet sağlaması sonucu onlara tabi olmayı kabul etmişlerdi.¹¹⁶ Hîve hâkimiyeti altındaki göçebe kabileler, Türkmenlere ait olan yaylalara hayvanlarını otlatmak için ihtiyaç duymaktaydılar.

XVII. yüzyıl coğrafi keşifleri, Türkistan Hanlıklarının ekonomisini derinden etkilemiş, İpek Yolu ticareti krize girmişti. Çöküş sürecini hızlandıran bu olaylardan en çok nasibini alan Özbek hanları olmuştu. XVIII. yüzyıla gelindiğinde İpek Yolu sekteye uğramış,¹¹⁷ ipeğin Çin'de işlenen en büyük kısmı artık Türkistan yoluyla değil, deniz yoluyla Avrupa pazarına ulaşmaktaydı. Hîve Özbeklerinin İran'a saldırılarının baş nedenlerinden biri ekonomik sıkıntılarını gidermekti.¹¹⁸ Ele aldığımız 1642-1747 yıllar, Türkistan'da iktisadi hayatta ticaretle beraber tarımın da gerileme devresini içermekteydi.¹¹⁹ Özbeklerin, savaşlarda mağlup olmasının temel nedenlerinden birisi de bu ekonomik krizdi. Savaş sırasında toprağın bakımsız kalması ve erkeklerin orduya alınması devlet ekonomisini ciddi bir şekilde zedelemekteydi.¹²⁰

---

¹¹⁴ Ümit Ulvi Türk, *Safevi Devleti'nin Özbek Hanlıkları ve Babür Devleti ile Siyasî İlişkileri (1526-1722)*, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017 s. 9.

¹¹⁵ Çelik, *a.g.t.*, s. 26.

¹¹⁶ Rahmetî, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâhi Hârizm bâ Safevîyân", s. 96-103.

¹¹⁷ Ian Morris, *Dünyaya Neden Batı Hükmediyor?*, Alfa Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2017, s. 526-565.

¹¹⁸ Kerîmî, *a.g.m.*, s. 85-98.

¹¹⁹ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkî (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 181-182.

¹²⁰ Salih Yılmaz, "XV-XX. yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi", *Türk Tarihi Kurumu*, Sayı 214, Ankara (2006), s. 69.

Şah unvanına sahip olmak Hîve hanları tarafından özümşenen bir makamdı. İranlı şahlar da bunu başkalarından kıskanıyorlardı. Güç elde etmeye başlayan Enûşe Han (1663-1687) Meşhedî ele geçirincede kendini şah ilan etti.¹²¹ Meşhed’i ele geçirdikten sonra kendini “Anu Şah” olarak tanıtmış, İran şahlarının tepkisine neden olmuştu. Buhara Hanlığı da bunu kendine yapılan bir nevi isyan olarak kabul etmişti.¹²²

İntikam alma peşinde olmak, aradaki çatışmayı tetikleyen diğerk bir unsurdur. Şefkatsiz hükümdarların yaptığı katliamlar zihinlerden silinmemiş, çıkan acımasız savaşlar iki devlet halkları arasında düşmanlık tohumunu ekmişti.¹²³ Öldürülen on binlerce asker Hîveli ve İranlıların birer akrabasıydı. Birkaç kez tekrarlanan savaş her iki tarafın birbirinden nefret etmelerine yol açmıştı. Bu husus ta en çok hırslarına hâkim olamayan hükümdarların işini gelmekteydi.¹²⁴

İran ve Hîve arasındaki siyasî ilişkilerde dolaylı da olsa Osmanlı Devleti’nin etkisi vardı. Osmanlı sultanları tüm Sünnî âleminin halifesi olarak görüldükleri için büyük bir siyasî güce sahiptiler. Ortak dil, din ve soy yakınlığı, aradaki bağları güçlendirmekteydi. Safevîler hem Özbekler hem de Osmanlıyla savaştıkları için ortak düşman olarak kabul ediliyordu. İran Osmanlı Devleti’ne hücum ederlerse, Hîve Hanlığı da İran’a saldırabilirdi. Ayrıca Şahların Özbek Hanlığı’na saldırmamasının bir nedeni de Osmanlıyı kızdırmamaktı.¹²⁵

Osmanlı Devleti ile Safevîlerin savaştığı dönemler, Özbek-Osmanlı ilişkileri güçlenmiş, barıştığı dönemde ise zayıfladığını görüyoruz. Türkistan hanlıklarının kendi aralarındaki kavgalar Osmanlı Devleti’nin Hîve Hanlığı’na karşı mesafeli durmasına neden olmaktaydı.¹²⁶ Osmanlı Devleti kardeş Buhara ve Hîve Hanlığı arasında yaşanan anlaşmazlıklar karşısında adeta bir hakem konumundaydı. Hîve Hanlığı’nın Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri samimiyet, saygı ve hürmete dayanıyordu. Ancak iki Sünnî Türk ülkesinin Safevîler karşısında ittifak sağlamaları pratikten çok sözde kalmıştır.

---

¹²¹ Kerîmî, *a.g.m.*, s. 85-98.

¹²² Rahmetî, “Revâbit-i Hân Nîşîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safevîye tâ Merg-i Nâdir Şâh”, s. 47-59.

¹²³ Kerîmî, *a.g.m.*, s. 86.

¹²⁴ Kerîmî, *a.g.m.*, s. 85-98.

¹²⁵ Türk, *a.g.t.*, s. 109.

¹²⁶ Türk, *a.g.t.*, s. 42.

Burada İran'ın Osmanlıyla 1639'da imzaladığı Kasr-ı Şîrîn anlaşması İran için çok önem arz etmekteydi.

XVII. yüzyıla doğru İngiltere ve Rusya'nın, İran ve Türkistan'a olan rekabeti güçlenmeye başlamış, 1622'de Hürmüz Boğazı İngilizlerin eline geçmişti.¹²⁷ Osmanlı devleti Safevîlere karşı Özbeklerle beraber hareket edince, İran Rusya 'ya yaklaştı. 1568'de Rusya'dan gelen elçi İran sarayına kabul edilmiş, Rusya İran'a Osmanlı Devleti'ne karşı beraber hareket etmeyi teklif etmişti. Bu teklife başta sıcak bakmayan Safevî yönetimi 1678'den sonra Moskova'yla ilişkileri güçlendirmenin peşine düşmüştü.¹²⁸ XVIII. yüzyılın başından itibaren Hîve Hanlığı'nın Ruslara karşı en büyük direnci gösteren hanlık konumuna gelmesi İran-Rus dostluğunu daha da pekiştirecektir.

Ele aldığımız 1642-1747 yılları arası Özbeklerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları, Deşt-i Kıpçak'ta kalan Kalmukların saldırmasına fırsat oluşturmuştu. Hanlığın zayıf düşmesi ise Safevîlerin beklediği bir fırsattı. Safevîlerin 1698'de Hîve Hanlığı'nı kontrol altına almak için Kalmuklardan destek aldığı bilinmektedir.

Hîve Hanlığı'nın İran'la ilişkilerini belirleyen unsurların biri de, Buhara Hanlığı'ndan kaynaklanmaktaydı. Hîve hanları dışarıdan ve içeriden gelen tehlikelere karşı kendi bağımsızlıklarını korumak için İran'la iyi geçinmeye çalışmaktaydılar. Kendilerini güçlü hissettikleri zaman komşularına saldırmaktan kaçınmazken, zayıf duruma düştüklerinde ise her zaman İran'a sığınmaktaydılar.¹²⁹ Buhara ve Hîve Hanlığı arasındaki ihtilaflar İran'ın Özbeklerle olan denge kurma siyasetini belirlemede etkin olduğunu görüyoruz. Özbeklerin durmak bilmeyen saldırılarına karşı İran şahları bir yol izlemişler, kendi egemenliğini ortaya koymak isteyen iki hanlığın birini başkasına karşı kullanmışlardır.

Taht mücadeleleri için çıkan ihtilaflar sonucu zayıf düşen hanlığın İran'a bağımlılığı arttırmaktaydı. Birbirine rakip haldeki şehzadeler, kendi bölgelerini büyütme için kıyasıya yarışmaktaydılar.¹³⁰ Cengiz Han sonrası katılaştıran soyurgal

¹²⁷ Yılmaz Karadeniz, "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)", *SDÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 20, Isparta (2009), s. 54-55.

¹²⁸ Türk, *a.g.e.*, s. 70.

¹²⁹ Emir Hüseyin Berâzîş, *Ravâbit-i Siyâsî Diplomatik-i Îrân ve Cihân der ahd-i Safeviye*, İntişarât-i Emîr Kebîr, Tahran, 1392 hş., s. 790.

¹³⁰ Aim.uz, www.hozir.org, <http://hozir.org/xiva-xonligi.html>, (erişim. 21.01.2019)

sistemi, güçlü bir kimliğe sahip Ebülğazi Han bile değiştirememiş, yeni ele geçen yerleri oğulları ve yeğenlerine paylaşmaktan öteye geçememişti.

İran ile Hîve arasındaki diplomatik ilişkileri etkileyen faktörleri şöylece sıralayabiliriz. İran ve Hârizm (Hîve) Hanlığı'nın geçmiş tarihine bakıldığında, Moğol istilası hariç bu ikisinin tek bir ülke olduğunu göreceğiz. Hârizm vahasının jeopolitik öneme sahip olması onu vazgeçilemez hale getirmekteydi. Tarıma elverişli verimli toprağa, ticaretin merkezi konumunda olması Hîve ve İran'ı birbirine yaklaştıran unsurların başında gelmekteydi.¹³¹ Horasan ve Deşt-i Kıpçak arası ticaret merkezlerine ev sahipliği yapan şehirler önemli rol üstlenmiştir. Senelerdir bu topraklarda yaşayan yerli halkın çoğu Sünnî olsa da vatanlarına olan sadakati ve bu topraklara olan bağlılığı onlara Şîî yönetimin altında yaşamayı kabul ettirmiştir.

Safevî şahlarını en çok rahatsız eden husus Özbek akınlarıydı. Bu akınları durdurmak han ve han adayları kontrol altına alabilmekten geçmekteydi. Bunun için şahlar Özbek hanlarıyla münasebetlerini esnek tutmaktaydılar.¹³² Taht mücadelesinde başarısız olan han adayları sıkıştıkları zaman İran'a sığınmaktaydılar. İran'da kendini toparlama fırsatı ve gerekli desteği bulan bu han adayları şahlara bağımlı hale gelmekteydi.¹³³ Çıkan taht mücadeleleri sonucu Hîve Hanlığı'nda bazen han bulma sıkıntısı yaşanmakta, İran ve Buhara'dan Cengiz soylu bir han adayı hanlığa davet edilmekteydi. İran'a sığınan han adaylarının gönderilmesiyle Hîve'de siyasî durum değişmekte, bazen de kargaşa ve çatışmaların çıkmasına sebep olunmaktaydı.

Her iki ülkenin ticari kervanları Karakum Çölü üzerinden geçmekteydi. Eskiden beri Merv, Esterâbâd, Meşhed ve Mâzenderan transit yol olup, İran ve Hîve tacirleri bu yolu kullanmaktaydılar. İkili diplomatik ilişkilerin gelişmesinde Hazar Denizindeki suyunun da etkisi olmuştur.¹³⁴ İranlı Şahlar için Hac yolu, kutsal ziyaretini yapmak isteyen Hîve hanlarının isteklerinin yerine getirilmesi ve onların gönlülerinin alınması için bir fırsat sunuyordu.

---

¹³¹ Rahmetî, “Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâhi Hârezm bâ Safevîyân”, s. 89-91.

¹³² Rahmetî, “Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâhi Hârizm bâ Safevîyân”, s.95-97.

¹³³ Türk, *a.g.t.*, s. 156.

¹³⁴ Nigora Allaeva, “Vzaimosvyazi Hivinskogo Hanstvo s İranom v XVI-XVII vekov”, *Avtoreferat*, Rusça, Taşkent 2007, s. 11.

İran ve Hİve Hanlığı arasındaki ilişkiler her ne kadar çatışmayla başlasa da daha sonra Buhara Hanlığı'na karşı işbirliğinin yapılması çatışma ortamının giderilmesine vesile olmuştur. 1664 yılında Enüşe Han'ın iktidara gelmesiyle birlikte alevlenen çatışmalar, sonraki hükümdarlar döneminde de devam etmiştir. Çalışmamızda İran'ın Hİve Hanlığı ile olan siyasî ilişkisindeki hem çatışmacı hem de dostane yaklaşımı askerî ve diplomatik açılardan incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞAH II. ABBAS DÖNEMİNDEN ŞAH SULTAN HÜSEYİN DÖNEMİNE KADAR İRAN İLE HİVE HANLIĞI ARASINDAKİ SİYASÎ İLİŞKİLER(1642-1694)

1.1 İran İle Hıve Hanlığı Arasındaki Siyasî İlişkilerin Geçmişi (1511-1642)

İran ve Hıve Hanlığı arasında, çatışma ağırlıklı olarak ortaya çıkan münasebetler, 1747'ye kadar belli aralıklarla devam edecektir. İki hanedanlık tarafından idare edilen bu iki devlet arasındaki ilişkilerde sergilenen tavır, her şeyden önce siyasî boyut içermekteydi. İran ve Hıve Hanlığı'nın kuruluşundan ele aldığımız döneme kadar olan ikili siyasî ilişkilerin seyrini üç başlıkta toplayabiliriz.

1.1.1 Çatışma Dönemi (1511-1524)

Özgürlüğüne düşkün Hârizm halkı yabancı bir yönetim altında kalmak ve Şii valilikleri idaresini kabul etmek istemiyordu. Vezir kadısının başlattığı isyan sonucu halk Seyit Ata varislerinden Hüsâmeddîn'i han seçmek istediğinde, O bunu kabul etmeyip yerine Arapşahların soyundan gelen İlbars'ın Hıve Hanlığı'na uygun olduğunu söylemişti. 1512 yılında davet edilen İlbars Han'ın Vezir'e gelmesiyle Hârizm, tekrar Özbek bir sultana kavuşmuş oldu.¹³⁵ Böylece Hıve Hanlığı'nın İran şahlarıyla olan münasebeti çatışmacı tavırla başlamış oluyordu.

Bazı tarihçilere göre de İlbars Han (1512-1525)'in Şah İsmâil ile ilişkilerinin iyi olduğu bilinmektedir. Ancak bu beraberlik kısa bir zaman sonra sona ermiş, yerini tekrar çatışmacı bir dönem almıştır.¹³⁶

Şah İsmâil'in ölümü sonrası Arapşahlar, Hârizm'i tamamen Kızılbaşlardan arındırmıştır. Aral, Mangışlak, Sarahs ve günümüz Türkmenistan'ın güney sınırları Hıve Hanlığı'nın kontrolü altına geçti.¹³⁷

---

¹³⁵ R. H. Murtazaeva, *Özbekistan Tarihi*, Özbekistan Respublikası Âli ve Orta Mahsus Talim Vezirliği, Özbekistan Milli Üniversitesi Yayınevi, Taşkent 2005, s. 256

¹³⁶ Rahmatî, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân", s. 93.

1.1.2 Arapşahların Safevî Devleti'ne Yakınlaşması (1524-1573)

İlbars Han'dan sonra gelen hükümdarlar onun gibi becerikli değillerdi. Ubeydullah Han tarafından ele geçirildikten sonra Buhara Hanlığı'na bağımlı hale gelen Arapşahlar, tekrar kendi egemenliklerini kurabilseler de yeterince güçlü değillerdi. Özbeklerin idari yapısında Cengiz Han'ın geride bıraktığı soyurgal sistem taht mücadelesinde ardı kesilmeyen çatışmalara yol açmaktaydı. Ağabey konumunda olan Şeybânîler, Arapşahların kendilerine itaat etmesini istemekten, kendi hâkimiyetini kurmayı başaran Arapşahların bunu kabullenmesi mümkün değildi.¹³⁸ Şeybânî Han sonrası tekrar güçlenmeye başlayan Buhara Hanlığı'nın Hîve'yi ele geçirme çabaları, Arapşahları İran'a yakınlaştırdı.

Bundan sonra en büyük sıkıntı İran ile Buhara hanlığı arasında yaşandı. Osmanlıyla beraber hareket eden Buhara Hanlığı, İran şahlarının başını en çok ağrıtan konu oldu.¹³⁹ Buhara Hanlığı Temmuz 1527'de Safevîlere yenildi, bir yıl sonra baharda tekrar Türkistan'dan büyük bir ordu harekete geçse de 23 Eylül 1528'deki Cam savaşında Özbekler yine Kızılbaşları yenemediler.¹⁴⁰ Hîve Hanlığı'nın Safevîler'le yakın ilişkiler kurduğu bu dönemlerde, Horasan'a saldırıları da zaman zaman devam etmekteydi. Hîve hanı Avaneş Han, 1526'da Şah Tahmasb'a isyan eden Muhammed Salih'a Esterâbâd'i ele geçirmesi için destek vermişti. Şah Tahmasb, baskınların durdurulması için 1557'de 12.000 kişilik ordu göndermişti. Çıkan çatışmada Safevî ordusuna ağır zayıflık verilmişti. Şahlar, İran'ın kuzey doğusuna Orta Asya tarafından gelen ani saldırıları önlemek için, iki Özbek Hanlığı'nın birinin yanında yer alarak diğerini zayıf düşürme planı uyguladılar ve bunda muvaffak oldular. Şah Tahmasb (1524-1576) bir taraftan Özbeklerle olan mücadelesini devam ettirmekle birlikte diğer taraftan Buhara ve Hîve hanları arasındaki ihtilaflardan istifade ederek onların içine nüfuz etmeyi başardı. Şah Tahmasb, maharetli siyaseti sonucu Arapşahlar'la yakın ilişki kurmuşken, Özbek akınlarından Horasan'ı da kurtarmıştı.

---

¹³⁷ Murtazaeva, *a.g.e.*, s. 257

¹³⁸ Muhsîn Rahmetî, "Revâbit-i Hân Nişîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh (1135-1160 hş.)", *Pejahaşnâme-i Târîh*, Sayı 13, Tahran (1387 hş.)s. 48.

¹³⁹ Berâziş, *a.g.e.*, s.719- 733.

¹⁴⁰ Muhsîn Rahmetî, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân", s. 94; Sykes, s. 247- 248.

Hîve Hanlığı Buhara Han'ı Ubeydullah (1533-1539) tarafından ele geçirilince, Şah Tahmasb Hîve Han'ı Din Muhammed'e yardım etti ve Hîve Hanlığı tekrar özgürlüğe kavuşturuldu.¹⁴¹ Buhara Hanlığı'na karşı Din Muhammed Han'ın bu galibiyetinden en çok Şah Tahmasb sevinmiş hatta Din Muhammed'e hilat ve bir miktar para göndermişti.

Şah Tahmasb Arapşahların bir yeğeni ile evlenmişken artık Hîve Hanlığı'nın iç işlerine de karışabilmekteydi. Hacim Han'ın iktidarına dönemine denk gelen bu dönemde, Hîve'de han adayları arasında çıkan anlaşmazlıklar da Şah Tahmasb'ın işini kolaylaştırmaktaydı.¹⁴² Safevî tarihinde ilk kez İran sınırlarını Özbeklerin saldırılarından kurtaran Şah Tahmasb'ın Özbeklere karşı başarılı siyaseti İran tarihçileri tarafından övgüyle hatırlanmaktadır.

1.1.3 Arapşahların Safevîlere Bağımlılık Dönemi (1572-1642)

Şah I. Abbas (1587-1629) Safevîlerin askerî ve merkezi sistemini reforma etmişken, İran en parlak dönemine ulaşmıştı. Buhara Hanlığı'nın genişlemeci siyasetine karşı Hacim Han, 1592'de İran'dan yardım istemeye mecbur kaldı. 1593'te II. Abdullah, Hârizm'i işgal etmişken, İran'a sığınmak zorunda kalan Hacim Han ancak Abdullah Han'ın 1597'de vefatı sonrası Hîve'ye dönebildi.¹⁴³ 1600 yılından sonra Hîve hanlarının İran ile olan münasebetleri çok iyi gitmiyordu. İran'a davet edilen Hacim Han Buhara Hanlığı'na karşı uygulanacak siyaseti görüşmek için gelmemişti.¹⁴⁴ Hacim Han'ın ardından oğlu Arap Muhammed Han (1602-1629) döneminde hanlık tekrar güç kazanmaya başlayınca, Hîve'nin İran'a olan bağımlılığı da azalmaya başladı.¹⁴⁵ Arap Muhammed Han (1602-1622)'in oğulları döneminde İran sınırlarındaki durgunluk tekrar bozuldu. Babasına isyan eden Habeş ve İlbars sultanlar Horasan'a da akın düzenlediler.¹⁴⁶ Bu iki asi kardeş babalarını bile öldürtünce İsfendiyar, kaçarak İran'a, Şah Abbas'ın sarayına sığındı. 1623'te şahın yardımını alarak tekrar geri dönen İsfendiyar, Hîve Hanlığı'nı ele geçirmeye çalıştı. Türkmenleri yanına alarak tahta çıkmayı başarsa da onun hanlıkta esas güce sahip Özbekleri ikna etmesi kolay olmadı.

¹⁴¹ Murtazaeva, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁴² Rahmetî Muhsin, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân", s.95.

¹⁴³ Murtazaeva, *a.g.e.*, s. 258.

¹⁴⁴ Audrey Burton, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, London, Curzon, 1997, s. 111-12.

¹⁴⁵ Mehmet Saray, "Hîve Hanlığı", s.128.

¹⁴⁶ Muratzaeva, *a.g.e.*, s. 257.

1623'te Ebülgazi Han, Ürgenç hanı seçilmişti. İsfendiyar Han, Aral başta olmak üzere Özbek kabillerinin desteğini almaya başlayan Ebülgazi'ye, kardeşi bile olsa tahammül edemiyordu.¹⁴⁷ Onu yakalatıp İran'a tutsak olarak gönderdi ve böylece hem İran'a bağlılığını ispat etmiş, hem de kendi rakibinden kurtulmuş oldu.

1.2 Şah II. Abbas Dönemindeki Askerî İlişkiler (1642-1666)

Şah I. Abbas'ın ölümünün akabinde tahta geçen torunu Safî Mirza (1629-1642)'nin döneminde Safevî Devleti'nin kuzeydoğu sınırında var olan geçici sakinlik dönemi sona ermişti. İlk saldırı Hîve hanı Arap Muhammed'in oğlu İsfendiyar tarafından Merv'i ele geçirmek için başlatıldı.¹⁴⁸ Bu dönemde Şah Safî'nin ani vefatı sebebiyle oğlu Muhammed Mirza, Şah II. Abbas adıyla, on yaşında tahta oturmuştu.¹⁴⁹ Tam ismi Ebü'l-Muzaffer ve'l-Mansûr Şâh Abbâs el-Mûsevî es-Safevî es-Sânî, babasının siyasetini onun veziri olan Sarı Takı'nın himayesinde devam ettirecektir.

Şah II. Abbas'ın (1642-1666) hükümranlığı 25 yıl devam etmiştir. Bu süre zarfında onun başarılı bir siyaset takip etmesi Safevîlere devletin eski parlak dönemlerini hatırlatıyordu. Şah II. Abbas, iktidarı döneminde hem dış siyasette hem de ülke içinde önemli gelişmelere imza attı. Devlet ekonomisini ve Rusya ile diplomatik ilişkileri düzeltmeye çalıştı.¹⁵⁰ İpek ihracatı başta olmak üzere diğer alanlarıyla birlikte ekonomi gelişme gösterdi. Osmanlı Devleti'ne karşı barış yanlısı bir politika benimsedi. İran'ın Hîve Hanlığı ile olan siyasetinde 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şîrîn anlaşması çok önem arz etmekteydi. Anlaşmaya gösterilen özen, Basra valisi Hüseyin Paşa'nın şehri Şah II. Abbas'a teklif etmesine rağmen anlaşmaya sadık kalmak için bu teklifi reddetmesinde kendisini göstermiştir.¹⁵¹

Şah II. Abbas'ın bu özelliklerinin yanında kendisinin aşırı derecede içkiye düşkün biri olduğu da bilinmektedir. Onun döneminde Kandahar seferi hariç Özbeklerle çatışma yaşanmamıştır.

¹⁴⁷ Muratzaeva, a.g.e., s. 257.

¹⁴⁸ Berâziş, a.g.e., s. 733.

¹⁴⁹ Gündüz, "Safevîler", s. 453.

¹⁵⁰ Abdülhüseyin Nevâî, *Îrân ve Cihân Ez Moğol tâ Kâcâriye*, Hümâ Neşriyatı, Tahran 1364, s. 133.

¹⁵¹ Gündüz, "Safevîler", s. 451-457.

Safevîler ve Özbekler arasındaki ikili ilişkilerde eskiden yaşanan savaşlar unutulmaz izler bırakmıştı. Safevî Devleti için asıl tehlike, İran merkezine yakın olması nedeniyle hanlıklar tarafından gerçekleştirilen ani baskınlardı. Daha çok savunmayı tercih eden Safevîler, güçlü bir iktidara sahip oldukları zaman hanlıkları ele geçirmeyi de ihmal etmemekteydiler. Buhara Hanlığı'na karşı Hîve Hanlığı ile iyi geçinmeyi tercih eden Safevî hükümdarları bu iki Özbek Hanlığı'nı zayıf düşürmenin peşindeydiler. Başta Hîve hanlarını yanlarına çekmek için çabalamışken, bu tavırlarını bundan sonra Buhara hanlarına da uygulamaya başladıklarını görüyoruz.

İran'da gerçekleşen taht değişiklikleri Özbeklerin akın yapmalarına bir fırsat sunmaktaydı. Bu süreçte saldırı yapan Özbek hanlarının başlıca amaçları da ganimet elde etmektir. Ancak Şah II. Abbas döneminde Hîve Hanlığı'nın kendi içerisindeki taht mücadeleleri, onların İran'a saldırmalarına imkân vermemektedir.

1.2.1 Hîve'de Taht Mücadeleleri

İran ve Hîve hanedanlıklar tarafından idare edilirken yaşanan taht değişiklikleri ikili ilişkileri derinden etkilemiştir. Birkaç yıldır devam eden taht mücadeleleri neticesinde Hîve Hanlığı güç kaybetmekteydi.¹⁵² İran ve Hîve Hanlığı arasında uzun zamandır herhangi bir çatışma söz konusu değilken bu dönemde Arapşahlar, Safevî Devleti'nin kuzeydoğu tarafındaki sakin atmosferi bozmuşlardı. Merv'i ele geçirmek için Hîve hanı Arap Muhammed'in (ö.1629) oğulları İlbars ve Habeş harekete geçmişlerdi.¹⁵³ Hırsına hâkim olamayan iki genç şehzade babasının izni olmadan asker toplamış Horasan'a akın yapmaya kalkmışlardı. Muhtemelen bununla babalarına kendilerini affettirmek istemişlerdi.¹⁵⁴

Aslında taht mücadelelerinin olması her iki taraf için tehlikeli bir dönem anlamına gelmektedir. Bu dönemde mevcut karışıklıklardan yararlanarak karşı tarafından saldırıya geçme ihtimali de yükselmektedir. İran şahları, olası taht kavgaları için önceden hazırlıklarını yapmış ve taht mücadelesinde zor durumda kalan han adayları için kapılarını her daim açık tutmaktaydılar.

---

¹⁵² Türk, *a.g.t.*, s. 110.

¹⁵³ Berâziş, *a.g.e.*, s. 733.

¹⁵⁴ Ebûlgazi, *Han Şecere-i Türk*, s. 161.

1629'da Hîve Hanlığı'na geçen İsfendiyar, hanlığın başına geçmeden önce İran'a sığınmış, kendi hanlık hakkını talep etme zamanı geldiğinde ise memleketine geri dönmüştü. Şah Abbas'ın onayını alınca Taka ve Sarık Türkmenleri İsfendiyar'a katıldılar. Babasına isyan eden şehzadelere karşı Hîve halkı da onu desteklediler.¹⁵⁵ Tarihi süreç içerisinde şahlar bu süreci çok iyi takip ettiklerini ve kaçan han ve şehzadelerin sığınma taleplerini sıcak karşıladıklarını görüyoruz.

Arap Muhammed Han, kendisine isyan eden iki oğlunu ilk dönemlerde fazla önemsememiş ve onlara yönelik bir faaliyette bulunmamıştı. Durumdan istifade eden asi kardeşler Hîve tahtını ele geçirmeye çalışmışlardı.

Bu dönemde Hîve'de yaşanan taht mücadelesini bizzat yaşamış hem Hîve hanı hem de meşhur tarihçi olan Ebülğazi Han'ın yazdıkları çerçevesinde süreç daha yakından takip edilebilmektedir. Ebülğazi Han *Şecere-i Türk* isimli eserinde kendi soyunu şu şekilde anlatmıştır: “Babamız Arap Muhammed'in 7 oğlu vardı, sıralarına göre, İsfendiyar, Habeş, İlbars, Ebülğazi, Şerif Muhammed, Hârizmşah ve Afgan. Habeş ve İlbars'ın anaları Nayman kabilesine mensuptu. Şerif Muhammed ve Hârizmşah'ın anaları Hoca Mevdud Çiştî soyundan olup Heratlı idi. Afgan'ın anası Ebülhayr Han soyundan, bizim anamız Mihr Bânû Hanım Cangazı Sultan kızı, soyu babam Arap Muhammed ile beşinci göbekte ceddimiz Yadigâr Han'la birleşmekteydi. Altı yaşına geldiğimde anam vefat etti. 16 yaşına kadar babamın elinde büyüdüm. O zaman babamız Ürgenç'in yarısını en büyük ağabeyimiz Habeş'e, yarısını da bize vermişti. Bir yıl sonra ağabeylerim Habeş ve İlbars ile aramızda anlaşmazlık çıktı. Ürgenç'te kalmadan babamın yanına Hîvek (Hîvek)¹⁵⁶e geri döndüm. Babam Kat'ı bana in'âm etti.”¹⁵⁷ Bu alıntıdan anlaşıldığına göre, 14-16 yaşındaki İlbars ve Habeş kardeşler arasında başlatmış olan mücadele 1643 yılına kadar devam edecektir.

Uygur ve Nayman kabilelerin desteğini alan¹⁵⁸ İlbars ve Habeş, tahtı ele geçirme ümidiyle Vezir ve Ürgenç'te kendilerine asker toplamaya, Safevîler'in toprağına akınlar

---

¹⁵⁵ Ebülğazi, *Han Şecere-i Türk*, s. 165.

¹⁵⁶ Hîve şehrinin eski ismi.

¹⁵⁷ Ebülğazi, *Han Şecere-i Türk*, s. 160.

¹⁵⁸ Kafalı, s. 358-360.

düzenleyerek güç toplamaya başlamışlardı.¹⁵⁹ Kontrol edilmesi zorlaşan bu durumdan çıkmak için hanlığın ileri gelenleri müdahale ederek bir anlaşmaya sağlandı. Bu anlaşmaya göre Vezir şehri ve halkı asi oğlanlara verildi. Ancak yapılan barış anlaşmasının hükmü, İlbars'ın Hîve'ye saldırıya geçmesiyle son buldu.

Arap Muhammed Han, asi oğullarına karşı harekete geçmekte çok geç kalmıştı. İsyan eden İlbars ve Habeş sultanların üzerine yürünse de bir başarı elde edilemedi. Diğer oğulları olan Ebülğazi ve İsfendiyar'ın da babalarının yanında yer alması sonucu değiştiremedi. Bu yenilginin ardından Ebülğazi Semerkant'a, İmam Kulı Han'ın yanına, ardından da Taşkent'e, İsfendiyar ise İran'a sığınmak zorunda kaldı. Asi kardeşler ise babalarını kör ederek tahtını ele geçirmişlerdi. Bununla da yetinmeyerek bir yıl sonra babasıyla beraber kardeşleri Hârizmşah'ı ve İsfendiyar'ın iki bebeğini öldürerek hanlığı tekellerine almak istediler.¹⁶⁰ Ancak saldırının başarısız olması nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmışlardı.

İsfendiyar, İran'da Şah Safi'nin desteğini alarak Darun ve Balkan Türkmenlerinden kendine bir ordu kurmayı başarmıştı. İlk kez Hîve'ye doğru yürüdüğünde başarılı olamasa da ikinci seferde bu kez Mangışlak Türkmenlerinin desteğini alarak Hîve tahtını ele geçirmiştir.¹⁶¹ Asi kardeşlerin hükümranlığı ise toplam bir buçuk yıl sürmüştür.

İki asi şehzade İlbars ve Habeş'in tarafını tutan ve onunla beraber hareket eden Uygur ve Nayman kabileleri de çok geçmeden çıkan savaş sonucu İsfendiyar Han (1629-1643) tarafından katledilmiştir.¹⁶²

İsfendiyar Han'ın tahta geçmesiyle Ebülğazi ve Şerif Muhammed de kendi memleketlerine geri dönmüşlerdi. Ebülğazi'ye Ürgenç'in, Şerif Muhammed'e ise Vezir'in hâkimiyeti verilmişti. Ebülğazi'nin geri dönmesini Türkmenler de istemişlerdi.¹⁶³

---

¹⁵⁹ Ebülğazi, *Şecere-i Türk*, s. 161; Muhammed Yusuf Babacanbekoğlu Beyânî, *Şecere-i Hârizmşâhi, Çaçatayca, Emre Berkan Yeni Beyânî- Şecere-i Harezmsâhî, [1B-102A](Dil İncelemesi-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), İstanbul Kültür Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2018.s. 38A.*

¹⁶⁰ Ebülğazi, *Şecere-i Türk*, s. 163; Beyânî, *a.g.e.*, s. 39A.

¹⁶¹ Ebülğazi, *Şecere-i Türk*, s. 160-170; Beyânî, *a.g.e.*, s. 39A.

¹⁶² Ebülğazi, *Şecere-i Türk*, s. 165-166.

¹⁶³ N.İ Veselovski., *Ocherk İstoriko-Geografiçeskikh Svedini o Khivinskom Khanstve Ot Drevneyşikh Vremen Do Nastoyaşego*, Brat Pantelovikh Neşriyatı, St. Petersburg 1877, s. 133-134.

İsfendiyar Han Mangışlak Türkmenlerini de arkasına alarak Özbekleri öldürmeye başlamıştı. Ebülgazi ve şerif Muhammed ağabeyleri İsfendiyar'ı durdurmaya çalışsalar da bir netice elde edememişlerdi.¹⁶⁴ İsfendiyar Han kardeşi de olsa kendisinden güçlü bir rakip istememekteydi. Bu süreçte Ebülgazi, İşim Han'ın yanına, ardından da Buhara'ya İmam Kulu Han'ın yanına gitmek zorunda kalmıştı. Türkmenlerin daveti üzerine tekrar Hıve'ye döndüğünde ise bu sefer şerif Muhammed de ona karşı çıkmıştı.

1038/1629 yılında Ebülgazi önderliğindeki Özbekler, İran'a doğru harekete geçmiş Nesâ, Darun ve Ebîverd'i ele geçirmeye çalışmışlardı. Ebîverd hariç başka şehirlerdeki Kızılbaş ordusu, Özbeklerden korkup kaçmışlardı. Meşhed beylerbeyi Menûcihr yardıma geldikten sonra, Özbekler ele geçirdikleri ganimetleri bırakıp kaçmak zorunda kalmış, ardından Nesâ'dan da çekilmişlerdi.¹⁶⁵ Safevî ordusu ise Ebîverd'i savunmak için büyük mücadeleler sonucunda şehrin ele geçirilmesini engelleyebilmişlerdi.

İsfendiyar Han Merv'i almak için yaptığı savaşta başarısız olunca Türkmenler arasında isyan çıkmış, Safevî ordusu çıkan isyanı bastırmak için harekete geçmişti. Bu dönemde Türkmenlerin lideri olan Rahman Kulu Karabaş, Ebülgazi'ye sığınmıştı. Türkmen liderini takip eden Kızılbaş ordusu ise karşısına çıkan Ebülgazi'yi de mağlup etmişti. Bu sürecin sonucunda Derun ve Nesâ tekrar Safevî topraklarına katılmıştı.¹⁶⁶

Sonunda şah Safi'den özür dilemek zorunda kalan İsfendiyar Han, Ebülgazi'yi Nesâ ve Darun şehirlerine baskın yaptığı gerekçesiyle tutuklatmış ve İran'a şah Safi'nin yanına tabilik alameti ve rehin olarak göndermişti. Böylece kardeşini saldırının sorumlusu durumuna da düşürmekteydi. Tarihçilerin de belirttiği gibi İsfendiyar Hanın bütün bu yaptıkları siyasî hileden başka bir şey değildir.¹⁶⁷ Bu olayı Ebülgazi Han *şecere-i Türk*'te o sırada Özbeklerden 200'e yakın zengin ailenin göç edip geldiğini ve bunu duyan İsfendiyar Han'ın endişelenerek o gece kardeşi şerif Muhammed'i gelen Özbeklerin yanına gönderdiğini belirtmektedir. İsfendiyar Han sabah olunca Türkmenler arası çıkan tedirginlik dolayısıyla Türkmen kabile reislerinin yanına

¹⁶⁴ Veselovski, *a.g.e.*, s. 133-134.

¹⁶⁵ Berâziş, *a.g.e.*, s. 732-738.

¹⁶⁶ Türk, *a.g.t.*, s. 139-140.

¹⁶⁷ Berâziş, *a.g.e.*, s. 732-738

gelmesi üzerine bu işten haberi olmadığını ve bunun Ebülğazi'nin bir planı olduğunu söylemişti. Bununla İsfendiyar Han, Ebülğazi'den Türkmenleri uzaklaştırmak istemiş ve onun İran'a tutsak olarak gönderilmesinde Türkmenleri kullanmıştır. Bu dönemlerde mevcut geleneğe göre metbû olan hükümdar tâbi olduğu hükümdara bir yakınını rehin olarak gönderirdi. Bu durum sadece Hîve Hanlığı tarafından uygulanmakta, İran şahları ise böyle bir durumda Hîve'ye yakınlarını rehin olarak göndermemekteydiler.

Hanlığın başına geçen İsfendiyar'ın amacı Şah Safi ile dostane ilişkiler kurmaktı. Bunun için de her yıl hediyeler göndermek suretiyle ilişkilerin iyi olması için çabalıyordu. 1640 yılında değerli hediyelerle Şah'ı ziyaret eden Hîve elçisi aynı zamanda samimiyetinin bir nişanesi olarak Buhara Hanlığı'nın Merv'e saldıracağı haberini Şah'a iletmişti.¹⁶⁸ Bir taraftan en büyük rakibi Ebülğazi'den kurtulan İsfendiyar diğer taraftan İran ile ilişkilerini düzeltmiş ve Ebülğazi'nin İran'dan geri dönemeyeceğini düşünerek, tahtında rahat oturmayı planlamıştı.

Ebülğazi, İsfahan'ın Tebârek kalesinde on bir yıl kaldıktan sonra kaçmış, bir kış Mahin'deki Türkmenlerin arasında kalarak akabinde Balkan'a geçmiştir.¹⁶⁹ Ardından Taka Türkmenlerinin yanında iki yıl kalmış, sonraki yılı ise Mangışlak'ta geçirmiştir. O dönemde, Mangışlak Kalmuk Hanlığı'nın hâkimiyeti altındaydı. Kalmuk hanı tarafından çok iyi karşılanan Ebülğazi'yi Aral Özbekleri kendilerine han seçmek istemiş ve onu geri vermesi için Kalmuk hanına hediye göndermişlerdi.¹⁷⁰

Ebülğazi bir taraftan Özbeklerin tarafını tutarken diğer taraftan Türkmenlerle beraber hareket eden ağabeyi İsfendiyar ile anlaşamıyordu. Bu anlaşmazlık çok geçmeden daha da büyümüştür. Şah II. Abbas'ın tahta çıktığı dönemlerde Aral'da han seçilecek olan Ebülğazi ile Hîve hanı İsfendiyar'ın arası hiç iyi değildi. Geçmişten beri süregelen ikisi arasındaki taht kavgası hâlâ devam ettiğini çıkarabiliyoruz.

Hîve Hanlığı'nın güçlü bir durumda olmaması nedeniyle İran'a karşı çok da etkili bir saldırının olacağı düşünülüyordu. Yeni tahtına çıkan Şah II. Abbas için kendi

---

¹⁶⁸ Berâziş *a.g.e.*, s.732-738.

¹⁶⁹ Özbekistan tarihçilerinde Böriboy Ahmedov, Miladi hesaba göre, 10 yıl tutsaklıktan 1639'de kaçmayı başaran Ebülğazi, ancak 1642 yılında vatanına dönebildiğini bildirmektedir. Detaylı bkz. Ahmedov Böriboy, *Özbekiston Tarihi Manbalari*, Öqituvçi Neşriyatı, Taşkent 2001, s. 194-195.

¹⁷⁰ Beyânî, *a.g.e.*, 41 A ve B.

yönetimini sağlamlaştırma ve dış tehditlere karşı önlem alması için beklenen bir fırsattı.¹⁷¹

1.2.2 Türkmenlerin Etkisi

Türkmenler hem coğrafi hem de siyasî olarak Safevîler ve Arapşahlar arasında kalan bir halk olmuştur. İran'ın Hîve Hanlığı ile siyasî ilişkilerini belirleyen etkenin biri bu Türkmenlerdi.¹⁷² Onlardan elde edilen vergilerin miktarı oldukça yüksekti ve bu sayede kurulan ordu da savaşlarda belirleyici ve önemli güce sahipti. Bunun yanında önemli miktarda nüfusa ve toprağa sahip olmaları Türkmenleri baştan itibaren İran ve Hîve Hanlığı'nın hiç vazgeçemedikleri halklardı. Bütün bu özellikler sebebiyle her iki hanedan da Türkmenleri kendi taraflarına çekmek için büyük çaba sarf ediyorlardı.

Bazı araştırmacılar ise İran ve Hîve hanlıkları arasındaki ilişkileri belirleyen unsurun bir boyutunun da dini düşünceleri olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak meseleye dikkatli bakılacak olursa aradaki ilişkide esas belirleyici unsurun dini ihtilaflardan ziyade siyasî düşüncenin olduğu görülmektedir. Örneğin Türkmenlerin çoğu Sünnî olsa da Safevî Devleti sınırları içinde kalmakta, Sünnî Özbekler arasında Şîliği benimseyen hanlar da bulunmaktaydı. Bunun yanında iki Özbek Hanlığı'nın da Sünnî olmasına rağmen aralarındaki çatışma sürekli devam etmiştir.

Özbeklerin Atası olarak kabul edilen Şeybânî Han, Şah İsmail ile savaşırken 1510 yılında Tekelü Türkmenleri tarafından öldürülmüştür. Bunun yanında göçebe geleneğindeki güçlü kabilecilik anlayışı sebebiyle Özbekler daima Türkmenlere olan dışlayıcı tavırlarını devam ettirmişlerdir.¹⁷³

XVII. yüzyılın başından itibaren, Hârizm illeri Özbek ve Türkmenler arasında yeni bir ihtilaf alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ebûlgazi Bahadır Hanın ağabeyi İsfendiyar Han ile arasının bozulmasına neden olan sebeplerin başında da yine Türkmenler gelmektedir.¹⁷⁴

---

¹⁷¹ Berâziş a.g.e., s. 732-738.

¹⁷² Rahmetî, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân", s. 100

¹⁷³ Muhammet Yûsuf Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hânî*, Farhengî ve İctimâ-î Maverâünnehir der ahd-i Şeybânîyân ve Astrahanîyân, Haz., Ferište Sarrâfân, Mirâs-i Mektub, Tahran 1380 hş., s. 88.

¹⁷⁴ Münşî, a.g.e., s. 89.

Türkmenlerin desteğiyle tahta çıkan İsfendiyar Han döneminde de siyasi gerginlik devam etmiştir. Bu dönemde Türkmenler hanlıkta daha etkin hale gelmişlerdir.¹⁷⁵ Bu durum karşısında Aral Özbeklerin buna tepkisi her geçen gün artmış ve Aral Denizi'nin kenarında oturan Kungratlar, İsfendiyar'a itaat etmediklerini bildirmişlerdir. İsfendiyar Han, Türkmenlerin hanlıktaki mevkiini arttırmakla yetinmeyerek hanlığın dışından başka Türkmenleri de getirmiştir. İsfendiyar Han'ın bu tutumu Hîve Özbeklerini küstürmüş, onlar da Mangıt ve Kazakların yanına giderek oraya yerleşmeyi tercih etmişlerdir.

Ebülgazi Han ise Türkmenlerin kendisine yaptıklarını affetmemiştir. Nezir Muhammed Han'ın Hîve'yi ele geçirme girişimleri başarısız olunca, Buhara hanını destekleyen Türkmenleri cezalandırmak istemiştir. Kaçıp Hezâresp'e giden Türkmenleri pusuya düşürmek için, onları bağışladığını ilan etmiştir. Bu ilanın akabinde toplanan yaklaşık iki bin Türkmeni kılıçtan geçirmiştir.¹⁷⁶

Buhara Hanlığı ve Hîve Hanlığı arsında çıkan şiddetli savaşlar da Ebülgazi Han'ın Türkmenlere olan nefretini daha da arttırmıştır. Çıkan savaşta Türkmenlerden 20.000 kişi öldürülmüş, kalanı ise itaat altına alınmıştır. Bütün bunların akabinde Ebülgazi Han, Türkmenlerin ileri gelenlerinin teklifiyle, onların gönlünü kazanabilmek ve Allah'tan bir sevap elde etmek ümidiyle *Şecere-i Terâkime* adlı eserini kaleme almıştır.¹⁷⁷ Yukarıda da belirttiği gibi, Buhara hanı Nâdir Muhammed, torunu Kasım Sultan'ı Türkmenlere yardıma göndermiş, ancak zorlu bir mücadele sonrasında Ebülgazi galip gelmiştir.¹⁷⁸

Hîve Hanlığı'ndaki Türkmenlerin olumlu olumsuz etkilerini hanlığın sonuna kadar devam ettiğini göreceğiz. Hîve Hanlığı'ndaki Türkmenler Safevîlerle aynı soydan gelmelerine rağmen, Sünnilik inançlarına sadık kalmışlar, hanlığa tabi olmayı tercih etmişlerdi. Hanlıkta çıkan anlaşmazlıklar ise kabilelerde bağımsızlık hislerinin güçlü oldukları dolayısıyla idi.

---

¹⁷⁵ Beyânî, *a.g.e.*, s. 42 B; Mûnis, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁷⁶ Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, s. 181.

¹⁷⁷ Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, s. 7.

¹⁷⁸ Çulomov, *a.g.e.*, s. 208.

Türkmenler dışında Hîve Hanlığı için tehlike oluşturan Kalmuklar da, Ebûlgazi Han tarafından kontrol altına alındıktan sonra sıra Buhara Hanlığı'na gelmiştir. Ağabeyi İsfendiyar Han'ın vefatıyla tahta geçen Ebûlgazi Bahadır Han, başarılı siyaseti sonucunda hanlığını güçlendirmeyi başarmış ve bundan sonra Buhara Hanlığı'na karşı mücadeleye girişmiştir.¹⁷⁹

Buhara ve Hîve hanedanlıkları arasındaki bitmek bilmeyen bu mücadelelerin temel sebebi hanların kendi hâkimiyetlerini kurma çabasıydı. Kendi yaşadıkları dönem bağlamında normal olan bu süreçte seçilen her han, kendi hanlığını güçlendirmeye ve kendi düzenini kurmaya çalışmaktaydı.

1.2.3 Buhara Hanlığı'nın Etkisi

Aslında Özbekleri düşmanları karşısında zayıf düşüren, kardeş hanlıklar arası ihtilaflardı. Anlaşılan Hîve Hanlığı ve Buhara Hanlığı arasındaki bu ihtilafı fırsat bilen Safevîler, Şeybânîlere karşı Hîve Hanlığı ile yakın ilişki kurma yolunu tercih etmişlerdir. Böylelikle dolaylı da olsa Safevîler ile Hîve Hanlığı arasındaki ilişkilere Buhara Hanlığı kendi etkisini göstermekteydi.

Hîve ve Buhara hanlıkları arasındaki rekabet eskiden beri devam etmekteydi. İsfendiyar Han'ın 1643'teki ölümü Buhara Han için önemli bir fırsat idi. Ebûlgazi Han Aral Özbekleri tarafından desteklenmekteyken, İsfendiyar Han'ın tarafını tutan Türkmenler Hîve'de istikrarsızlığın yaşanması için yetmekteydi. Arap Muhammed Han'ın oğullarından Şerif Muhammed de vefat etmiş, Ebûlgazi Han'dan başka hanlığa aday bir isim kalmamışsa da, Hîve Hanlığı'nın tahtını elde edememişti. Çıkan anlaşmazlıktan istifade eden ve Türkmenlerin desteğini alan Buhara hanı Nezir Muhammed Han, harekete geçerek Hîve'yi ele geçirmişti.¹⁸⁰ Bununla birlikte Buhara hanları üçüncü kez Hîve'yi ele geçirmiş olmaktadır.

İsfendiyar Han'dan geriye Yûşan ve Eşref adında iki çocuğu kalmıştı. Türkmenler, Ebûlgazi'ye karşı, Buhara hanı Nezir Muhammed Han'ın (1642-1645) himayesi istemişler ve onun adına hutbe okutmuşlardı. Ebûlgazi Han, İsfendiyar Han'ın oğullarını ve ona ait toprakları Türkmenlerden talep ettiyse de olumlu bir cevap

¹⁷⁹ Beyânî, *a.g.e.*, s. 41 A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁸⁰ Murtazaev, *a.g.e.*, s. 257.

alamamıştı.¹⁸¹ Türkmenler her halükarda hâkimiyeti kendi ellerinde tutmak istemişler ve Buhara Hanlığı'ndan yardım istemişlerdi.

Nezir Muhammed Han Türkmenlerin talebi üzerine kendisi yerine torunu Kasım Sultan'ı Buhara ordusuyla birlikte göndermiştir. Kasım Sultan'ın Hîve'ye geldiğini duyan Ebûlgazi Han, Hîve tahtını ele geçirmek için vakit kaybetmeden harekete geçmişti.¹⁸² Ali Suavi, Nâdir Muhammed'in aslında kendi torunu olan Kasım Sultanı Hîve tahtına oturtmak istediğini belirtmektedir.

Çıkan savaşta Ebûlgazi Han galip gelince Nezir Muhammed Han ikinci kez Yakup Tavsat komutası altındaki orduyu Hârizm'e doğru göndermiştir. O sırada Buhara beylikleri hırsına hâkim olamayan Nezir Muhammed'i kovarak yerine oğlu Abdülaziz'i kendilerine han tayin etmişlerdir. Hîve'ye doğru harekete geçen ordu komutanı Hanının kovulduğunu duyunca askerleri bırakarak kaçmıştı. Nezir Muhammed Han'ın vefatı ve Buhara'daki taht değişikliği, Ebûlgazi Han'ın Hîve'yi ele geçirmesi için ona bir fırsat sundu. Özbeklerden yana bir siyaset izleyen Ebûlgazi Han, Hîve'yi de ele geçirmek için harekete geçti. Türkmenlerin üzerine iki kere şiddetli saldırı düzenlemiş ve sonunda galip gelmiştir.¹⁸³

Safevî yönetimi Özbek hanlıkları arasından Buhara Hanlığı'nı kendileri için en büyük tehlike olarak görmekteydiler. Hîve Hanlığı Buhara'ya nispeten daha güçsüz olduğu için, beklenen tehlikenin boyutu da doğal olarak ona göreydi.¹⁸⁴ Burada yapılacak olan en mantıklı hareket güçsüz olanın yanında yer alarak, büyük tehlikenin gücünü kırmak olmuştur. Bunun için de Buhara ve Hîve hanlıklarının birbirlerini rakip görerek aralarındaki kını beslemeleri aslında en çok İran'ın işine yaramıştır.

İran şahları, kendilerinin düşmanı olan Buhara Hanlığı'nın gücü arttıkça tehlikenin yaklaştığını fark ediyorlardı. Bundan aynı zamanda Arapşahların korktuğunu da biliyorlardı. Bunun için Şahlar bir an önce Hîve hanlarının yanında yer almaya ve Şeybânîler karşısında her türlü yardımı sağlamaya çaba göstermekteydiler. İran'ın Hîve Hanlığı ile olan ilişkilerinde bu siyasetin açık izleri görülmektedir. Baştan itibaren

---

¹⁸¹ Ebûlgazi Han, *Şecere-i Türk*, s. 160-165.

¹⁸² Ebûlgazi Han, *Şecere-i Türk*, s. 160-165.

¹⁸³ Ebûlgazi Han, *Şecere-i Türk*, s. 170-173.

¹⁸⁴ Kerîmî, s. 77-79.

Özbeklerin akınlarına maruz kalan İran şahları, sonunda bunun çözümü için bir yol bulmuşlardır.¹⁸⁵ Şah Tahmasb'ın bu böl-yönet politikasını etkin bir şekilde kullanması İranlı araştırmacılar tarafından takdirle karşılanmaktadır.

Özbek hanlıkları Safevî Şahları önünde zayıf düşmesine kardeş hanlıklar arasında siyasî birliğin olmamasının sebep olduğunu söylemiştik. Aslında Hîve ve Buhara Hanlığı arasındaki ihtilaf bu iki hanlığın kurulmasından öncelere dayanmaktadır. Özbekler, Deşt-i Kıpçak'tan gelip Mâverâünnehir'e yerleştikten sonra da bu anlaşmazlık devam etmiştir. Hîve ve Buhara hanları bu dönemlerde aralarında yaşanan anlaşmazlığın nedenleri ne olursa olun ortak düşmanları olan İran Şahları ve Rus Çarlığına karşı birleşememişlerdir. İki hanlık arasındaki anlaşmazlığın sebepleri tam olarak bilinmese de burada üç madde şeklinde açıklamaya ve yorumlaya çalıştık.

1-Moğol Geleneği

Cengiz Hanın dört oğlu arasındaki toprak paylaşımı, varislerin oğulları arasında tartışmalara yol açmıştır. Çağatay ve Cuci ulusları arasında ortaya çıkan çatışmalarda bu durumun etkisi görülmektedir.¹⁸⁶ Özbeklerin kabile geleneklerine olan bağlılığı dolayısıyla kendi payına düşeni can pahasına koruduğu bilinmektedir. Belki de Cengiz Han'ın kendisinden sonra geride bıraktığı bu anlayış, Özbek hanlarının sahiplendiği mirasın en kötüsüydü. Geleneğe göre hanedan fertleri arasında taksim edilen yerler seçilen han önderliğinde idare edilmekteydi. Hanlığın başı konumunda olan Şeybânîler, Arapşahların üstünde olduklarını iddia etmekteydiler. Şeybânîler baskısı altında sıkışan Arapşahlar ise kendi hanlıklarının bekası için yeni bir yol bulmaya mecbur kalmışlardır.

2-Berke Han'ın Öldürülmesi

Hîve Hanlığı'nı kuran İlbars ve Balbars, Berke Sultan'ın oğullarıydı. Berke Han, Şeybânîler sülalesinden Şahbaht Han tarafından öldürülünce aynı sülaleden gelen iki Özbek Hanlığı'nın arasında unutulamaz bir düşmanlık meydana gelmişti.¹⁸⁷ Berke Sultan'ın ve Muhammed Şeybânî'nin oğulları aralarında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı önce tek bir hanlık mevcutken sonradan Şeybânîler ve Arapşahlar olmak üzere iki ayrı hanlık kurulmuştur.

¹⁸⁵ Rahmetî , “Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân”, s. 91-94.

¹⁸⁶ Rahmetî, “Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân”, s. 101.

¹⁸⁷ Rahmetî, “Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân”, s. 102.

3-Bağımsızlık Hissi

Göçebe hayatı benimseyenlerin çoğunda görüldüğü gibi Özbek kabileleri de özgürlüklerine düşkünlüler. Başkalarının hâkimiyetini kabul etmek istememekteydiler. Güçlü ve savaşçı ruhlarına sahip olsalar da en zayıf noktaları parçalanmaya müsait bir yapıya sahip olmalarıydı.¹⁸⁸ Başta Şeybânîler olmak üzere ve akabinde tek hanlık olarak bilinen Özbekler yönetimi, Şah İsmail tarafından hezimete uğrayınca, Hârizm’de yeni bir idarî yapı iktidara gelmiştir.

Şeybânî Muhammed Han’ın soyundan gelenler Buhara Hanlığı’na sahip çıkarken, bağımsız olma çabası Hîve Hanlığı’nın başındaki Arapşahların vazgeçemeyeceği bir durumdur.¹⁸⁹ Şeybânîlere karşı Arapşahların durumu, zorba ağabeyine karşı kendini ispatlamaya çalışan kardeş örneğinde müşahhas hale gelmektedir.

1.2.4 Kalmukların Saldırıları

XV. yüzyıldan itibaren güçlenmeye başlayan Kalmuklar, Buhara Hanlığı’nda etkin olmaya başlamışlardı. II. Abdullah’ın emirleri ve komutanları arasında Kalmuk asıllı olanlar da vardı. Hîve Hanlığı’na yapılan seferlerin sorumlusu olan Hocam Kulu da bunlardan birisiydi.¹⁹⁰ Kalmukların saldırıları sebebiyle Hîve Hanlığı bir taraftan zayıflamaktayken, Hîve hanları tarafından İran’ın kuzeybatı sınırlarına yapılan baskınlar bazen Kalmuklar aracılığıyla önlenmekteydi.

Ebülgazi Han, *Şecere-i Türk*’te Nayman Kazakları diye adlandırdığı kabilelerin, Arap Muhammed (1602-1629) döneminden sonra saldırılarının başladığını ve bir kere hanlığı ele geçirmeye çalıştıklarını ancak başarısız olduklarını bildirmektedir. Çok geçmeden ikinci kez yine Hîve’yi yağmalamak için geldikleri bilinmektedir.¹⁹¹ Ebülgazi Han (1643-1663) döneminde tekrarlanan saldırılar karşısında İran’la münasebetlerini pekiştiren hanlık, böylece tehlikeyi uzaklaştırmıştır.

¹⁸⁸ Murtazaeva, *a.g.e.*, s. 256.

¹⁸⁹ Rahmetî, “Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâhi Hârezm bâ Safevîyân” , s. 102.

¹⁹⁰ Abdullah Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanileri Devri: 1512-1740)*, Ankara Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995 s. 136.

¹⁹¹ Ebülgazi, *Şecere-i Türk*, s. 159.

Ebülğazi Han Türkmenlerin neredeyse tamamını kendi itaati altına almışken, bu sırada Karmuklar Hezâresp ve Dargan üzerine saldırıya geçmişlerdi. Kalmukların şehri yağmalayıp geri çekildiklerini öğrenen Ebülğazi Han onların arkasından yetişmiş ve mağlup etmişti. Ebülğazi Han, tekrar başlayan Kalmuk saldırıları karşısında İran'la münasebetlerini pekiştirilerek tehlikeyi uzaklaştırmıştır.¹⁹²

Kazaklar ve Özbekler aynı soydan gelmekteyken sonradan ikiye ayrılmasına Kalmukların saldırıları sebep olmuştu. Deşt-i Kıpçak'ta kalan Kazaklar kendilerini Cengiz soyundan gelen asıl varisler olarak görmeye birlikte zamanla Özbeklerin bölgedeki en güçlü rakipleri konumuna geleceklerdi.

XVII. yüzyılın “Kahramanı” olarak bilinen Kalmuk kabileleri, dağınık Moğollardan oluşan bir devlet kurmuşlardı. Türkistan için en büyük tehlike olarak kabul edilen Kalmuk ordusunun sayısı 100.000'e ulaşmaktaydı.¹⁹³ Ebilgazi Han 1649, 1653 ve 1656 yılları ard arda gelen Kalmuk saldırılarına karşı başarılı mücadele etmiş Hîve Hanlığı'nı bu tehlikelerden koruyabilmişti.¹⁹⁴

1673 yılında Kalmuk Ayuke Han Ruslara tabi olmuştu. Böylece Kalmukların Kazakistan'daki Mangıt-Nogayları bölgeden uzaklaştırdıklarını, 1681 yılında ise bozkırlara karşı bir siper görevi gören Sayram'a hücum ettiklerini görüyoruz.¹⁹⁵ Kalmukların eskiden de Özbek hanlıklarına karşı Ruslarla beraber oldukları bilinmektedir. Bu da onların Ruslarla tekrar bir araya gelme ihtimalinin yüksek olduğunu göstermektedir.

1685'e gelindiğinde Kalmuklar, günümüz sınırlarına göre Kırgızistan ve Fergâna'yı istila etmişlerdi. 1696 yılında ise Çin orduları karşısında zafere vesile olan ateşli silah kullanmayı öğrenmişler ve bu sayede Kazaklara üstün gelmeye başlamışlardı. Bu sırada Rus Kazakları da Hîve'ye hücum ediyorlardı. Kalmuk Hanlığı Siven, Rabtan ve Siriderya havzasına saldırarak, 1720'de Mâverâünnehir'i koruyan zinciri kırmıştı.¹⁹⁶

---

¹⁹² Rahmetî, “Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâhi Hârezm bâ Safevîyan”, s. 89-112.

¹⁹³ Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 165.

¹⁹⁴ Kafalı, s. 358.

¹⁹⁵ Togan, *a.g.e.*, s. 166.

¹⁹⁶ Togan, *a.g.e.*, s. 167.

İşte Türkistan'ın son dönem tarihini bu olay belirleyecektir. Bu zincir kırıldıktan sonra Zarefşân Havzası ve Hîve Kazaklarıyla dolup taşmıştı. Buhara Hanı Ebülfeyz Han ise çıkan kargaşayla baş edememiş, çözümü 416 kişiden oluşan kabile reislerini bir davette öldürmekte bulmuştu.¹⁹⁷ Ancak giderek daha kötüleşen durumun kontrolünü ele almak pek mümkün olmamıştı.

Hîve hanı Şîr Gazi Han (1714-1728)'ın da Mangıt-Nogaylarının ayaklanması sonucu öldürüldüğü bilinmektedir. Bundan sonra Küçük Yüz Kazaklarından Saraygir ve kardeşi Bahadır bir süreliğine han seçilmişlerdir. 1727 yılında Hîve Hanlığı'nın başına getirilen İlbars Han, İran'a akınlar düzenleyen kabilelere önderlik etmekteydi. Hanlığın asıl soyuna mensup Arapşahlardan gelen güçlü bir kimliğe sahip olduğu bilirse de kabileleri kontrolü altına almakta zorlanmıştı.¹⁹⁸

1.2.5 Ebülgazi Han (1643-1663)

Şah II. Abbas (1642-1666) dönemi Safevîlerin sonbaharı olarak bilirse de devletin askerî ve ekonomik gücü hala yerindeydi. İran'ın kuzeybatı sınırlarında Hîve ve Buhara hanlıklarının saldırıları neredeyse durmuştu. Kandahar için Bâbürlüler ile olan çatışma dışında Özbek hanlıklarıyla dostane münasebetler devam etmekteydi. 1642'de Şah Safi'nin vefatı sonrası oğlu Şah II. Abbas tahta çıkmışken, çok geçmeden Ebülgazi Hîve Hanlığı'nın başına geçecekti.

Önce 1642'de Aral Özbeklerinin başına geçen Ebülgazi Bahadır Han, ağabeyi İsfendiyar'ın vefatıyla 1643'te Hîve Hanlığı'nın başına geçmiştir. Ebülgazi Han ve oğlu Enüşe Han (1663-1687) dönemlerini kapsayan 44 yıllık hükümlük, tarihte Hîve Hanlığı'nın en güçlü dönemi olarak bilinmektedir.

Araştırmacılar tarafından Ebülgazi Han'ın doğum, vefat ve tahta çıkış tarihleri arasında ihtilaf vardır. Esas kaynak sayılan *Şecere-i Türk*'ten Ebülgazi Han'ın hicri 1014/(1605-1606), Tavşan yılında doğduğunu, 16 yaşında Ürgenç hâkimi, 17 yaşında Kat şehir valisi olduğunu, 1054/1643'te, Koyun yılında 40 yaşında iken han seçildiğini, 20 yıl saltanatta kaldığını öğrenebiliyoruz.¹⁹⁹

---

¹⁹⁷ Togan, *a.g.e.*, s. 169.

¹⁹⁸ Togan, *a.g.e.*, s. 173.

¹⁹⁹ Detaylı bkz. Ebülgazi Han, *Şecere-i Türk*, s. 160-174.

1743'te tahta çıkan Ebülgazi Han ile Hîve Hanlığı güçlenmeye başladı. O Hanlığın iç düzenini reforma ederek içeriden ve İran'la diplomatik ilişkiler kurarak dışarıdan gelecek tehditlere karşı önlem almayı başardı.²⁰⁰ Tarihte ismi bir bilim adamı olarak anılsa da Hîve Hanlığı'nın parlak dönemine ulaşmasında onun katkısı büyüktü. Hem Buhara Hanlığı hem de İran'la diplomatik ilişkileri kurdu ve saltanatı ardından güçlü bir vâris çıkarmayı da ihmal etmedi. Onun oğlu Enûşe Han zamanında Hîve Hanlığı Özbeklerin en güçlü hanlığı haline geldi.

İranlı tarihçi Mühsîn Rahmetî, Ebülgazi Han'ın İsfendiyar Han'a İran'ın yardımıyla galip geldiğini ifade etmektedir. Ancak buraya bakıldığında yine şahların bu böl-yönet politikasını kullandıklarını görüyoruz. Kaynakların az olması araştırmacıların bu fikri destekleyen başka bilgilere ulaşmasını engellemektedir.

Ebülgazi Han'ın başarılı siyaseti dolayı Hîve Hanlığı'nın İran'la ilişkileri olumlu yönde ilerledi. Şah II. Abbas'la diplomatik ilişkilerini devam ettirerek 1648 yılına kadar Türkmenlerle olan mücadelesi devam ettirdi.²⁰¹ Türkmenlerle mücadelesinin ardından 1649 ve 1653 yıllarında iki defa Kalmuklar üzerine de yürüdü ve hanlığı güçlü bir hale getirdi.

Ebülgazi Han, Hîve'yi ele geçirip hâkimiyeti ele aldıktan sonra Türkmenleri katletmek için Hezâresp'e, ardından 1649 yılında Horasan'a kadar ilerleyecektir. Etrak ve Gürgan'daki itaatsizlikleriyle ün kazanan Türkmen kabileleri de ele geçirilmişti. 1651'de Bayraç Bey önderliğinde ve 1653'te ise Saruk Türkmenlerini hâkimiyeti altına almayı başarmıştır.²⁰² Ebülgazi Han kendi hâkimiyetini güçlendirmek için en çok Türkmenlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır.

XVII. yüzyılın ortalarında Orta Asya'daki Özbek Hanlıkları parçalanmış durumdaydı. 1655 yılında Hîve hanı Ebülgazi, Buhara'yı ele geçirmek için harekete geçti, ardından müttefiki sayılan Belh hâkimi Subhan Kulu Han'la beraber Horasan'a

---

²⁰⁰ Özbeklere dayanarak iktidara gelen Ebülgazi Han, Hanlığın idari sistemine köklü bir reform gerçekleştirmişti. Tüm kabileleri ve maiyetindeki halkı dört gruba ayırmış, her bir grup için bir tüpe belirlemişti. Uygur ve Naymanlar için bir tüpe, Durmen, Ming ve Yüz kabileleri için bir tüpe, Kungrat ve Kıyatlar (On Dört Uruk) için bir tüpe, Mangıt ve Nokuzler için bir tüpe şeklinde oluşturulan birliklere, başka küçük kabileler eklenmişti. Hanlığın toprak ve arazilerinde sahip oldukları nüfuza göre paylaştırılmışlardı. Detaylı bkz. Çelik, *a.g.t.*, s. 25.

²⁰¹ Ebülgazi, *Şecere-i Türk*, s. 180-182.

²⁰² Mûnis, *a.g.e.*, s. 52.

saldırdı.²⁰³ Subhan Kulı Han Ebülgazi Han'ın kardeşi Şerif Muhammed'in kızıyla evli olup, damadı sayılırdı. Her ne kadar yardım isteyen Subhan Kulı Han olsa da bu aynı zamanda Ebülgazi Han için de önemli bir fırsattı.

Şah II. Abbas, Abdülaziz Han'a (1645-1681) yazdığı mektubunda, kardeşi Subhan Kulı'ya sahip çıkmasını istemişti. Abdülaziz Han ise şaha gönderdiği cevabında problemin sebebi olarak daha çok Ebülgazi Han'ı ön plana çıkartmıştı. Ebülgazi Han'a karşı yapılan şikâyetler arasında Buhara ve İran arasındaki ticaretin zarara uğraması da yer almaktaydı. Bunun yanında Şah Abbas'a kendisiyle birlikte Ebülgazi Han'a karşı hareket etme teklifinde de bulundu. Bunun için ilk adımı atan Abdülaziz Han, eski müttefiki Bâbürlü hükümdarı Şah Cihan'dan vazgeçtiğini ve Türkmenlere ayrı bir daruga (valilik) gönderirse kendisinin de bunu destekleyeceğini bildirdi.²⁰⁴ Ancak Şah II. Abbas, Abdülaziz Han'ın bu ısrarını kabul etmeyerek Ebülgazi Han ile olan ilişkilerin devam etmesini istedi.

Hîve Hanlığı'nın İran'a yaklaşmasında Buhara Hanlığı'nın tesiri büyüktü. Hîve hanları buldukları konum itibarıyla zor durumda kaldıkları zaman yardımına başvurulabilecekleri başka komşusu yoktu. Ayrıca son zamanlarda Rus Çarlığının Orta Asya'ya artan ilgisi ve Kalmuk Kazaklarının fırsat bulunca saldırıya geçmeleri Hîve'yi İran'a yaklaştıran bir başka nedendi.

Ebülgazi Han planlarına göre önce Türkmenleri kendi itaati altına alacak sonra Buhara Hanlığı ile hesaplaşacaktı. Hîve hanı bundan sonra Belh hâkimi Subhan Kulı'nun yanında yer alarak hem kendi hâkimiyetini kuvvetlendirmiş hem de düşmanlarını zayıf düşürmüştü. 1656 yılında Çarcûy'u, 1657'de ise Yayçı'yi ve Kermene'yi ele geçirmişti.²⁰⁵ Bu seferin dönüşünde Buhara Hanı Abdülaziz'in ani saldırısını ise oğlu Enûşe'nin yardımıyla başarıyla atlatmıştı.

Ebülgazi Han Buhara'ya toplam yedi kez saldırmıştır.²⁰⁶ Rus araştırmacılarının "Hazineyi doldurmak için yağma hareketi" dedikleri akınların aslında temel amacı

---

²⁰³ Veselovski, *a.g.e.*, s. 137.

²⁰⁴ Burton, *a.g.e.*, s. 273-281.

²⁰⁵ Ebülgazi, *Şecere-i Türk*, s. 181-186.

²⁰⁶ Hîve Hanlığı tarih yazarları tarafından 7 kez Buhara'ya saldırıldığı zikredilmekteyken, Buhara tarihçileri tarafından bunun 17 kez yapıldığı da söylenmektedir. Detaylı bkz. Veselovski, *a.g.e.*, s. 138.

rakibin gücünü kırmak olmuştur.²⁰⁷ Ebülğazi Han'ın bu dönemde katıldığı savaşlarda başarılı bir politika izlediği ve elinde az askerle önemli galibiyetler kazandığı bilinmektedir. Kudretinin ifadesi olarak Buhara Hanlığı'nın bile onunla karşılaşmaya cüret edemediği dile getirilmektedir.²⁰⁸

Ebülğazi Han, 1662 yılında son defa Buhara seferine çıkarak merkezi yönetimi güçlendirmeyi başarmış ve Buhara Hanı ile de sonunda bir barış anlaşması (ateşkes) imzalamıştır.

Bu son seferde Abdülaziz Han'ın kalede olmayıp Semerkant'a gittiği ve kalede sadece kadınların olduğu anlaşılınca Ebülğazi Han saldırıdan vazgeçmiştir. Ebülğazi Han "Bugüne kadar aramızda çıkan anlaşmazlıklardan dolayı çok savaştık, Allah her zaman zaferini bize uygun gördü. Yaşımız yetmiş aştı, artık Müslümanlara kötülük yapmak makul bir iş değil, bundan sonra Allah ömür verirse onu Kızılbaşlar ve Kalmuklara karşı mücadele etmek için kullanacağım" diyerek seferden geri dönmüştü.²⁰⁹ Bundan sonra tahtından feragat ederek artık ibadet etmekle meşgul olmuş ve çok geçmeden 1644 yılında vefat etmişti.

Hîve Hanlığı'nın İran ile ilişkileri Ebülğazi Han'ın son dönemine kadar iyi idi. Buhara Hanlığı Şah II. Abbas'la Ebülğazi Han'a karşı ittifak olmayı teklif etse de bu kabul edilmemişti. Güç kazanmaya başlayan Hîve Hanlığı ile İran'ın ilişkisi başlangıçta iyi olsa da 1663'te Ebülğazi Han, oğlu Enûşe adına tahtından feragat edince durum tamamen değişti. İran'a karşı çatışmacı siyaset sergilemeye başlayan Enûşe Han, Horasan hükümdarı olmanın peşindeydi.

1.2.6 Enûşe Han'ın Horasan'a Saldırıları

Ebülğazi Bahadır Han, vefat etmeden oğlu Enûşe lehine tahtından feragat etmişti. Enûşe Han zamanı, Hîve Hanlığı'nın en güçlü dönemi olarak bilinmektedir. Hîve Hanlığı'nın başına geçtiği sırada onun tarafından yapılan askerî saldırılar, Buhara Hanlığı'nı, İran'ı ve Türkmenleri korkutmaktaydı. Rusya ile diplomatik ilişkileri kurulmuş ve Özbekler arası bir siyasî birliğin kurulması için tedbirler alınmıştı.²¹⁰

²⁰⁷ Ğulomov, *a.g.e.*, s. 208.

²⁰⁸ Ebülğazi Han, *Şecere-i Türk*, s. 188.

²⁰⁹ Ebülğazi Han, *Şecere-i Türk*, s. 188.

²¹⁰ Mûnis, *a.g.e.*, s. 53.

Enûşe Han (1663-1687) döneminde kadar Hîve Hanlığı'nın İran'la olan barışçıl durumu devam etmişti. Ebûlgazi Han Buhara'ya karşı son seferinde kardeşler arası çatışmaya girmekten pişman olduğunu, bundan sonra fırsat olunca Kızılbaşlarla mücadele edeceğini belirttiğini söylemiştik.

Enûşe Han (1663-1687)'in iktidara gelmesiyle İran'a karşı çatışmacı bir politika izlemeye başladı. Hanlığın Türkmenlerle karşı olan düşmanca tavrı yerine onları yanına çekmenin peşinde olmuştu. Bu siyasetin arkasındaki neden ise Enûşe Han'ın Türkmenlerin askerî gücüne olan ihtiyacıydı. Türkmenlerle olan ilişkisini sağlamlaştırmak için Darhan ilçesinden bir Türkmen kızı olan Tohta Hanım ile de evlenmiştir.²¹¹

Bunun akabinde Şahâbâd ve Yarmış Kanallarını açarak Türkmenlerin en büyük sorunu olan su meselesini halletmiştir. Enûşe Han, babası Ebûlgazi Han döneminde Türkmenlerin elinden alınan toprakları Özbeklerle vermek istemedikleri için bu iki millet arasında gerginlik hâkimdi. Başarılı siyaseti sonucu Türkmenler ve Özbekler arasındaki problemin çözümünü bulmuştur. Hârizm vahasından çıkarttığı Türkmenler Enûşe Han döneminde tekrar bölgeye yerleşmeye başlamışlardı. Sulama kanalları kazılarak, şehir ve kaleler inşa edilerek, halkın ve devletin problemleri halledilmişti.²¹² Enûşe Han'ın Türkmenler karşısında izlediği bu siyaset onu Orta Asya'daki en güçlü devletlerden biri haline getirmiştir. Artık Türkmenler, yaptığı isyanlarıyla Hîve Hanlığı'na sıkıntı çıkarmak yerine hanlığın gücüne güç katan bir tebaa haline gelmişlerdi.

Hîve hanları dâhil olmak üzere Özbekler uzun zamandır Şah II. Abbas'ın hâkimiyeti altında olan İran topraklarına saldırmamışlardı. Hîve Özbekleri başta Horasan'a, ardından şehir hâkimi yerinde değilken Esterâbâd'a saldırmışlardı.²¹³ Her ne kadar Özbekler Esterâbâd'ı alamasalar da yaptıkları tahribat uzun süre hafızalardan silinmeyecektir.²¹⁴

---

²¹¹ Bilal Çelik, *a.g.e.*, s. 26.

²¹² Ğulomov, *a.g.e.*, s. 209.

²¹³ Abdülhüseyin Nevâî-Abbaskulı Ğaffarî Ferd, *Târîh-i Tehavvulât-i Siyâsî, İktisâdî ve Ferhengî Îrân der Devrân-i Safevîye*, Mema Yayıncılık, 6. Baskı, Tahran 1392 hş., s. 251.

²¹⁴ Abbaskulı Ğaffarî Ferd, *Târîh-i Mufassal-i Safevîye*, VIII, Danişgah-i Azad-i İslami, Tahran 1392 hş., s. 123-127.

Horasan'a yapılan bu saldırı ilk olmamakla beraber son da değildi. Şah II. Abbas bu saldırılara karşılık verilmesi için Kirmanşah hâkimini görevlendirmişti. Ancak, Kızılbaş ordusu yola çıktığında Horasan'a ulaşmadan Şah II. Abbas vefat etmiş, bu sebeple sefer başarısız olmuştur.²¹⁵ Hîveliler başta Merv'e akınlar düzenlemişken İran'da yaşanan taht değişikliği nedeniyle Horasan'a ardından da Esterâbâd ve Darun'a saldırmışlardır. Bu saldırılar karşısında İran ordusu gereken mukavemeti gösterememiştir. Bundan sonraki süreçte Hîve Hanlığı'nın saldırıları neredeyse Enûşe Han'ın tahttan feragat etmesine kadar devam edecektir.²¹⁶

Nadir karşılaşılsa da Buhara Hanlığı ile Hîve Hanlığı Özbekleri, bazen ittifak kurabilmişlerdir. Bâbürlüler ise İran'la olan uzun süreli münasebetlerinden sonra Safevîlere karşı fikirlerini değiştirmişlerdi. Bâbürlü Sultanı Şah Cihan'ın amacı Kandahar'ı Şah Safi'nin elinden almaktı. Bunun için de 1635 yılında Babür ve Özbekler arasında İran'a karşı anlaşma yapılmıştı. Abdülaziz Han ilk olarak Ebûlgazi Han'a karşı İran'a yaklaşmak için çaba gösterse de bir netice elde edememişti. Şah'tan istediği yardımı alamayınca ümidini ondan kesmiş, 1665 yılında Buhara hanı Abdülaziz Han, Şah II. Abbas'a karşı Enûşe Han'la beraber hareket etme kararı almıştı. Bu seferde Ebûlgazi Han'ın oğlu Enûşe Han'la ittifak kurmuş, ikisi beraber İran'a saldırmışlardır. Buna karşılık Şah II. Abbas 50.000 asker toplamış, Özbeklerin elinden Horasan'ı almak için harekete geçmişti. Ancak 25 Eylül 1666 tarihinde şahın vefat etmesi sebebiyle Hîve Hanlığı'na karşı Horasan seferi iptal edilmişti.²¹⁷ Bu dönemden İran'da kargaşa hâkim iken, Nâdir Şah hükümrânlığına kadar Hîve hanları başta olmak üzere Özbeklerin İran'a akınları doruk noktasına ulaşacaktır.

Enûşe Han, Meşhed'i iki kez ele geçirse de İran'ı tamamen ele geçirebilecek güce sahip değildi. Onun bu 24 yılı aşkın hâkimiyeti sonrası Hîve Hanlığı'nda Arapşahların hâkimiyeti zayıflamaya başlayacaktı.²¹⁸ Bundan sonraki süreçte hanlık ileri gelenlerinin nüfuzunun giderek artacaktır.

---

²¹⁵ Nevâî-Gaffari Fard, *a.g.e.*, s. 260.

²¹⁶ Berâziş, *a.g.e.*, s. 821-835.

²¹⁷ Türk, *a.g.t.*, s. 158.

²¹⁸ Rahmetî, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâhi Hârezm bâ Safevîyân", s. 89-91.

1.3 Şah Süleyman Dönemindeki Askerî İlişkiler (1666-1694)

Şah II. Abbas otuz dört yaşında vefat etmişti. Sarayın bazı ileri gelenleri ve Sadrazam şehzade Hamza Mirza babasının yerine tahta geçmesini istiyorlardı. Mübarek Hoca ise Şah'ın büyük oğlu olan Safi Mirza'nın taht üzerinde hakkının daha öncelikli olduğunu ileri sürmekteydi. Sarayda çıkan tartışmanın ardından tahta Safi Mirza geçmişti.²¹⁹

Safi Mirza tahta oturduğu yıl hastalanmış, hastalığı da yaklaşık bir yıl sürmüştü. Bu süreç zarfında İran yine dış tehditlere karşısında savunmasız kalmıştı. Bu seferki tehditlerin sayısı eskisinden daha fazlaydı. Bir yandan Kazaklar Mâzenderan'a saldırmışlar, diğer yandan kuraklığın da etkisiyle Bâbürlülerin de Kandahar tarafından saldırıya geçeceği söylentileri halk arasında konuşulmaya başlamıştı. Buna bir de Özbeklerin Belh tarafından saldırdığı haberi eklenince tedirginlik had safhaya ulaşmıştı. Bu saldırıların neticesinde Şah'ın tahta cülusu yenilenmiş ve adı da Şah Süleyman olarak değiştirilmiştir. Şah Süleyman'ın yirmi sekiz yıllık saltanatı döneminde Osmanlı ve İran arasında Zihâp Anlaşması imzalanmış, aradaki sınırlar son kez belirlenmiştir.²²⁰

Şah Süleyman'ın hükümranlılığı onun şaraba düşkün olması ve bu sebeple devlet işlerinde saray kadınlarının ve ulemanın etkisinin arttığı ve kuzey sınırıyla ilgilenmediği için Hîve Hanlığı'nın isyan ettiği dönem olarak da bilinmektedir.²²¹ Bu dönemde Batılı tüccarların Çin ve Bengal ile bağlantı kurmaya başlaması ülkede ipek ihracatının azalmasına neden olmuş, bu da ekonomiye büyük zarar vermiştir. Ekonominin bu kötü durumunun üzerine Şah Süleyman, dış politikada barışçıl bir tavır sergilese de Şeyhülislamlık makamına katı bir Şîî politika izleyen Meclisî'yi ataması, süreci daha da kötü bir hale getirmiştir. Halka baskıcı bir tavır sergilenmesi nedeniyle Safevî hanedanlığının sonunu getiren Afgan isyanının ayak sesleri duyulmaya başlamıştır.²²² Böylece Safevîler çöküş sürecine girmiştir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısı Hîve Hanlığı'nın yükseliş dönemi idi. Şah Süleyman'dan üç yıl önce tahtına oturan Enûşe Han, Hîve Hanlığı'nın tarihte en güçlü dönemini yaşatmaktaydı. İran'a karşı çatışmacı tavrını baştan belli etmişti. Babası

²¹⁹ Nevâî Abdülhüseyn, *a.g.e.*, s. 379-383

²²⁰ Nevâî Abdülhüseyn, *a.g.e.*, s. 379-383.

²²¹ Rahmetî, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâhi Hârezm bâ Safevîyan", s. 90-92.

²²² Türk, *a.g.t.*, s. 174.

Ebülгази Han'ın güçlendirdiği hanlığı daha da ileriye götürmek istiyordu. Umbay İnak'ı hanlığın idari işlerine getirmiş, daha sonra onu hanlığın baş emiri tayin etmişti.²²³ Enûşe Han, üçüncü kez yaptığı saldırısının ardından Meşhed'i ele geçirebilmiş, kendisine "Enû Şah" denmesini istemişti.²²⁴ Bu dönemlerde açtığı bir kanalı da "Şahâbâd" olarak isimlendirmişti.²²⁵ Buradan onun Horasan'ı ele geçirmeyi hayal ettiğini, "Şah" unvanına talip olduğunu görebiliyoruz.

Şah Süleyman 1666 yılında tahta oturmasıyla İran'daki taht değişikliği bir fırsat bilen Enûşe Han, Merv'e baskın düzenlemiş ardından da Horasan'a saldırarak yüklü miktarda ganimetle geri döndü. 1668 ve 1669 yıllarında da Mâzenderan ve Esterâbâd'a akınlar yaparak yüksek miktarda esir ve mal olmak üzere ganimet elde etti.²²⁶

Enûşe Han, saltanatının sonuna kadar İran'a saldırılarına devam ettirecektir. Hîve Hanlığı bu saldırılardan genellikle ganimet elde etmeyi amaçlamaktaydı. Bu konu hakkında yorum yapan Çar tarihçisi Veselovski, her ne kadar Hîve tarihçileri tarafından dile getirilmese de saldırı sebeplerinden birisinin Hîve hanına ödenmesi gereken yıllık verginin yüksek olduğunu ifade etmektedir.²²⁷

Şah Süleyman (1666-1694) dönemi Safevîlerin gerileme dönemi olarak bilinmektedir. Doğal afetler de çöküşü hızlandırmış, 1685'te çıkan veba salgını 4 yıl içinde Şiraz'a kadar yayılmış ve sonuçta binlerce kişinin ölümüne neden olmuştu.²²⁸ 28 yıl tahtta kalmasına rağmen, onun döneminde Hîve Hanlığı ile arasında kayda değer bir gelişme yaşanmamıştı.

1.3.1 Buhara Hanlığı'nın Etkisi

Enûşe Han döneminde de Hîve Hanlığı ve Buhara Hanlığı arasındaki anlaşmazlıklar devam etti.²²⁹ Enûşe Han, Horasan'a yaptığı üçüncü seferinin ardından Meşhed'i ele geçirip henüz devlet işlerini düzene sokmamışken Buhara hanı Abdülaziz Han'ın Hîve'yi ele geçirdiği haberini aldı. Enûşe Han bunun üzerine çok sinirlendi ve

²²³ Beyânî, *a.g.e.*, 43A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 53.

²²⁴ Ğulomov, *a.g.e.*, s. 209.

²²⁵ Beyânî, *a.g.e.*, 43A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 53.

²²⁶ Burton, *a.g.e.*, s. 286-290; Türk, *a.g.e.*, s. 175.

²²⁷ Veselovski, *a.g.e.*, s. 152.

²²⁸ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevî Devleti Tarihi (1501-1736)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 90.

²²⁹ Murtazaeva, *a.g.e.*, s. 258

Buhara Hanlığı'nı ele geçirmek için Meşhed'i bırakıp geri dönmeye karar verdi. Çârcûy üzerinden hareket edip Amuderya'dan geçerek Buhara'ya ulaştı. Emir Seyit İnak'ı ise ordunun yarısıyla Hîve'ye gönderdi. Bu sıralarda Abdülaziz Han ise Hitay ve Kalmuk kabilelerini uzaklaştırmakla meşgul olduğu için Buhara'da değildi. Bunun için Enûşe Han'ın Buhara'yı ele geçirmesi zor olmadı. Hanlığın merkezi ertesi gün ikinci namazına kadar son hanlık kalesi hariç ele geçirilmişti. Kaleye bir elçi gönderilerek teslim olmaları istendi. Buhara Hanlığı'nın meşhur önderi Emir İskender de yüklü miktarda hediyelerle Enûşe Han'ın huzuruna geldi. İtaat etmeyi kabul eden kale halkı ise bağışlanmıştı. Buhara tahtına oturan Enûşe Han'a saray ileri gelenleri itaatlerini bildirdiler. Enûşe Han, Buhara'da kendi hâkimiyetini tesis ettikten sonra Hîve'ye döndü.²³⁰

Bu sırada Enûşe Han, ordusunu Abdülaziz Han'ın arkasından göndererek en büyük hatayı yapmıştı. Bunun üzerine iki ordu arasında çıkan savaşta mağlup olan taraf Hîve ordusu olmuştu. Tayin edilen hâkim korkusundan Buhara'yı bırakıp kaçmıştı. Bu yenilgi Enûşe Han için sarsıcı olmuştur.

Enûşe Han'ın (1663-1687) Buhara'ya 1681-1685 yılları arasında gerçekleştirdiği üç sefer çok acımasızdı. Hîve Hanlığı'nın Semerkant'ı ele geçirmek için yaptığı saldırılar halk arasında husumete yol açtı. Hîve hanının bu tavrı sonunda halkın tepkisine neden olacaktır.²³¹

Güçlenen Hîve Hanlığı'na karşı Buhara Hanlığı'nın bu sefer İran'la yakınlaştığını görüyoruz. Subhan Kuli Han'ın 1684 yılında İran'a bir elçi gönderdiği bilinmektedir. Elçi, Hîve Hanlığı'nın Buhara karşısında başarısız olduğu haberini de vermişti.²³² Buhara hanının böyle davranmasının başka bir nedeni de Şah Süleyman'ın Hîve Hanlığı ile beraber hareket ederek Buhara'ya saldırabileceği endişesiydi. Çünkü Şah, Subhan Kuli Han'ın tahta çıkmasını tebrik etmemişti.

Hîve Hanlığı'nın 1685 yılında Gicduvan'da aldığı yenilgi Buhara'nın Hîve'de etkisinin artmasına zemin oluşturdu. 1686 yılında çıkan savaşta ise Hîve Hanlığı'nın

---

²³⁰ Beyânî, *a.g.e.*, s. 43A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 53.

²³¹ Mehmet Saray, "Hîve Hanlığı" (1512-1873), Makaleler, IV, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 177-178.

²³² Türk, *a.g.e.*, s. 177.

yenilgisi netleşmişti.²³³ Bundan sonra Enûşe Han, taht işlerinde eskisi gibi etkin olamamış ve halkının gönlünü almak için çeşitli faaliyetlerde bulunmakla yetinmek zorunda kalmıştır.

Buhara Hanlığı'nın Hîve Hanlığı'na galibiyeti Mahmûd Can Atalık gibi büyük bir kabilenin reisi sayesinde gerçekleşti. Bu ise Hîve Hanlığı'nı daha da zor durumda bırakmıştı. Bu dönemden sonra kabile reislerinin ellerindeki askeri güç sayesinde hem Hîve hem de Buhara Hanlığı üzerinde nüfuzu artmaya başlamıştı.

Bunun ardından Subhan Kulı Han'ın, Enûşe Han'ın oğlu Arenk ile gizlice anlaşığı bilinmektedir. Enûşe Han sıradaki Buhara seferine çıkmak istediğinde, Arenk, babasına Buhara'ya doğru harekete geçerse Kalmukların saldırıya geçebileceğini söyledi ve ordunun bir kısmının kendi yanında kalmasını başardı. Arenk babasının ona teslim ettiği orduyla babası Enûşe Han'ı pusuya düşürmüştü.²³⁴ Sonunda Enûşe Han, Semerkant dâhil ele geçirdiği yerlerden geri çekilmek zorunda kalacaktır.

Bu dönemde Buhara hanlıklarına yapılan saldırılardan rahatsız olan Buhara halkı Enûşe Han'a karşı ayaklanmaya başlamıştı. Bunun akabinde Buhara hanı 1687 yılında Hîve'yi kendi topraklarına katmaya çalışacaktır.²³⁵

İlk başlarda Mangıtlar gibi güçlü bir kabilenin desteğini arkasına alan Enûşe Han son zamanlarda bu gibi güçlü kabileleri kontrol edemiyordu. Mangıtlar aynı zamanda Buhara Hanlığı'nda da önemli bir konuma sahipti. Subhan Kulı Han ise kabileler arası anlaşmazlıklardan istifade ederek Hîve Hanlığı'na karşı üstün gelmişti. Kısa zamanda çok şey değişmiş, üstün durumda olan Hîve Hanlığı giderek güç kaybetmekteydi.

Enûşe Han oğlu tarafından tahtından indirildiğinde, Safevîler bu fırsatı değerlendirmek istemişler ve Hîve Hanlığı'nı ele geçirmeye çalışmışlar ancak başarılı olamamışlardır.²³⁶ Bu durumda çıkan Belûcilerin isyanları sebebiyle Şah Sultan Hüseyin'in eski gücünü kaybetmiş olması da etkili olmuştu.²³⁷

---

²³³ Murtazaeva, *a.g.e.*, s. 258.

²³⁴ Veselovski, *a.g.e.*, s. 149.

²³⁵ Saray, "Hîve Hanlığı", s. 177-178.

²³⁶ Türk, *a.g.e.*, s. 175.

²³⁷ Mûnis, *a.g.e.*, s. 54; Türk, *a.g.e.*, s. 177-181.

Buhara hanı önce Şah Niyaz Işıkağası'nı Hîve Hanlığı'nın başına getirerek hanlığı tamamen ele geçirmek istedi.²³⁸1687 yılında Hîve, Buhara Hanlığı'na tabi olurken, daha sonra Hîve Hanlığı tahtına geçecek olan Şah Niyaz da Hîve'ye vali olarak atanmıştı.²³⁹

Buhara Hanlığı 1702 yılına kadar Hîve Hanlığı'nı kendi hâkimiyeti altında tutacaktır. Buhara hanı, hanlığın başkentini kendi hâkimiyetine alarak ele geçirilen yerleri de kabileler arasında paylaştırmıştı. Ancak istisna olarak Aral halkı, Subhan Kulu Han'a tabi olmamıştı.²⁴⁰

Hüdaydâd (1687-1689), babası Enûşe Han'ın vasiyeti üzerine Hîve Hanlığı tahtına çıkmıştır. Her ne kadar Hüdaydâd Han, Hîve tahtına uygun birisi olsa da isyancıların kötülüklerinden kurtulamamış hükümlerliği iki yıldan fazla sürmemiştir.²⁴¹ Genç ve tecrübesiz olması nedeniyle bölgedeki karışıklıklarla baş edemiyordu. Üstelik İran ve Buhara Hanlığı da babasının yaptıklarına karşı intikam almanın peşindeydi. Hîve'deki yeni taht değişikliğinden nasıl istifade edebilmesi için elinden geleni yapmaktaydı. Bu dönemde Şah Süleyman'ın, Hîve üzerine harekete geçse de başarılı olamadığını zikretmiştik.

Bu süreçte Özbek hanlarının arasındaki savaşlar neticesinde otorite zayıflamış ve güçlü beyliklere verilen imtiyazlar ile kargaşanın çıkması kaçınılmaz hale gelmiştir. Üstelik han adaylarının taht mücadeleleri had safhasına ulaşmıştı.

Hüdaydâd yasal olarak tahta çıktıysa da kardeşi Arenk, hem babasına hem de kardeşine küskündü. Aradan çok zaman geçmeden Hüdaydâd kendi kardeşi Arenk Han tarafından öldürülecekti.²⁴²

Buhara hanı Subhan Kulu Han, Hîve Hanlığı karşısında kesin bir sonuç almak için plan yapıyordu. Bunun için de Arenk Sultan'a (Ernak) babası Enûşe Han'ın yerine tahta oturan ağabeyi Hüdaydâd Han'ı öldürmesi için yardım etmişti. Ancak babasını kör eden ve kardeşini öldürterek tahtını işgal eden Arenk'in de tahta kalması uzun

---

²³⁸ Saray, "Hive Hanlığı", s. 167.

²³⁹ Ayrıca bkz. Dinçer Koç, *Hîve (Harezmi) Hanlığı, Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, Haz., Hayrunnisa Alan, - İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2017, s. 572.

²⁴⁰ Togan, *a.g.e.*, s. 155.

²⁴¹ Beyânî, *a.g.e.*, s. 44A.

²⁴² Beyânî, *a.g.e.*, s. 44A.

sürmeyecektir. Subhan Kulı Han sonunda Hîve tahtına kendi yandaşı olan Şah Niyaz'ı (1698-1702) geçirecektir. Böylece Hîve Hanlığı Buhara'ya bağımlı duruma düşmüştür.²⁴³

Enûşe Han (1663-1687) döneminden başlayarak Şîr Gazi Han (1714-1728)'a kadar gelen süre bazı araştırmacılar tarafından Hîve Hanlığı'nın karanlık dönemi olarak adlandırılmaktadır. Enûşe Han'ın vefatından sonrası için Rus ve İran kaynaklarında da yeterli bilgi mevcut değildir.²⁴⁴ Bu döneme ait yapılan tespitler ağırlıklı olarak yorumlar ve tahminler üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır.

1.3.2 Hîve'de Arenk Han ve Düzmece Han

Ebûlgazi Han döneminden sonra Enûşe Han dâhil Hîve Hanlığı'nda yaşanan yükselme uzun sürmemiş, Arenk Han'dan sonra ise tamamen sona ermiştir.²⁴⁵ Arenk Han, ağabeyi Hüdaydâd Han'dan sonra Hîve tahtına oturmuştu. Hîve Hanlığı'nın tarih yazarları Mûnis ve Beyânî, Arenk Han'ın eğlenceye düşkün biri olduğunu, kendine bir saray inşa ederek orada çok zaman geçirdiğini ve Aral Özbeklerinin hâkiminin ona küskün olduğunu belirtmektedir.²⁴⁶

Hîve Hanlığı'nda kargaşa hâkimken, bu dönemlerde Safevî Devleti'nde de buna benzer durumlar yaşanmaktaydı. Burada dikkat çeken nokta hem idari sistem hem de hükümdarlar arasındaki benzerliktir. Şah Süleyman'ın eğlenceye düşkün birisini olduğunu saray tarihçileri dile getirirken hanlıkta da buna benzer bir durum hâkimdi.

Arenk Han tahta oturduktan sonra Buhara hanı yanlısı emirleri azletmiş ve hanlığın yetkisini tamamen ele almak istemiştir. Ancak süreç onun istediği şekilde ilerlememiştir. Subhan Kulı Han'ın Horasan seferine çıktığını öğrenen Arenk Han, eline geçen bu fırsatı değerlendirerek Buhara'yı zapt etmek için harekete geçse de başarılı olamamıştır. Babasına karşı Buhara Hanı tarafından kullanılan Arenk Han'ın hükümdarlığı uzun sürmemiştir.²⁴⁷

---

²⁴³ Aim.uz, www.hozir.org, <http://hozir.org/xiva-xonligi.html>, (erişim. 21.01.2019)

²⁴⁴ Çelik, *a.g.e.*, s. 26.

²⁴⁵ Gulomov, *a.g.e.*, s. 212.

²⁴⁶ Mûnis, *a.g.e.*, s. 54; Beyânî, *a.g.e.*, 47.

²⁴⁷ Veselovski, *a.g.e.*, s. 157.

Arenk Han'ın vefatı kaza sonucu attan düşmesi neticesinde vuku bulmuştur. Yanında en yakın iki adamının bulunduğu bu kaza sırasında, bir adamı yanında kalırken diğeri de annesi Tohta Hanım'a haber vermek için yola çıkmıştı. Arenk Han'ın annesi Dargan Türkmenlerindendi. Arenk Han'ı annesi Dargan'da gizlice defnettmişti ve amacı Arenk Han ile aynı yaşta olup ona çok benzeyen ağabeyinin bir oğlunu tahta geçirmektir. Bu plan işe yaramıştı. Hanın emirleri onun nereye kaybolduğundan habersizdiler. Birkaç gün sonra halk arasında hanın dedesini görmek için Dargan'a gitmiş olduğu haberi yayılmıştı. Bir müddet sonra sanki han gittiği yerden 1000 kişiyle geri dönmüştü.²⁴⁸ Böylece Ebülğazi Han zamanında yenilgiye uğratılan Türkmenler tekrar bir fırsat elde ederek hanlıkta etkin hâle gelmişlerdi.

Arenk Han döneminde hanlıkta Atalıkların rolü daha belirgin hale gelmişti. Han adayları arasında çıkan mücadeleler sonucu hanlıkta kargaşa had safhaya ulaşmıştı. Türkmen asıllı düzmece hana karşı ayaklanan halkın önderi konumunda olan Adına Muhammed, artık bir hanı seçip azledecek kadar güce sahip olmuştu.

Arenk Han adındaki Türkmen asıllı başka birisinin geldiğinden Hîve halkının haberi yoktu. Muhammed İnak'ın ava çıktığını öğrenen yeni han yönetime kendi adamlarını yerleştirme fırsatı bulmuştu. Hanlığın ileri gelenlerinden yedi kişiyi yakalatarak bir kısmını Hacca, bir kısmını Buhara'ya ve bir kısmını da Aral'a göndermişti. Bu sırada Ciyan Bey adındaki elçi Safevî sarayına elçi olarak gönderilmişti.²⁴⁹

Hîve Hanlığı bu dönemde Türkmenlerin eline geçmiştir. Hanlıkta Özbeklerin hor görülmeyle başlamasıyla birlikte hanın düzmece biri olduğu haberi Muhammed Atalık'a ulaşmış, olan bitenin hepsi anlaşılmıştı. Ordu toplamak için Aral tarafına giden Atalık yeterince asker toplayamadığı için yönünü Buhara'ya çevirmişti. Hoca Gölü'ne geldiğinde ise İsfahan'a gönderilen elçi Ciyan Bey ile karşılaşmıştı. Böylece sahte hanın yaptıkları gün yüzüne çıkmıştı. Hanlıkta önemli biri olan Ciyan Bey durumdan haberdar olunca ailesine haber göndererek onları Amuderya karşısına getirmişti.²⁵⁰ Artan zulmün ardından Özbekler hanlık topraklarını terk ederek Ciyan Bey'in yanına giderek orada

---

²⁴⁸ Beyânî, *a.g.e.*, 46 A, B; Mûnis, *a.g.e.*, s. 55.

²⁴⁹ Beyânî, *a.g.e.*, s. 46A ve B; Mûnis, *a.g.e.*, s. 55.

²⁵⁰ Beyânî, *a.g.e.*, s. 46A ve B; Mûnis, *a.g.e.*, s. 55.

toplanmaya başlamışlardı. Aral'dan Hîve'ye doğru Özbeklerin yürümeye başladığını duyan halk düzmece hana karşı ayaklanmıştı.

Atalık ile birleşen Özbekler kendilerine bir han tayin etmek için Aral'a gitmeye karar vermişlerdi. Özbekler kendilerine Hacim Han soyundan gelen Cuci'yi han seçmek istiyorlardı. Bu arada yolda önlerine çıkan Türkmenleri kılıçtan geçirmeyi de ihmal etmiyorlardı.²⁵¹

Yeni bir han tayin edilse de kabileler arası kargaşa giderek artmaktaydı. Arenk Han'dan Şîr Gazi Han'a kadar yaklaşık yirmi beş yılda onlarca han Hîve tahtına oturmuş olan bu durum mevcut istikrarsızlığı yansıtmaktadır.

1.3.3 Hîve Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'ne Yaklaşması

Yukarıda belirttiğimiz gibi İran ile hanlıklar arasındaki siyasî ilişkilere Osmanlı Devleti'nin tesiri olmuştur. Hilafetin merkezi konumun olması siyasî birliği oluşturmaktaydı. Türkistanlı hacıların arasında Mekke'ye gitmeden önce İslam dünyasının halifesini ziyaret etme geleneği yerleşmişti. Safevîlerin Sünnilik karşıtı ve Şiîleştirme politikasından dolayı eski İran-İrak yolunun kapanmasına neden olmuştu. Bu sebeple Türkistanlı hacıların Astrahan ve Hindistan yolu hariç başka seçenekleri kalmamıştır. Her iki yol da Osmanlı topraklarından geçtiği için Türkistanlıların Osmanlı Devleti'ne giriş kapıları Kefe ve Azak şehirleri üzerinden gerçekleşmekteydi. Bu yol üzerinden hacca giden Türkistanlılar yol güzergâhında hem ticaret yapma, hem de İslam dünyasının halifesini ve kutsal mekânları ziyaret etmek fırsatını elde etmekteydiler.²⁵²

1700'lü yıllara gelindiğinde Osmanlı sarayında hazırlanan evrakların belki de ekseriyeti Türkistanlılar hakkındaydı. Bu dönemde Buhara ve Hîve'den yola çıkan bazı asilzadeler ve tacirler aynı zamanda hanlıkların elçileri konumundaydı. XVI-XVII. yüzyıllar arasında gelen onlarca mutasavvıf şeyhlerinin açtığı tekkeler ise bir nevi konsolosluk görevi görmekteydi.²⁵³

İran ile Hîve Hanlığı'nın siyasî ilişkilerinde dolaylı da olsa Osmanlı Devleti'nin etkisi olmuştur. Geçte olsa Osmanlı Devleti ve Hîve Hanlığı arasında diplomatik

²⁵¹ Beyânî, *a.g.e.*, s. 46A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 55.

²⁵² Ahat Andican, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2009, s. 200-205.

²⁵³ Andican, *a.g.e.*, s. 200-205.

ilişkiler kurulduğunu görüyoruz. Gecikmenin nedeni, Hîve Hanlığı'nın sonradan kurulması ve Buhara Hanlığı'na göre daha küçük olmasıdır. Ali Suavi, Arenk Han zamanında Osmanlı Devleti ile bir irtibatın olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁴

Başlangıçta Osmanlı Devleti Buhara Hanlığı ile yakın ilişkiler kurmuşken ona rakip olan Özbek Hîve Hanlığı ile temasta bulunmak istememiştir. Hîve hanı Hacim Han (1561-1602), Haydar Bahadır isimli elçisini Osmanlı Sultanı II. Selim'e (1566-1574) göndererek İran şahının Türkistan hacılarını ülkesine girer girmez tutuklattığını, Rusların da Hîveli tüccar ve hacılara yolu kapattığını belirtmekte ve bu sorunlara Osmanlı sultanının çare bulmasını istemekteydi. Osmanlı sultanı bütün süreçten haberi olduğunu, İran'daki tutuklu hacıların serbest bırakılması için elinden geleni yapacağını ve Rusya'nın kapattığı Astrahan yolunun açılması için de gerekli girişimlerde bulunacağını bildirmişti.²⁵⁵

Hacim Han daha sonra 1591 yılında Buhara Hanlığı'ndan duyduğu rahatsızlığı bir elçiyle İran'a bildirmiş, ondan yardım istemişti. Zor durumda kalan Hîve Hanlığı'nı kendine çekmeyi başaran Safevîler ise bu durumu Buhara Hanlığı ile iyi ilişkiler kuran Osmanlı Devleti'ne karşı bir koz olarak kullanacaktır. Şah, Hacim Han'a destek için gönderilen kuvvete eğer savaş çıkacak olursa müdahil olmadan gizlice geri çekilmesi talimatını vermişti.²⁵⁶ Burada Hîve Hanlığı'nın Osmanlı topraklarına uzak kaldığı ve Osmanlı Devleti'ne ulaşmak için arada İran topraklarının olduğunu dikkate alırsak Hîve-Osmanlı arasındaki ilişkilerin bundan fazlası beklenmezdi.

1639 yılında Osmanlı Devleti ile İran arasında imzalanan Kasr-i Şîrîn barış anlaşması ile yeni bir dönem başlamış, yüz kırk yıllık Osmanlı-İran mücadelesindeki düşmanca yaklaşım sona ermiştir.²⁵⁷ Anlaşmada yer alan maddeler arasında Özbeklerin topraklarına Safevîlerce müdahalede bulunulması halinde anlaşmanın bozulacağı bildirilse de bu süreç beklendiği gibi ilerlemeyecektir.²⁵⁸

---

²⁵⁴ Ali Suavi, *Hîve Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Hazırlayan Abdülhaluk Çay, Orkun Yayınları, İstanbul 1977, s. 93.

²⁵⁵ Andican, *a.g.e.*, s. 184.

²⁵⁶ Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 183; Türk, *a.g.t.*, s. 75.

²⁵⁷ Berâziş, *a.g.e.*, s. 777.

²⁵⁸ Türk, *a.g.t.*, s. 43.

Hîve Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler ise uzun bir aradan sonra 1688 yılında vuku bulmuştur. Bahadır Arenk (Ernak) Han, 1683'ten beri devam eden Osmanlı-Avusturya savaşında Osmanlı Devleti'nin yanında yer almak istediğini belirtmiştir. Bu teklife Osmanlı sultanından gelen cevap ise verilen samimiyete memnuniyetin bildirilmesiyle birlikte Rusya karşısında Kırım Hanlığı'nın yanında olunması isteği yer almaktadır.²⁵⁹

1690 yılında Arenk Han tarafından gönderilen elçi Hacı Abdullah ile birlikte ikili ilişkilerin güçlendirilmesine vurgu yapılmaktadır. Aynı zamanda hacca gidecek olan Hîve elçisine yardımcı olunması da talep edilmektedir. Bunun yanında Sultan II. Ahmet'in tahta çıkmasını tebrik etmek ve halifeye itaatini bildirmek için hediyeler gönderilmiştir. 1695 yılında bu sefer sultan II. Mustafa'nın tahta cülusu münasebetiyle yine bir elçi gönderilmiştir. 1696 yılında gönderilen elçiyle Hîve hanı Arenk Han'ın Osmanlı Devleti'ne bağlılığı dile getirilmekteydi. II. Mustafa gelen elçilerden haberdar olmuş ve kâfirlerin hüsrânı için dua talep etmiştir. 1703'te de III. Ahmet'e gönderilen elçiyle birlikte karşılıklı samimi dilekler iletilmiştir.²⁶⁰

İlk dönemlerde Osmanlı Devleti sadece Buhara Hanlığı ile irtibat kurmayı tercih etmişken, 1700'lü yılların başından itibaren Buhara Hanlığı'ndan başka hanlıkların da Osmanlı Devleti'yle ilişki kurma çabası içine girdiği görülmektedir. 1722 yılında Osmanlı Devleti'ne gelen birkaç elçi heyetine “Memlekette padişah bir tane olur, elçisi de tek onun elçisi olmalıdır” denilerek sadece Buhara hanı Ebülfeyz Han'ın heyeti kabul edilmiş, diğerleriyle görüşülmemiştir.²⁶¹ Osmanlı-Safevî arasındaki Kasr-ı Şîrîn (Zehab) barış anlaşmasının hükmü Safevî hanedanlığın yıkılmasıyla seksen beş yıl sonra sona erse de²⁶² muhtemelen Hîve Hanlığı'ndaki istikrarsızlıklar sebebiyle bu fırsat değerlendirilmemiş, Osmanlı-Özbek ilişkilerinde bir gelişme olmamıştır.

Nâdir Şah ilk olarak Şah II. Tahmasb'ın Osmanlı Devleti ile yaptığı anlaşmayı kabul etmeyerek icraatlarına başlamış ve yaklaşık on altı yıl süren hükümlü döneminde Osmanlı Devleti'ne karşı toplam dört sefer düzenlemiştir. Şah II. Tahmasb'ın tahtından feragat etmesini istediğinde buna bir gerekçe olarak onun

²⁵⁹ Türk, *a.g.t.*, s. 180.

²⁶⁰ Budak, *a.g.e.*, s. 52-60.

²⁶¹ Andican, *a.g.e.*, s. 184.

²⁶² Berâziş, *a.g.e.*, s. 777.

Osmanlıyla yaptığı başarısız anlaşmasını göstermiştir. Osmanlı Devleti'ne karşı bu şekilde saldırgan bir politika izlerken diğer taraftan da Özbek hanlıkları üzerine yapılan seferlerinde önemli başarılar elde etmiştir. En son 1746 yılında Kazvin'de Osmanlı Devleti ile bir anlaşma yapılarak iki devlet arasındaki sınır Kasrı Şirin anlaşmasında belirlendiği gibi kabul edilmiştir.²⁶³

İran şahları, Osmanlılarla yaptıkları anlaşmaların ardından Türkistan'a yönelmekteydiler. Anlaşmalarda hanlık topraklarının İran tarafından işgal edilmemesi belirtilmekteydi. Yapılan anlaşmalar ilk önce şahlar tarafından bozulsada Osmanlı Devleti'nin barışçıl tavır sergilemeleri Safevî şahlarını cesaretlendirmeye yetmekteydi.

1.4 Şah II. Abbas Dönemindeki Diplomatik İlişkiler (1642-1666)

Safevîlerin Hîve Hanlığı Özbekleriyle olan ilişkilerinde her zaman diplomatik ilişkileri önemsedikleri bilinmektedir. Ancak burada unutulmaması gereken husus bu iki siyasî yapı arasında geçmişte yaşanan gelişmelerdir. 1510 yılında Şah İsmail tarafından ele geçirilen Hârizm'de, Şî valilikler dönemi iki yıldan fazla sürmemiştir.²⁶⁴ Safevîler bu dönemden itibaren her ne kadar hanlıkları ele geçirseler de koyu Sünniliği benimseyen Özbek halkıyla baş edemeyeceklerinin farkında olmuşlardır. Timurluların varisi olmasına ve 1511 yılında Mâverâünnehir'i ele geçirmesine rağmen Babür, Şah İsmail ile beraber hareket etmesinden dolayı yerli halk tarafından kabul edilmemiş ve bu sebeple de Babür Şah bölgeden geri çekilmek zorunda kalmıştır.

İran'ın kuzeydoğu sınırlarına yapılan Özbeklerin bitmek bilmeyen akınları şahların en çok rahatsız olduğu durumlardan biri olsa da kontrol edilmesi zor olduğu için bu problemi siyasî yollarla halletmeyi tercih etmişlerdir. Genellikle Safevîler önce saldırıya geçen taraf olmuyorlar, bunun yerine plan yaparak ellerine fırsat geçmesini bekliyorlardı. Başta Şah İsmail, Şeybânî Han'a karşı Babür'ün yanında yer alırken Özbeklerin kendi aralarındaki ihtilafların farkında olan şahlar ise baş düşmanları konumunda olan Buhara Hanlığı'nın gücünü kırmak için Hîve Hanlığı'nın yanında yer almayı tercih etmişlerdir. Bu yöntemi daha da ileri götüren şahlar sonradan taht mücadelelerinde ihtilafa düşen Hîve hanları arasındaki durumdan da faydalanmaya

---

²⁶³ Andican, *a.g.e.*, s. 176.

²⁶⁴ Abdullah Gündoğdu, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1975, s. 1058.

başlamışlardır. Kaçan han adaylarının yanında yer alan şahlar böylece ileride han olacak han adaylarıyla da anlaşma yapmış oluyordu.

Örneğin İsfendiyar 1629 yılında Hîve Hanlığı'nın başına gelmeden önce kardeşlerine yenilerek Safevî Devleti'ne sığınmıştı. Şah Safi ise İsfendiyar'ı iyi bir şekilde karşılayarak ona gereken desteği sağlamıştır. Kandahar tarafına gittiği zaman yanına İsfendiyar'ı da almış ve onu Esterâbâd Türkmenlerinin başına geçirerek Hîve Hanlığı'nı ele geçirmesi için Hârizm'e doğru harekete geçmesini sağlamıştır. Şah'ın ordusunu da arkasına alarak ilerleyen İsfendiyar bu sefer kazanmış ve hanlığın başına geçmiştir.

İsfendiyar Han (1629-1643) tahta çıktığında çok geçmeden kardeşi Ebûlgazi ile beraber Horasan'a saldırı düzenlemiştir. Ancak yenilince hem Şah II. Abbas'tan özür dilemek hem de Şah'ın gönlünü almak için kendisine rakip olarak gördüğü kardeşi Ebûlgazi'yi suçlamış ve onu rehin olarak İran'a göndermiştir.²⁶⁵ Bundan sonra izlediği politika İran ile dostane ilişkiler kurma yönünde olmuştur. Bunun yanında İsfendiyar Han tarafından 1640 yılında değerli hediyelerle Şah'a gönderilen bir elçi aynı zamanda Buhara hanının Merv'e saldıracağı haberini de iletmekteydi.²⁶⁶

Buhara hanı İmam Kulu Han (1611-1642) ise otuz bir yıllık hanlığı döneminde artık yaşlanmış ve gözleri görmez olmuştur. Hanlığını 1642 yılında kardeşi Nezir Muhammed Han'a devretmiş ve kendisi hac vazifesini yerine getirmek için yola çıkmıştır. İran'a ulaştığında Şah II. Abbas kendi beylerbeyini onu karşılamak için göndermiştir. Şahın amacı ise onu yeni Buhara hanı Nezir Muhammed aleyhine kullanmaktı. Han Tahran'a ulaştığında da Şah, Rey ve Tahran hâkimlerinden onu iyi bir şekilde karşılamasını istemiştir. Kazvin'e ulaştığında ise, Şah'ın bizzat kendisi Han'ı karşılamıştır.²⁶⁷

Bu dönemlerde Özbek hanlarının İran ile dostane ilişkiler kurabilmek için yoğun bir çaba harcadıkları görülmektedir. İmam Kulu Han İran'da çok iyi ağırlanınca, Nezir Muhammed Han, Şah II. Abbas'tan şüphe duymaya başlamış olmalı, İmam Kulu Han ve Ebûlgazi Han'ı kendi aleyhine kullanılabileceğini düşünmüş olmalıdır.

---

²⁶⁵ Ebûlgazi Han, *Şecere-i Türk*, s. 4.

²⁶⁶ Berâziş, *a.g.e.*, s. 732-738.

²⁶⁷ Berâziş, *a.g.e.*, s. 821.

Kendi tahtını sağlama almak isteyen Nezir Muhammed Han ise o ana kadar Buhara hanlarının Safevîler karşısında çok da alışık olmadığı bir şekilde siyaset sergilemeye başlamıştır. Nezir Muhammed Han, İran ile olan diplomatik ilişkilerini güçlendirmeye karar vermiş, elçi olarak kendisine yakın emirlerinden birisi olan Muhammed Tahir Bekavul'u göndermiştir. Ancak 1644 yılında gelen bu Buharalı elçiden sonra İran şahının izlediği siyaset Nezir Muhammed Han'ın düşündüğünden farklı olacaktır. Şah II. Abbas bu dönemde Özbekler arasındaki denge politikasından yana bir tavır sergileyecektir.²⁶⁸

Safevî Devleti Buhara Hanlığı'ndan gelen bu heyetin teklifinin ardından Hîve Hanlığı'nın tamamen ele geçirilmesi için Buhara hanı Abdülaziz Han'a bir elçi heyeti göndermiştir. Ancak gönderilen elçiden bir netice alınamamıştır.²⁶⁹

Çok geçmeden Buhara halkı Nezir Muhammed Han'a karşı isyan etmiştir. İsyanı bastırmak için Han, kendi oğlu Abdülaziz'i göndermiştir. Ancak bu sefer durum kökten değişmiş, Türkistan halkı Abdülaziz'i kendilerine hükümdar seçmişlerdir. İçinde bulunduğu duruma bir çözüm bulmak için Nezir Muhammed Han bu sefer Bâbürlülere başvurmuştur. 1646 yılında Babür hükümdarı Şah Cihan, oğlu Murad Bahş'ı 50.000 süvari ve 10.000 piyadeye sahip bir orduyla Nezir Muhammed'in yardımına göndermiştir. Zahiren yardım etmeye gelen Bâbürlü şehzadesi, Belh, Kunduz ve Badahşân'ı ele geçirdikten sonra niyetini belli etmiştir.²⁷⁰ Anlaşıldığı gibi Bâbürlü şehzadenin ele geçirdikleri yerleri müttefikine vermek gibi bir niyeti de yoktu.

Kandırıldığını anlayan Nezir Muhammed ise bu sefer Merv'e sığınmak zorunda kalmıştır. Merv hâkimi de Şah II. Abbas'ın yanlısı olduğu için durumu hemen Şah'a bildirmiştir. Bu sefer şah, İmam Kulı Han'a gösterilen muamelenin Nezir Muhammed'e de gösterilmesini emrederek onun da iyi bir şekilde ağırlandığını istemiştir.²⁷¹ Nezir Muhammed Han'ın Şah II. Abbas ile bizzat görüştüğüne ilgili kaynaklarda rastlayabiliyoruz.

---

²⁶⁸ Berâziş, *a.g.e.*, s. 823.

²⁶⁹ Berâziş, *a.g.e.*, s. 824.

²⁷⁰ Berâziş, *a.g.e.*, s. 825.

²⁷¹ Berâziş, *a.g.e.*, s. 825.

Yaklaşık bir ay süren misafirlikte Nezir Muhammed Han'a çeşitli eğlenceler tertip edilirken ziyaretin asıl amacı olan Safevî hükümdarından yardım istemesi bir ay sonra dile getirilecektir. Şah ise eline geçen bu fırsatı Bâbürlüler aleyhine kullanmak isteyecektir. Şahın bu siyaseti işe yaramış ve aradan çok zaman geçmeden Bâbürlü sultanı Şah Cihân, Özbeklerle Safevîlerin beraber hareket edeceğini düşünerek ele geçirdiği Belh ve Bedaşşan'dan geri çekilme kararı almıştır.²⁷²

Özbek hanlarının elçileri ise bu tarihlerde İran'a sürekli gidip gelmekteydiler. Elçilerin ayağı Safevî sarayından kesilmez olmuştu. İran şahı da eline geçen bu fırsatı kendi lehine değerlendirmede bir mahsur görmüyordu.

Bâbürlü Şah Cihân, Nezir Muhammed Han'ın İran'a giderek yaklaşmaya başladığını görünce endişelenmeye başlamış, bu beraberliği önlemek için iki elçi heyetini Şah II. Abbas'ın sarayına göndermişti. Çünkü Belh Nedir Muhammed'in elindeydi. Belh'in Bâbürlülerin eline geçmesini istemeyen Şah Abbas, bu sefer Nâdir Muhammed'in tarafını tutacaktır. İran ordusunu yanına alarak Belh'e gelen Nezir Muhammed Han'a şehir kısa sürede teslim olmuştu. Nezir Muhammed Han da Bâbürlülerin eline geçen topraklara sahip olmuş, Belh, Bedaşşan ve Maymana'yı kendi topraklarına ilhak etmişti.²⁷³

Aynı yıl Buhara Hanlığı'ndan da bir heyet Şah Abbas'ı ziyarete gelmiştir. Bunun ardından Hasan Kuşbeği adlı bir başka Buhara elçisinin de Aralık 1647 tarihinde tekrar İran'a geldiği bilinmektedir.²⁷⁴ 1058/1647-1648 yılında Nâdir Muhammed'in Mehdî Hoca adındaki elçisi İran'a gelirken Hîve hanı Ebûlgazi Han'ın da Mehdî Hoca'yla birlikte elçisinin geldiği bilinmektedir.²⁷⁵ Şahın yakınlarda Kandahar'a bir sefer düzenlemesi bekleniyordu. Ebûlgazi Han'ın maksadı şahın Hîve Hanlığı hakkında yaklaşımını öğrenmekti. Hîve hanı da Kandahar'dan sonra Hîve'ye saldırabileceği endişesini taşımaktaydı. Şah II. Abbas, Nâdir Muhammed'in elçisini iyi karşılamış,

---

²⁷² Berâziş, *a.g.e.*, s. 821-826.

²⁷³ Berâziş, *a.g.e.*, s. 821-835.

²⁷⁴ Berâziş, *a.g.e.*, s. 821-835.

²⁷⁵ Ebu'l-Hasan Kazvîni, *Fevâidu's-Sefeviye*, Muessese-i Mutâliât ve Tahkîkât-i Ferhengî Neşriyatı, Tahran 1367 hş., s. 65.

Hîve elçisini de sakinleştirmişti.²⁷⁶ Hanlıkların İran'a yakınlaşmasına aslında hanlıkların kendileri sebep olmaktadır.

Durumun farkında olan Ebülğazi Han, 1648'de Şah II. Abbas'a gönderdiği bu elçiyle hem savaş halinde olduğu Türkmenlere karşı İran'ın müdahale etmemesini istemiş hem de ekonomik ilişkilerini güçlendirebilmiştir.²⁷⁷ Şah II. Abbas'ın Ebülğazi Han ile dostluk ilişkilerini güçlendirmesi ve yağma hareketlerini önlemesi hakkında bazı resmi belgelere ulaşılabilmektedir.²⁷⁸ *Esnâd-i ez Revâbit-i Îrân bâ Menâtiki az Asyâ-yi Merkezî* (İran'ın Orta Asya Ülkeleriyle İlişkilerine Dair Belgeler)'de Şah II. Abbas'ın Ürgenç Valisi Ebülğazi Han'a dostluk ilişkilerin güçlendirilmesi ve yağma hareketlerin önlemesi hakkında belgeler mevcuttur.

Şah II. Abbas'ın 1648 yılında gerçekleştirdiği Kandahar seferi başarılı geçmiştir. Şah, bu dönemde Veziriazam Mirza Takiyüddîn'i de öldürerek, tamamen yönetimi eline almıştır. Ebülğazi Han'ın, Şah II. Abbas'a yaklaşmasında Safevî Devleti'nin hem askerî, hem de ekonomik açıdan güçlü olmasının da etkisi olmuştur.²⁷⁹

1063/1652'de Ebülğazi Han'ın bir başka elçisi Safevî sarayına bir mektupla beraber hediyeler getirmiştir. Bu sıralarda Buhara Hanlığı'nın da İran ile sıkı ilişkiler kurduğu bilinmektedir.²⁸⁰ Hîve Hanlığı'nın güçlenmeye başlamasıyla birlikte eskiden birbirlerine karşı düşman olan İran ve Buhara Hanlığı arasında diplomatik ilişkilerin yoğunlaştığı görülmektedir.

1654-1655 yıllarında Hîve hanı Ebülğazi Han'ın, Belh hükümdarı Subhan Kuli ile akrabalık ilişkilerinden sonra aralarındaki diplomatik ilişkiler de güçlenmiştir. Ebülğazi Han, zayıf durumda olan damadını korumakla kalmamış aynı zamanda Buhara topraklarına da saldırılar düzenlemiştir. Ebülğazi Han, Belh'i koruma bahanesiyle bu bölgede bazı yerleri ele geçirmeye başlamıştır. Abdülaziz Han ise topraklarını kaybetmeye başladığı için Safevî Devleti'ne Hîve hanını şikâyet etmiştir. Avaz Bey adında gönderilen elçisiyle İran şahından, Ebülğazi Han'a muhalif bir han adayının

²⁷⁶ Gaffârî Ferd, *a.g.e.*, s. 91-103.

²⁷⁷ Türk, *a.g.e.*, s. 156.

²⁷⁸ Vezâret-i Umûr-i Harice "Esnâdi ez revâbit-ı İran bâ-menâtikî Asya-yi Merkezî" (İran'ın Orta Asya Ülkeleriyle İlişkilerine Dair Belgeler), nşr. Vezâret-i Umur-i Harice, *Defter-i Mütalaât-ı Siyasî ve Beynelmîleli*, İdare-i İntişar-ı Esnâd, Tehran 1372, s. 17.

²⁷⁹ Aydoğmuşoğlu, *Safevî Devleti Tarihi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 83-84.

²⁸⁰ Kazvînî, *a.g.e.*, s. 67.

gönderilmesini talep etmiştir. Bu talebin yanında aynı zamanda Şah'ın vereceği yardımla Ebülğazi Han'ı ortadan kaldıracabileceklerini ve kendisinin de İran şahına itaat edeceğini bildirmiştir. Ancak Şah II. Abbas, Ebülğazi Han'a bir mektup göndermekle iktifa etmiş, Hîve hanı ile olan dostane ilişkilerini bitirmek istememiştir.²⁸¹ Şah, Buhara hanına yazdığı cevabında da Hîve'ye karşı harekete geçmeyeceğini ve aralarının iyi olduğunu belirtmiştir.²⁸²

İran kaynaklarında Ebülğazi Han ile İran şahının yakın ilişkiler içerisinde olduğundan söz edilmektedir. Burada Buhara hanı Abdülaziz'in, Ebülğazi Han'a karşı girişimlerine şahın verdiği ret cevabı dikkate alınmış olabilir. Ancak burada da iki Özbek Hanlığı'na karşı yürütülen bir denge politikası söz konusudur. Meseleye objektif bakılırsa her iki tarafın da çıkar ilişkisi peşinde olduğu ve meselenin siyasî açıdan değerlendirilmesi gerektiği görülecektir. Bu tarihlerde kendilerini ayrı birer devlet olarak gören hanlıklar bağımsızlıklarına engel olan hiçbir girişime razı olmamaktaydılar.

Hîve ve Buhara hanlıkları ufacak bahanelerle birbirleriyle çatışmaya girerken İran şahları artık hanlıkların iç işlerine de dâhil olabiliyordu. Örneğin 1655 yılında Hîve Hanlığı tarafından İran'a gönderilen elçi, İsfahan'dan dönerken Buhara Hanı tarafından yakalanarak zindana atılmıştı. Hîve elçisinin düştüğü bu durumdan haberdar olan Şah II. Abbas, olaya müdahale etmiş ve elçinin serbest kalmasını sağlamıştır. Bu arada kendi içlerinde sürekli çatışan Özbek hanlıkları fırsat buldukça İran topraklarına da saldırmaktan geri durmuyorlardı.

Şah II. Abbas dönemi dâhil bu denge politikasının uzun zaman işe yaradığını görülmektedir. Aslında İran ile gerçekleşen diplomatik ilişkilerin Hîve Hanlığı'na da büyük katkısı olmuştur. Barthold, Ebülğazi Han zamanında Hîve Hanlığı'nda siyasî istikrarının kurulduğunu ve İran'la yapılan diplomatik ilişkiler sebebiyle Türkmenlerle gerçekleşen savaşlarda Şah'ın işe karışmamasının sağlandığını belirtmektedir. Kaynaklarda detaylı bilgilere ulaşma imkânı olmasa da Cıyan Bey adındaki elçinin Hârizm'den İran'a geldiği bilinmektedir.

---

²⁸¹ Berâziş, *a.g.e.*, s. 821-835.

²⁸² Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 172.

Hîve ve Belh Özbeklerinin birbiriyle dostane ilişkilerinden dolayı ortaklaşa yapılan akınlardan rahatsız olan Buhara hanı Abdülaziz Han'ın, Şah II. Abbas'tan buna karşı müdahale etmesini talep ettiğini söylemiştik. Bu sebeple 1657 yılında İran'da bulunan Hîve elçisinin iyi karşılanmadığı görülmektedir. 1657'den sonra İran, Ebülgazi Han'ın müttefiki olan Belh hâkimi Subhan Kulı ile de diplomatik ilişkiler kurmaya başlamıştır. 1662-63 yıllarında Ebülgazi Han ve Şah II. Abbas arasında karşılıklı olarak elçilerin gidip geldiği de bilinmektedir.²⁸³ Böylece İran şahları Özbek hanlarıyla teker teker temasa geçmeye başlamış ve kendi hâkimiyetlerini büyütme peşinde olan birbirlerine rakip halde olan hanlıklar en çok İran'ın işine yaramıştır.

1659-1660'lı yıllarda İran ve Hîve Hanlığı arasındaki diplomatik ilişkilerin çok iyi olduğu ve bu dostluğu pekiştirmek için 1662 yılında Ebülgazi Han'ın yeni bir elçi gönderdiği bilinmektedir. Aynı yıl Şah II. Abbas'ın da Ali Kulı Bey riyasetindeki elçi heyetinin Ürgenç'e geldiği bilinmektedir.²⁸⁴ Ebülgazi Han tahttan çekilmeden önce 1663 yılında İran ile barışın devam etmesi için de elçi gönderdiği bilinmektedir.²⁸⁵ Böylece Ebülgazi Han (1643-1663) dönemi dâhil olmak üzere İran ve Hîve Hanlığı arasında kısa olmayan ve neredeyse çatışmasız geçmiş bir süreden söz edebiliyoruz.

İran'ın Hîve Hanlığı ile olan diplomatik ilişkileri Ebülgazi Han'ın oğlu Enûşe Han zamanında bozulmaya başlamıştır. Enûşe Han'ın aralıksız hamleleri, İran'ın kuzeydoğu sınırlarındaki sükûneti sona erdirmiştir. Enûşe Han, üçüncü seferinde Meşhed'i zapt etmiş, 1665 yılında da "Şah" unvanını almayı başarmıştır. Şah II. Abbas, Kirmanşah hâkimi Şeyh Zangina'yı, saldırıya geçen Hîvelileri durdurmak için görevlendirmiştir. Ancak ordu hedefe ulaşmadan şahın kendisi vefat etmiş, savunma girişimi sekteye uğramıştır.²⁸⁶

Farsça kaynakların bu süreç hakkındaki yorumu Şah II. Abbas'ın yirmi beş yıllık saltanatı döneminde Hîve Hanlığı'na karşı gösterilen dostane tutumun bir faydasının olmadığı ve bütün çabanın neticesiz kaldığı yönündedir. İkili ilişkileri olumsuz etkileyen temel faktörler Özbeklerin dini aşırılığı ve göçebe hayat tarzı gereği yağmacı bir tabiatlarının olması gösterilmektedir. Kanaatimizce ikili ilişkilerindeki sorunun

²⁸³ Berâziş, *a.g.e.*, s. 821-835.

²⁸⁴ Berâziş, *a.g.e.*, s. 821-835.

²⁸⁵ Burton, *a.g.e.*, s. 272-274.

²⁸⁶ Berâziş, *a.g.e.*, s. 821-835.

kaynağı güven ve samimiyet eksikliğidir. Bunun yanında her iki tarafın inanç farklılıkları, geçmişte yaşanan çatışmalar, hükümdarların kendi sınırlarını genişletme arzusu, ekonomik sıkıntılar ile kimlik ve düşünce farklılıkları da doğal olarak ilişkileri etkilemiştir.

1.5 Şah Süleyman Dönemindeki Diplomatik İlişkiler (1666-1694)

Ebülгази Han'ın son dönemlerde kardeşler arasındaki mücadeleden pişmanlık duyduğunu, bunun yerine İran dâhil başka ülkelerle savaşılması gerektiğini ve ibadetle meşgul olmak için tahtından feragat ettiğini belirtmiştir.

Enûşe Han (1663-1687), babası Ebülгази Han'ın aksine İran ile yakın ilişkiler kurmak istememiştir. Şah Süleyman'ın tahta çıkışından üç yıl önce Hîve tahtına oturan Enûşe, İran'a yönelik saldırılarını ihmal etmiyordu. Kirman hâkimi Kılıç Han ve Kirmanşah hâkimi Şeyh Ali Han kuzeydoğudaki saldırıları önlemek için vazifelendirilmişlerdi. Ancak mal ve mühimmatların Özbekler tarafından ele geçirilmesi nedeniyle beklenen netice elde edilememiştir.²⁸⁷ Tahtına yeni oturan Şah Süleyman tecrübesiz olduğu için kontrolü sağlayamıyordu.

Enûşe Han, babasının Subhan Kulı Han ile yaptığı anlaşmayı da görmezden gelmekteydi. Belh'e de saldırıp şehri yağmalayarak kendisini güçlü hissetmeye başlayan Enûşe Han, topraklarını genişletme arzusundaydı. Bu dönemde Hîve Hanlığı Orta Asya'da en güçlü hanlık haline gelirken İran'ın Horasan sınırlarına da tehlike yaklaşmaktaydı.

Buhara Hanlığı'nın Şah II. Abbas döneminde kurulmuş olan dostane ilişkileri ise bu sıralar devam etmekteydi.²⁸⁸ Güçlenmeye başlayan Hîve Hanlığı'na karşı İran, eskiden baş düşman halinde görülen Buhara Hanlığı ile iyi geçinmeye çalışmaktaydı.

Şah Süleyman'ın içki düşkünü olduğu ve bu sebeple devlet işlerinde saray kadınlarının ve ulemanın etkisinin arttığı İranlı tarihçiler tarafından da dile getirilmektedir.²⁸⁹ Bu dönemde İran'ın kuzeydoğusu ihmal edildiği için bu fırsatı kaçırmayan Hîve Hanlığı harekete geçmişti. Hîve Hanlığı'nın Horasan'a yönelik

²⁸⁷ Berâziş, *a.g.e.*, s. 896-900.

²⁸⁸ Berâziş, *a.g.e.*, s. 896-900.

²⁸⁹ Rahmetî, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân", s. 89-112.

akınları Enûşe Han'ın 1687 yılında tahtan feragat etmesine kadar neredeyse her yıl devam edecektir.

Şah Süleyman dönemindeki İran-Hîve arası diplomatik ilişkiler, Enûşe Han'ın tahtından feragat ederek hac için yola çıkmasıyla gerçekleşecektir. Senelerce düşmanca tavır sergileyen Hîve hanı kutsal ziyaretini gerçekleştirmek için İran topraklarından geçmek istiyordu. Hac ziyareti için Enûşe Han yaklaşık 1000 atlı askerle yola çıkmıştı.²⁹⁰ Bu konuda bilgilendirilen Şah Süleyman ise Enûşe Han'ı ve askerlerini iyi karşılamış ve onları Hicaz'a kadar yolcu edilmesini istemiştir. Enûşe Han hac ziyaretini bitirdikten sonra Mayıs 1694'de Horasan üzerinden geri dönmek istemiştir. Hastalanan Şah Süleyman'ı ziyaret etmek istese de Safevî hükümdarı buna izin vermemiştir. Özbek hanının gönlünü almak için de Muhammed Ali Bey'i görevlendirmiştir. Eski Hîve hanı ile görüşmek için müsait olmadığını bildirerek onun iyi bir şekilde ağırlanması için para ayırmış ve sınıra kadar yolcu edilmesini istemiştir. Şah Süleyman'ın hastalığı ağır olduğu için o sırada vefat etmiştir. Enûşe Han bu sırada Safevîlerin yeni vârisi Sultan Hüseyin'i cülus töreninin ardından yeni tahta oturan şahı görmek istemiştir. Hîve hanı yine saraya kabul edilmemiştir.²⁹¹ Bütün bu kinlerin nedeni eskiden Horasan'a yapılan acımasız saldırılar ile öldürülen ve esir edilen İranlılardı. Hîve tarihçileri tarafından zikredilmese de Enûşe Han'ın son zamanlarda zor durumda kalması onu bu duruma getirmişti.

Şah Hüseyin selefleri gibi dostane ilişkiler için istekli olmadığını da böylece baştan belli etmiş, bu tavrını saltanatı dönemince korumuştur. Zaten her iki tarafta artmaya başlayan kargaşa bir dönemi dostane ilişkilerin kurulmasına müsait değildi.

---

²⁹⁰ Mûnis, *a.g.e.*, s. 54 A.

²⁹¹ Berâziş, *a.g.e.* s. 896-900.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞAH SULTAN HÜSEYİN DÖNEMİNDEN SAFEVÎ DEVLETİNİN YIKILIŞINA KADAR İRAN İLE HİVE HANLIĞI ARASINDAKİ SİYASÎ İLİŞKİLER (1694- 1736)

Safevî Devleti'ni yöneten şahlar ilk dönemlerde hem siyasî hem de dinî lider olarak telakki edilirlerken sonraları dinî otoriteleri ortadan kalkmıştır. Oluşan boşluğu Şîi ulema başta olmak üzere sarayda ileri gelenler doldurmaya başlamışlardır. Safevî Devleti'nde Şah Sultan Hüseyin ile başlayan gerileme Hîve Hanlığı'nda da kendini göstermiştir. Üstelik her iki devletin idaresinde de güçlü kabile reisleri öne çıkmaya başlayacaktır. Aynı zamanda Hîve'de sıklıkla değişen hanlarla Safevî şahları genellikle anlayamayacaktır.²⁹² Zaten Enûşe Han'la başlayan akınlar yüzünden geçmişte olduğu gibi dostane ilişkiler de bu dönemden itibaren söz konusu olmayacaktır.

İranlı araştırmacılar, Veli Muhammed Han'ın 1697 yılında öldürülmesiyle Hîve'yi yöneten Arapşahların yaklaşık yüz yıl süren Safevîler'e bağlılıklarının bittiği dile getirmektedirler. Onlara göre bu dönemden sonra artık Hîve'de Kazaklar hanlığın başına geçeceklerdir. 1694 yılında hanlığın önde gelenlerinin talebiyle İran'dan gönderilen Veli Muhammed (II. Ebülgazi) Han, Safevî sarayında bekletilen Arapşahların son temsilcisiydi. Onun ölümünün ardından İran'ın Hîve'deki nüfuzu da sona ermektedir.²⁹³ Hîve tarihçilerin eserlerine bakılırsa Arapşahların soyundan gelen hükümdarların varlıklarının bu tarihte sona ermeyip 1740 yılında Nâdir Şah'ın Türkistan'ı ele geçirmesine kadar devam ettiğini sadece eskiden beri İran'da bulunan han adaylarının ortadan kalktığını görüyoruz.

---

²⁹² Togan, *a.g.e.*, s. 155.

²⁹³ Rahmetî, "Revâbit-i Hân Nîşîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh", s. 49-52.

2.1 Şah Sultan Hüseyin Dönemindeki Askerî İlişkiler (1694-1722)

Şah Süleyman, ölümünün yaklaşmasıyla saray ileri gelenlerini huzuruna çağırıp, oğullarından birini vâris tayin edeceğini bildirmiş ve “Eğer ülkenin büyümesini isterseniz Abbas Mirza’yı, eğer huzur ve rahat için de yaşamak isterseniz Hüseyin Mirza’yı seçin” diyerek iki tercih sunmuştur. Saray ehli ise bu iki isim arasında kontrol edilmesi daha kolay olan Hüseyin Mirza’yı tercih etmişlerdir. Böylece Şah Sultan Hüseyin 6 Ağustos 1694 tarihinde tahta çıkmıştır.²⁹⁴ Güçlü bir kişiliğe sahip olmayan Hüseyin, başta dini kimliğiyle öne çıkan biri olarak bilinmekteyken sonra babası gibi içki müptelası biri haline gelmiştir. Sarayda etkili ve önemli bir kişi olan şahın halası Meryem Begüm ise Ona dediklerini yaptıran kişilerin başında gelmektedir. Bu dönemde Hîve Hanlığı ile bozulan ilişkilerin düzeltilmeye çalışıldığı ancak başarılı bir sonuç elde edilemediği bilinmektedir.²⁹⁵

Saray ileri gelenleri de henüz tahta oturan tecrübesiz Şah’ın durumundan istifade etmenin peşinde olmuş, bu durum kargaşa ortamının hâkim olmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde hem Belûcîler, Kürtler, Türkmenler ve Gürcüler gibi aşiretler isyan etmeye başlamış, hem de Hîve’den harekete geçen Özbekler sınır bölgelerine saldırılarını artmıştır.

Hîve hanı Enûşe Han (1663-1687) zamanında Umbay İnak ve Seyyid Muhammed İnak gibi güçlü kabile reisleri hanlıkta önemli konumlara gelmeye başlamışlardır. Her ne kadar Enûşe Han kendi otoritesini korumayı başarsa da sonradan gelen hanlar bunu becerememiş, İnakların etkisi altında kalmışlardır.

Şah Hüseyin dönemi uzun bir süre devam etse ve Hîve Hanlığı ile bozulan ilişkiler düzeltilmeye çalışılsa da başarılı bir sonuç elde edilememiştir.²⁹⁶ Safevîlerin çöküş süreci ülkenin kuzeyindeki Afgan isyanıyla başlamıştı. Diğer yandan Ruslar, Hindistan’a ulaşmanın yollarını arayarak Petro’nun miras bıraktığı planı takip ederek Suriye limanlarına kadar ulaşmayı hedeflemekteydiler.

Bu atmosfer içinde Şah Sultan Hüseyin ise saltanatını koruyabilecek ve idare edebilecek yeteneğe sahip değildi. Şah, bazı saray ileri gelenlerinin sözüne uyarak kendi

---

²⁹⁴ Müstevfi, *a.g.e.*, s. 115.

²⁹⁵ Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 122.

²⁹⁶ Gündoğdu, *a.g. t.*, s. 122.

vezirini öldürmüŖ ve isyan fitilini bilmeden ateŖlemiŖti. Çıkan kargaŖada Afganların baŖını çektiği Mîr Üveys, bu koŖullarda Kandahar'a ani bir baskın düzenlemiŖ ve KızılbaŖ ordusunu mağlup etmiŖtir.

2.1.1 Hîve'de Kukla Hanlar ²⁹⁷

Safevîlerin çöküŖ sürecinin baŖladıđı bu dönemde, Hîve Hanlığı da zayıflamaya baŖlamıŖtır. Literatürde Kukla Hanlar olarak bilinen bu dönemde Hîve Hanlığı'nda yetki tamamen Atalık ve İnakların eline geçmiŖtir.²⁹⁸ Çıkan istikrarsızlıklar nedeniyle hanlığın İnan ile iliŖkilerinde de belirsizlik hâkim olmuŖtur

Giderek güç kaybeden bu hanların yerine Atalıklar'ın nüfuzunun arttığı bu dönem, tarihçi Abdülkerim Buhari'nin tabiriyle "Han Bâzi" olarak adlandırılmıŖtır.²⁹⁹ EnûŖe Han'ın 1687'de tahttan inmesiyle baŖlayan süreç Ŗîr Gazi Han'a (1714-1728) kadar devam etmiŖ ve bu dönemde Hîve Hanlığı'nda onlarca han taht deđiŖtirerek istikrarsız bir dönem yaŖanmıŖtır.³⁰⁰ ArapŖahlar bu dönemde gücünü kaybetmiŖ ve güçlü kabile reislerinin bir araya gelmesi de zorlaŖmıŖtır.

XVII. yüzyılın sonuna gelindiğinde Safevî Devleti zayıflarken, Özbekler tarafından Horasan sınırlarına neredeyse her hafta saldırılar düzenlenmekteydi. Bazen bizzat hanların kendisi bu akınların baŖında yer almaktaydı.³⁰¹

EnûŖe Han, tahtını oğlu Hudaydâd'a bırakınca, bunu fırsat bilen Buhara hanı bir plan yapmıŖtır. Hîve Ŗehzadesi Arenk Sultan'ı desteklemiŖ ve çıkan taht mücadelesi neticesinde Hudaydâd Han öldürmüŖtür.³⁰² Bundan sonra Arenk Han'ın kendisi de tahtında uzun süre kalamayacaktır.

Arenk Han, EnûŖe Han'ın Türkmen hanımından doğan oğluydu. Bir gece atından düşüp geçirdiği bir kaza sonucu vefat edince, annesi Tohta Hanım vefat eden hanın yerine ona çok benzeyen kendi yeğenini tahta oturtmuŖtu. Düzmece han sonunda

---

²⁹⁷ 1694-1714 yılları arası güçlü kabile beyliklerinin ülkeye hakim olduğu dönem için kullanılmaktadır. Bkz. Türk, *a.g.t.*, 182. Ayrıca bkz. Muhammed Bilal Çelik, "Cengizli Hâkimiyet AnlayıŖını DeđiŖtirme GiriŖimleri: Kongrat Hive Hanlığı Örneği", *Akademik İncelemeler*, II, Sayı, 1, (2017), s. 175-187.

²⁹⁸ Çelik, *a.g.t.*, s. 30.

²⁹⁹ "Rahmetî, "Revâbit-i Hân NiŖîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi İrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Ŗâh", s. 51.

³⁰⁰ Ivanov, *a.g.e.*, s. 90.

³⁰¹ Togan, *a.g.e.*, s. 185.

³⁰² BerâziŖ, *a.g.e.*, s. 1009-1012.

hanlığın ileri gelenleri tarafından anlaşılınca Özbekler bir araya gelmiş ve hanlığı ele geçiren Türkmenlerin üzerine yürümüşlerdi. Daha sonra Aral'a giderek Hacim Han soyundan gelen Cuci'yi (1694-1696) kendilerine han tayin etmişlerdi. Cuci Han, Hîve halkı tarafından adil bir sultan olarak kabul edilmiş ve üç yıl hüküm sürmüştür.³⁰³

Hanlığın başına han soyundan biri geçmesi gerekmekteydi. İran şahları böyle bir duruma önceden hazırlıklı olup, han soyuna ait birilerini saraylarında bulundurmaktaydılar. Arapşahlar soyundan gelen Hamza Sultan'ın oğlu Veli Muhammed, o sırada İran'da yaşıyordu.³⁰⁴ Buna karşılık Buhara hanları da Cengiz soyundan oldukları için, han adayı birini gönderebiliyorlardı.

Son zamanlarda yaşanan Enûşe Han, çıkan talihsizlikler yüzünden 1694 yılında Hacca gitmeye karar vermiştir. Mekke'den dönerken Safevîlerin onu Tebriz'de tutukladığı haberi yayılmış ve bu haber kısa zamanda Hîve'de bir kargaşa ortamı oluşturmuştu. Hîve ileri gelenleri bu haberin ardından kendilerine bir han bulmak için telaşa düşmüşlerdir.

Bunun için hanlığın ileri gelenleri ikiye ayrılmışlardır. Bir grup Şah Sultan Hüseyin'i diğer grup ise Buhara hanı Subhan Kulu Han'a mektup göndererek kendilerine bir han gönderilmesini talep etmişlerdi. Buhara'dan Gül Muhammed isminde bir han adayı gönderilirken, İran'dan Arapşahlar soyundan Baba Sultan'a, Veli Muhammed adı verilerek ve II. Ebûlgazi Han lakabı takılarak 1695 yılının Temmuz ayında Hîve'ye gönderilmiştir.³⁰⁵ Şah Hüseyin'in desteğiyle gelen II. Ebûlgazi başta rakibine karşı üstün gelerek Hîve tahtını ele geçirmeyi başarsa da Özbek ve Türkmenlerin muhalefeti yüzünden tahtında uzun süre kalamamıştır.

Buhara hanı bu dönemde Hîve'yi ele geçirme girişimlerini yoğunlaştırarak Kazaklar arasından Şah Niyaz'ı getirterek Hîve hanı yapmak istemiştir. İran'dan gönderilen Ebûlgazi Han'la mücadeleye girişen Şah Niyaz, 1697 yılında II. Ebûlgazi'yi

---

³⁰³ Beyânî, *a.g.e.*, 46A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 55.

³⁰⁴ Berâziş, *a.g.e.*, s. 1009-1012.

³⁰⁵ Rahmetî, "Revâbit-i Hân Nişîn-i Hîve bâ Devleti-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safevîye tâ Merg-i Nâdir Şâh", s. 47-59.

öldürmüştür.³⁰⁶ Böylece İran açısından Arapşahlar sülalesi ve İran'ın Hîve Hanlığı üzerindeki nüfuzu de sona ermiştir.

İranlı tarihçiler tarafından zikredilen İran'ın Hîve üzerindeki yüz yıllık hâkimiyeti kafalarda bazı soru işaretleri oluşturmuştur. Çünkü bu dönem Hîve Hanlığı'nın en güçlü olduğu, Enûşe Han'ın Horasan'a yaklaşık çeyrek asır süren saldırılarının devam ettiği ve onun Meşhed'i ele geçirdiği dönemleri de kapsamaktadır. Burada Hîve tarihçeleriyle uyuşmayan nokta Arapşahların 1740 yılına kadar bazı aralıklarla da olsa devam ettiği'dir. Farsça kaynaklarda Veli Muhammed Han'dan (1695-1697) sonra gelen hanların, Aral Özbekleri tarafından seçilen hanlar dâhil, Kazak asıllı oldukları ifade edilmektedir. Burada Hîve tarihçilerinin verdikleri bilgilerin daha sağlıklı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hacim Han soyundan gelen Veli Han tahtında ancak bir buçuk yıl kalabilmiştir. Hanlıktaki Atalık onu hanlıktan azletmiş, Kazakların içine göndermiştir. Kaynakların sınırlı olduğu bu dönemde Veli Muhammed hakkında sadece İran kaynaklarında bazı bilgilere ulaşabilmektedir. Mûnis ve Beyânî, bu hanın cahil ve beceriksiz biri olduğu dışında fazla bir bilgi vermemektedir.

Arenk Han'ın ölümünden sonra Hîve Hanlığı Buhara Hanlığı'nı etkisi altında kalacaktır. Hîve tahtı için Arapşahlar soyundan bir varis kalmayınca, Buhara'dan bir han adayı talep edilmiştir. Subhan Kulu Han da bu talebe kendi tarafından olan Şah Niyaz'ı göndererek cevap vermiştir. Şah Niyaz, İşikağası levazımına sahipken, Buhara hanı tarafından da desteklenerek Hîve Hanlığı tahtına oturtulmuştur. İran'a akınlar düzenleyerek büyük miktarda ganimet elde ettiği, İsyan eden Türkmenler onun döneminde ona tabi olduğu bilinmektedir.³⁰⁷ Şah Niyaz büyük ihtimalle Cuci Han'ın oğlu olup, cesur bir han olduğu bilinmektedir. Kaç yıl saltanatta kaldığı ise Beyânî ve Mûnis gibi isimler tarafından da netleştirilememiştir

---

³⁰⁶ “Rahmetî, “Revâbit-i Hân Nîşîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh”, s. 47-59.

³⁰⁷ Mûnis, *a.g.e.*, s. 56; Beyânî, *a.g.e.*, s. 47 B.

Şah Niyaz Han zamanında Buhara Hanlığı ile barış anlaşması yapıldığı için de halk arasında övgüyle karşılanmıştır. Hîve Hanlığı 1702 yılında Arap Muhammed tahta oturuncaya kadar Buhara'ya bağımlı hale gelmiştir.³⁰⁸

Şah Niyaz Han'ın (1698-1702) Hîve halkı tarafından sahiplenmesi kolay olmayacaktır. Tahtında Buhara Hanlığı'na bağlı olarak uzun kalamazdı. Şîî İran'a tabi olmanın da imkânı yoktu. Başka bir Müslüman komşu ülke olmaması sebebiyle de Petro'nun himayesini talep etmesi onun için bir çare olabilirdi.³⁰⁹ Ancak onun bu girişimi, bir çözümden ziyade Rusların Hîve Hanlığı'na olan ilgisini arttırmaya sebep olacaktır.

Şah Niyaz Han, Subhan Kulı Han'ın desteğiyle tahta çıktığı için onun düşmanı sayılan Kızılbaşlara karşı hareket edecektir. Bunun için İran'dan gönderilen Veli Muhammed Han'a (II. Ebülgazi) karşı mücadelesinin ardından 1698 yılında Horasan'a karşı harekete geçecektir.³¹⁰

Yaklaşan tehlikeden haberdar olan Şah Hüseyin ise ona karşı bir plan hazırladı. Kalmuklara elçi göndererek, onları Hîve hanının arkasından saldırıya geçmeleri için ikna etti. Kalmuklar, Safevî hükûmetinin talebini yerine getirince de Şah Niyaz Han İran'dan geri çekilmek zorunda kaldı.³¹¹ Böylece bölgede Özbeklerin nüfuzu azalmaya Kalmukların nüfuzu artmaya başlamıştır. Hîve hanı ise gelebilecek tehlikelere karşı Rusların yardımına başvurmak zorunda kalmıştır.

Şah Niyaz Han'ın oğlu, babasının ardından hanlığa getirilmişken, bir yıl sonra kendi isteğiyle hanlıktan feragat etmiştir. Ardından gelen Seyyid Ali Han ise birkaç günlüğüne Adine Muhammed Atalık tarafından han seçilip ardından tekrar azledilmiştir.³¹² Mûnis ve Beyânî, Şah Niyaz Han'dan sonra tahta oturan oğlunun adı Şah Baht olduğunu belirtmektedir.

---

³⁰⁸ Türk, *a.g.t.*, s. 182.

³⁰⁹ Veselovski, *a.g.e.*, s. 158-159.

³¹⁰ Rahmetî, "Revâbit-i Hân Nîşîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh", s. 51.

³¹¹ Rahmetî, "Revâbit-i Hân Nîşîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh", s. 51.

³¹² Beyânî, *a.g.e.*, s. 47A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 56.

Bu dönemlerdeki kısa süreli han değişiklikleri kargaşayı da olabildiğince arttırmıştır. Hîveliler Horasan ve Esterâbâd'a her yıl akınlar düzenliyorlardı.³¹³ Özbekler, Şah Hüseyin döneminin sonu 1722 yılına kadar 60 binden fazla İranlı'yı esir olarak Türkistan'a götürmüştür, Hîve pazarları da bu esirlerle dolup taşıdığı bilinmektedir.³¹⁴ İran'da bu dönemde siyasî kargaşa mevcut olduğu için zikredilen bu akınlar karşısında bir çare üretilmemiştir.

II. Arap Muhammed Han (1702-1703) Şah Niyaz Han'ı ortadan kaldırdıktan sonra Hîve'de Buhara Hanlığı'nın üstünlüğünü de son vermiş oluyordu.³¹⁵ Arap Muhammed'in tahtta kaldığı tarih hakkında çeşitli görüşler mevcut olsa da bir kısım araştırmacı onun 1717 yılına kadar hükümlerlik sürdüğünü söylemektedir.³¹⁶ Yaklaşık on yıl süren taht mücadelesinin ardından rakiplerine üstün gelmeyi başaran II. Arap Muhammed Han, hanlıkta yaşanan kargaşayı azaltmayı başarabilse de önemli bir sonuç elde edememiştir. Bu süreçte diğer taraftan kendi başlarına hareket etmeye başlayan kabilelerin İran sınırlarına yönelik akınları artmıştır.

Musa Han (1704-1708), Şah Niyaz Han'ın kardeşiydi. Onun zamanında hanlık kendini biraz toparlamıştı. Esterâbâd'a kadar olan yerli ahali haraç vermeyi kabul etmişken, han kendi adına sikke bile bastırmıştı. Ancak Hanlığın ileri gelenleri onu öldürmeye kalkışmışlardı. Bunun sonucunda Merv'e kaçmak zorunda kalmış ancak suikasttan kurtulamamıştır.³¹⁷

Arapşahlardan olduğu bilinen Yedigâr Han (1708-1714), Hîve tahtına oturduktan hemen sonra Hacca gitme kararı almıştır. Hac ziyareti için yola çıktığında, Aral Özbekleri isyan etmiş, Karakalpak'tan Eşim Sultan'ı getirip ona biat etmişlerdir. Hac ziyaretinden döndükten sonra Yedigâr Han ise iki kez Eşim Sultan'ın üzerine yürümüştür. Şiddetli savaşlar sonucunda Yedigâr Han 1125/1714 yılında vefat etmiştir. Bu tarihlerde Hacı Muhammed adında bir hanın da Hîve tahtında oturduğu bilinmektedir.³¹⁸ Sıradaki han adaylarının hükümlerliği çok sürmemiştir..

³¹³ Saray, "Hîve Hanlığı (1512-1873)", *Makaleler*, s. 194.

³¹⁴ Berâziş, *a.g.e.*, s. 1010.

³¹⁵ Veselovski, *a.g.e.*, s. 161.

³¹⁶ Türk, *a.g.e.*, s. 183.

³¹⁷ Beyânî, *a.g.e.*, s. 47B; Mûnis, *a.g.e.*, s. 56.

³¹⁸ Beyânî, *a.g.e.*, s. 47A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 56.

Enûşe Han döneminden itibaren hanlıkta Atalık ve İnâkların etkin rol oynamaya başladığını belirtmiştik. Her ne kadar Kukla Hanlar olarak bilinen dönem 1694-1714 yılları arasında sınırlı olsa da³¹⁹ bundan sonraki süreçte hanlıkta saray ileri gelenlerinin nüfuzunun devam ettiği görülecektir.

2.1.2 Çıkan İsyanların Etkisi

Safevîler sarayında Sünnî karşıtı olarak bilinen Muhammed Bakir'in Şeyhülislamlığa getirilmesiyle uygulanan baskıcı Şîî politika, ayaklanmaların çıkmasına zemin hazırlamıştır. 1698 yılında Mir Hüsrev Şah komutasındaki Belûcîler, Yezd ve Kirman'ı ele geçirmiş, isyancılar Bender Abbas'a kadar ulaşmışlardır.³²⁰

Bunun ardından Dağıstan ve Şirvan'daki Sünnîler de isyan bayrağını kaldırmışlardır. Dağıstan lideri Hacı Davud Han komutasındaki on beş bin kişilik ordu, 1721 yılında Şirvan eyaletini tamamen ele geçirmişlerdir. Çıkan isyanlar sonucu Şah Hüseyin de öldürülecektir.³²¹

1718 yılında ise Safi Kuli Han komutasındaki otuz bin kişilik Kızılbaş ordusu Özbek, Türkmen ve Afganları Horasan'dan çıkarmak için gönderilse de başarılı bir sonuç alınamamıştı. Kızılbaş ordusunun yenilgiye uğramasının sebebi Safevî ordusundaki Kürtler ve Kaçar Oymakların savaşmak istememeleriydi.³²²

Mir Üveys'in serbest kalmasının ardından, Sünnî bir birlik kuruldu. 1709 yılında ayaklanan halk, Kandahar'ı ele geçirdi ve şehrin valisi Gürcü Gorgin öldürüldü. İsyanı bastırmaya gelen dört bini süvari olmakla beraber on iki bin kişilik Kızılbaş ordusu şehri kuşatsa da başarısız oldu. Bu süreçle beraber Safevî Devleti'nin gücünü kaybettiği ortaya çıkmış ve bir müddet sonra Afgan kabilesi Abdâlîlerin isyanı başlamış oluyordu. İsyancılar kısa sürede Herat ve civarını ele geçirdiler. Mir Üveys, dokuz yıl Kandahar tahtında hüküm sürdü. 1717 yılında vefatıyla birlikte tahta oğlu Mîr Mahmûd geçti ve akabinde Safevîleri Meşhed'den çıkartmayı başardı.³²³ Bu sebeple Şah Hüseyin başkenti İsfahan'dan Kazvin'e taşımak zorunda kaldı.

³¹⁹ Türk, *a.g.t.*, s. 182.

³²⁰ Aydoğmuşoğlu, *Safevî Devleti Tarihi*, s. 100.

³²¹ Aydoğmuşoğlu, *Safevî Devleti Tarihi*, s. 101.

³²² Aydoğmuşoğlu, *Safevî Devleti Tarihi*, s. 100.

³²³ Müstevfî, *a.g.e.*, s. 167-169.

Safevîlerin zayıfladığının farkına varan Mîr Mahmûd 1718 yılında üç bin Afgan askeriyile, 1721 yılının Ekim ayında ise yirmi bin kişilik orduyla Kirman'a saldırdı. Safevî askerleri arasından yaklaşık on yedi bin kişi ve on yedi Safevî şehzadesi öldürülmüştü. Şehir teslim olduktan sonra Mîr Mahmûd bu sefer yönünü İsfahan'a çevirmişti.³²⁴

1722 yılının Mart ayında ise yirmi bin kişilik Afgan ordusu kırk iki bin civarındaki Kızılbaş ordusuna galip geldi. Yedi ay süren uzun kuşatmanın ardından Şah Hüseyin teslim oldu. Böylece Safevî Devleti küçük bir Afgan kabilesi karşısında on üç yıl aradan sonra yenik düşmüştü.³²⁵

Bu süreç Hîve Hanlığı'nın İran'a rahatça akınlar düzenlemesi için fırsat oluşturmuştur. Bu dönemde kabileler konfederasyonundan oluşan Hîve Hanlığı parçalanmış durumdaydı. Fırsat elde eden ve güç kazanmaya çalışan kabile reisleri İran'a akınlar düzenliyorlardı. Üstelik artan ekonomik sıkıntıların giderilmesi için Horasan baskın yapılabilecek en uygun yerd.

2.1.3 Şîr Gazi Han (1714-1728) ve Onun Horasan Seferleri

Buhara'da doğup büyüyen Şîr Gazi Han 1126/1714 yılında Buhara'dan getirilerek Hîve tahtına oturtuldu. İlk Hîve hanı İlbars Han'ın soyundan olup, Arapşahlar hanedanının sahipkıranı (üstün hükümdar) sayılmaktadır. Onun zamanında İşim Han'ın tarafını tutanlar ve Karakalpaklar, Aral'ı bırakıp kaçmışlardı. Aral'da kalan kabile reisleri ise ona itaatlerini bildirmişlerdi.³²⁶

Merv'den Esterâbâd ve Balkan'a kadar dağ eteklerinde oturan İranlılar ve Türkmenler de ona tabi oldular. Karakalpakların ardından Kazak beyliklerinden birkaçı ile Mangışlak ve Adak Türkmenleri de hediyeleriyle gelerek onun hâkimiyeti altına girdiler. Şîr Gazi Han zamanında hanlığa önceden isyan edip ayrılanlar tekrar Hîve'ye gelerek onun saltanatında yaşamaya başladılar.³²⁷

³²⁴ Müstevfi, *a.g.e.*, s. 170.

³²⁵ Mervî, *a.g.e.*, C I, s. 32; Aydoğmuşoğlu, *Safevî Devleti Tarihi*, s. 114.

³²⁶ Beyânî, *a.g.e.*, s. 48B; Mûnis, *a.g.e.*, s. 56.

³²⁷ Beyânî, *a.g.e.*, s. 48B; Mûnis, *a.g.e.*, s. 56.

Şîr Gazi Han 1717 yılında Rusların askerî girişimini akamete uğratmışken hanın bundan sonraki hedefi İran'dı. Nîşâbur ve Meşhed seferler düzenleyerek hanlığı dış tehditlerden kurtarma ve güçlendirmektir.

Hîve Hanlığı tarafından yapılan savaşların din uğruna yapıldığının bir örneği Şîr Gazi Han döneminde yaşanmıştır. Meşhed'deki Rüstem Alihan Şamlû'nun Sünnîlere zorluk çıkardığının haberi Şîr Gazi Han'a iletilmişti. Bunun üzerine Şîr Gazi Han da zulüm altında olan Sünnîlerin yanında olmak için harekete geçmiştir. Tacan nehri sahilinde yaşayan Türkmenlerden bir ordu kurarak Meşhed kuşatıldı. İki gün süren muhasaranın ardından Meşhedliler teslim oldular. İtaat edip, cizye vermeyi kabul edenler, esir düşüp köle olmaktan kendini kurtardılar. Şehir hâkimi Rüstem Ali Han ise canını zorlukla kurtarabilmişti. Bu seferden Hîve hanı yüklü miktarda ganimet elde etmişti.³²⁸

Şîr Gazi Han, Meşhed'deki Sünnîler lideri olan Şerif Muhammed'i Meşhed'e hâkim tayin ederek ardından Nîşâbur'a³²⁹ doğru harekete geçmişti. Hîveliler, buradan da büyük miktarda mal ve esir elde etmişlerdi. Nîşâbur hâkiminin cesur oğlu Cafer Alihan ise çıkan çatışmada öldürülmüştü. Ancak şehir kalesi hala direnmekteydi. Hîve hanı Nîşâbur'u dört gün muhasara ettikten sonra, geri çekilme kararı aldı.³³⁰ Hîveli tarihçiler bu savaşta kendi galibiyetinden söz ederken İranlı tarihçiler de Kızılbaş ordusunun galip geldiğini belirtmektedirler.

Hîve tarihçisi Mûnis 1128/1716 yılında Hîve ordusunun Çinarân civarındaki dar yoldan sefere çıktığını, ordunun susuzluk yüzünden büyük zarar gördüğünü ve geri çekilmenin nedenin bundan kaynaklandığı dışında fazla bilgi vermemektedir.

Abdülhüseyn Nevâî ve Abbaskulî Gaffarî Ferd 1717 yılının Aralık ayında gerçekleşen saldırıda şehir halkı kapıları kapatmış ve kendileri de muhasara altına kalmışken Safî Kulî Han komutasındaki İran ordusunun yardıma yetiştiğini belirtmektedirler. Kızılbaş ordusu Nîşâbur'da Hîve ordusuyla karşılaştığı, çıkan savaşta İranlılar galip geldiği, sekiz günlük kuşatmadan ardından Meşhed Özbeklerden

³²⁸ Beyânî, *a.g.e.*, s. 48A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 57.

³²⁹ Ortaçağ'da Horasan'ın en önemli şehirlerinden biri. Bkz. Osman Gazî Özgüdenli, "Nîşâbur", *DİA*, XXXIII, (2007), s. 149.

³³⁰ Beyânî, *a.g.e.*, s. ,48A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 57.

kurtarıldığı bildirilmektedir. Hîvelilerden bin on beş kişi öldürüldüğü, kalanların kaçıp canını zor kurtarabildikleri, Ürgenç'e sadece yedi yüz kişinin dönebildiği söylenmektedir.³³¹ Anlaşılan başta yenilgiye uğrayan Kızılbaş ordusu gelen takviye Kaçar ordusuyla üstünlük sağlamıştır.³³² Bazı İran tarihçileri, ele geçirilen Özbeklerin hepsinin kılıçtan geçirildiğini ve kafataslarından minare yapıldığını da bildirmektedirler.³³³

Şîr Gazi Han, Nişâbur'dan döndükten sonra Rüstem Alihan, Meşhed'i tekrar ele geçirmiş, Şerif Han'ı da tutuklamıştı. Şîr Gazi Han, 1129/1717 yılında İran'a doğru doğru harekete geçerek Meşhed'i tekrar ele geçirmek istemiştir. Birçok yere akınlar düzenleyerek yüksek miktarda ganimetle geri dönmüştür.³³⁴ Mûnis, 1717 yılında gerçekleşen baskında Hîve ordusunun üstün geldiğini ve 5.000 den fazla kölenin ele geçirildiğini bildirmiştir. Mûnis bunu olayın canlı şahidi olan yaşlı bir köle kadından öğrendiğini belirtmiştir.³³⁵

Özbek tarihçilerine göre Şîr Gazı Han, Meşhed seferi şerefine bir medrese inşa etmiş ve medreseye de kendi adını verdirmiştir. İran'dan getirilen beş bin kölenin inşaat işlerinde kullanıldığı bilinmektedir.

1718 yılında Şîr Gazi Han, Mangıt kabilesi lideri Şirdali Bey'in başını çektiği isyanla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Mangıtlar Şah Timur'u, Hîve'nin kuzeyinde kalan Aral'a han seçmişlerdir. Şirdali'nın Karakalpıkları da yanına alarak, Şîr Gazı Han'la savaşa girdiği, Hîve tarih kaynaklarında da zikredilmektedir. Bu süreçte hanlıkta çıkan iç karışıklara karşı Şîr Gazi Han başarı elde edememiştir. Buhara Hanlığı tarafından desteklenen Mangıtlar, hanlıkta çıkan isyanı daha da alevlendirmiştir.

Horasan'da Nâdir'in sağladığı başarılar sebebiyle adı duyulmaya başladığı sırada Türkmenlerin ve Hîve Özbeklerinin baskınları da azalmaya başlamıştır. Aşur Han, Cafer Bek'i yanına çağırır da Nâdir'in Avşar askerlerine karşı direnememişti. Son zamanlarda Şîr Gazi Han'ın Hîve'den gönderdiği tacirler ekonomik ilişkileri düzeltmek

---

³³¹ Abdülhüseyin Nevâî- Abbaskulı Gaffari Fard, *Târih-i Tehavvulât-i Siyasî, İctimâ-î ve Ferhengî İrân der Devrân-i Safevîye*, Mema Yayıncılık, 6. Baskı, Tahran 1392 hş., s. 260.

³³² Mar'aşî, *a.g.e.*, s. 24.

³³³ Gaffari Ferd, VIII, s. 123-127.

³³⁴ Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 190.

³³⁵ Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 190.

amacıyla hareket etmekteydiler. Bir kez Hîve'den gelen ticaret kervanı Horasanlı eşkıyalar tarafından saldırıya uğramış ve mallara el konulmuştu. Hîve Hanı Şîr Gazi'nin gönderdiği kişiler Nâdir'in huzuruna gelip durumu anlatmışlar. Gelen elçilerden Ebîverd kalesinde beklemesi istenmiştir. Nâdir, malları zorla alan bu çetenin cezasını vermek için harekete geçmiştir. Muhasarada kalan Cafer Bek yaptıklarından pişman olduğunu belirterek Nâdir'den af dilemek zorunda kalmıştır.³³⁶

Beyânî ve Mûnis, çıkan anlaşmazlıkların ardından Şîr Gazı Han'a rakibi konumunda olan Şah Timur'un tüm Aral Özbekleri tarafından oy birliğiyle hanlığa kabul edildiğini ve bundan sonra Hezâresp'e ve Şirdali'nin Hârizm bölgesinin çoğuna hâkim olduğunu bildirmektedir.³³⁷ Şah Timur'un Şîr Gazi Han'a karşı vuku bulan bu isyanların ardından çıkan savaş Hîve Hanlığı'nı yıpratmıştır.

Şîr Gazi Han'ın Buhara hanı Ebülfeyz Han ile arasında da gerginlik hâkimdi. Bir dönem Buhara Özbekleri, Ebülfeyz Han'ı öldürerek, yerine Şîr Gazi Han'ı Buhara'ya getirmek istemişlerdi.³³⁸ Ebülfeyz Han da ona karşı Şîr Gazi Han tarafından öldürülen Musa Han'ın oğlu Timur Sultanı kullanmak istemişti. Timur Sultan Buhara'da iken Buhara hanı onun Aral Özbekleri tarafından han seçilmesine vesile olmuştur. Şîr Gazi Han da Timur Sultan'ı ortadan kaldırmak için çeşitli yollara başvuruyordu. Bunun için Hîve hanı Buhara hanı ile Ruslara karşı müttefik olmak istemişti. Hîve Hanlığı zor durumda kalınca bunu fırsat bilen Timur Sultan, 1722 yılında Hezâresp'i ele geçirmeye çalışmıştır.³³⁹ Bu dönemde Rusların İran'a saldıracağı haberini alan Şîr Gazi Han ise tedirgin olmaya başlamıştır. Gelecek tehlikeyi engellemek için Rus esirlerin hepsini serbest bırakmak istese de Özbekleri buna ikna edememiştir.

Mûnis, Şîr Gazi Han'ın (1714-1728) Mangıtlar'dan başka sorunu olmadığını, Mangıtların mertçe savaşmadan hilelerle zayıf düşürdüklerini, hanın Şirdali Bey'e karşı on iki bin kişilik ordu gönderince savaşmadan kaçtığını belirtmektedir. Saltanatının on üç yıl devam ettiğini ve onun döneminde Hîve Hanlığı'nın Horasan'ın birçok vilayetinden cizye aldığı bilgisini vermektedir.³⁴⁰ Şîr Gazi Han, hanlığın

---

³³⁶ Mervî, *a.g.e.*, I, s. 54.

³³⁷ Beyânî, *a.g.e.*, s. 49A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 58.

³³⁸ Mûnis, *a.g.e.*, s. 58.

³³⁹ Veselovski, *a.g.e.*, s. 176.

³⁴⁰ Mûnis, *a.g.e.*, s. 59.

sınırlarını Enûşe Han dönemindeki gibi genişleten, Meşhed’i iki kez ele geçiren ve Nîşâbur’u bir kez kuşatan Hîve Hanlığı’nın güçlü bir hükümdarı olarak bilinmektedir. Hîve Hanlığı’nı iç ve dış tehditlere karşı korumayı başaran Şîr Gazi Han, Mangıtlara karşı etkili bir sonuç alamamış bu da hükümrancılığının sonunu getirmiştir.

1727 yılında Şîr Gazi Han Horasan’ı tekrar ele geçirmek istese de buna muvaffak olmamış kendi kölesi tarafından öldürülmüştür.³⁴¹ Mangıtların çıkardıkları isyanlara karşı başta iyi mücadeleler etse de Buhara Hanlığı’nın isyancıları desteklemesi sebebiyle bir başarı elde edememiştir. Şîr Gazi Hanın öldürülmesinde Buhara hanının etkisi olduğu bilinmektedir.³⁴²

Mûnis aynı zamanda Hîve Hanlığı’nın başarılarının ve dönemindeki tarihi vakaların *Gülşen-i İkbâl* adındaki eserde zikredildiğini ancak bu eserin yok edildiğini dile getirmektedir.³⁴³

Şîr Gazi Han’dan sonra Kazak padişahı Ebülhayr Han’ın kardeşlerinden Sarık Aygır hanlığa getirilmiştir. Onun Cuma namazına gitmek üzereyken atından yıkılarak vefat ettiği belirtilmektedir. Bundan sonra Hîve Hanlığı’na Kazaklar getirilmeye başlamıştır. Şirdalı’nın Hîve Hanlığı’na yönelik akınları ise Şîr Gazi Han’ın vefatı sonrasında da devam etmiştir.³⁴⁴

Sarık Aygır’ın ardından Ebülhayr Han’ın diğer kardeşi olan Bahadır Han tahta geçmiş ancak altı ay sonra Hîve tahtını bırakarak kaçmıştır.³⁴⁵ Anlaşılan Şîr Gazi Han’ın öldürülmesinin ardından ülkede tekrar kargaşa dönemi başlamıştır. Türkmenleri kendine çekmeyi başarabilen İlbars, rakiplerini de geride bırakarak Hîve hanı seçilecektir.³⁴⁶

---

³⁴¹ Rahmetî, “Revâbit-i Hân Nîşîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh”, s. 47-59.

³⁴² Orhan Doğan - Aysel Erdoğan, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, Berikan Yayınları, Ankara 2014, s. 197.

³⁴³ Mûnis, *a.g.e.*, s. 59.

³⁴⁴ Doğan - Erdoğan, *a.g.e.*, s. 194-195.

³⁴⁵ Mûnis, *a.g.e.*, s. 59.

³⁴⁶ Saray, “Hîve Hanlığı, s. 167.

1728 yılında Hîve Hanı vefat edince, İranlı ve Rus esirler Aral hanı ile anlaşma yapmak istemişlerdir. Serbest bırakılmalarına karşı hanlığın elindeki yerlerin hepsine, gereken tarım işçiliği için hazır olduklarını belirtmişlerdir.³⁴⁷

2.2 Şah II. Tahmasb Dönemindeki Askerî İlişkiler (1722 -1732)

II. Şah Tahmasb'ın tahta oturduğu dönemde İran üçe parçalanmış durumda olduğunu görüyoruz. Kendisi Kazvin'de, Mîr Mahmûd İsfahan'da, Melik Mahmûd ise Sîstan'da hüküm sürmekteydi.

Mîr Mahmûd İsfahan'ı ele geçirdikten sonra ordusundan bir kısmını Kazvin'e şehzade Tahmasb'ı getirmeleri için göndermiştir. Gelen Afganlı askerlerin çoğu orada öldürülünce Mahmûd çok sinirlenmiş, buna karşılık olarak elindeki diğer şehzadeleri öldürmüştür. Babasının Afganlara teslim olduğunu duyan Tahmasb ise kendini şah ilan etmiştir. Kirman'ı ve Meşhed'i ele geçiren Afganlılar, 1722 yılında İran'ın neredeyse tamamını ele geçirmişlerdir. Kazvin'e kaçmayı başaran II. Tahmasb ise kendi hâkimiyetini sürdürmeye devam etmiştir. Afgan lideri Mahmûd'un İsfahan'ı da ele geçirmesi fazla uzun sürmemiştir.³⁴⁸ Ancak Tebriz ve Yezd hâlâ Afganlara direnmekteydi.

Safevî şehzadelerinden kalan Şah Hüseyin'in oğlu Safi Mirza, İsfahan'ın muhasara altında olduğu sürede, kılık değiştirerek kaçmayı başarmıştır. Bir dağa çıkarak "Afganları bertaraf etmeden ata binmeyeceğim ve üzerimdeki siyah elbiseyi çıkarmayacağım" diyerek kendisine ordu toplamaya başlamıştır. Bu durumdan haberdar olan Şah II. Tahmasb, Horasan vekilinden onun öldürülmesini istemiş ve böylece Safi Mirza'nın iki yıllık girişimi sona ermiştir.³⁴⁹

Şah II. Tahmasb bir ferman çıkararak İran halkının bir arada olmasını istemiştir. Seyit Ahmet'i İran ülkesine ordu komutanı tayin ettiğini, Afganlara karşı tüm İran halkının birleşmesi gerektiğini ve herkesin ona itaat etmesini beklediğini ilan etmiştir.

---

³⁴⁷ Veselovski, *a.g.e.*, s. 181.

³⁴⁸ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 82-83; Gündüz, "Safevîler", s. 451-457.

³⁴⁹ Müstevfi, *a.g.e.*, s. 174.

Beklendiği gibi bu fermanın etkisi olmuştur. Kazanmasına inancı olmayan Seyit Ahmet'in işini kolaylaştırmıştır.³⁵⁰

Zor durumda kalan Şah Tahmasb, Rusya'ya başvurarak vereceği yardım karşılığında Gılân Esterâbâd ve Mâzendaran'ı vereceğini bildirirse de Gılân hariç Rusların desteğini alamamıştır.³⁵¹

Bir kabile reisi olan Mîr Mahmûd da eline geçen eyaletleri idare etmekte zorluk çekmekteydi. Kazvinliler ona isyan etmeye başlayınca da İsfahan'a dönmüştü. Kürtlerden destek alarak isyanları bastırabilse de sonunda tam anlamıyla bir hâkimiyet kuramamıştı. Onun başarısızlıklarını gören Afgan aşiret reisleri yerine amcazadesi Eşref'i han seçmek istediler.³⁵² Mahmûd buna razı olmayınca yeğeni Eşref tarafından 1725 yılında devrilmiş ve öldürülmüştür. Safevî şahları talebi üzerine Osmanlı Devleti'nin Safevîlere olan yardımıyla Afganlar geri çekilmiş, arada barış sağlanmıştır.³⁵³

Şah II. Tahmasb zor günler geçirmektesyken, karargâhına katılan Nâdir, Avşarlar ve Kürtlerden oluşan beş bin asker getirmiş, Feth Ali Han Kaçar da üç bin kişilik asker toplamayı başarmıştır. Ayrıca İran'ın genelinde Afganlara karşı bir nefret uyanmaya başlamıştır. Nâdir, ilk olarak Şîler için kutsal olan Melik Mahmud'un elindeki Meşhed'i ele geçirmek istemiş, ardından Şah'ın onayını alarak Emîrû'l-umerâ Feth Ali Kaçar'ı da öldürerek güçlü rakibinden de kurtulmuştur.³⁵⁴

Nâdir'in kahramanlıklarını duyan Şah II. Tahmasb, Meşhed'i ele geçirmek için ondan yardım istemişti. Nadir bunu olumlu karşılamış ve Şah II. Tahmasb onu ordu komutanı tayin etmiştir. Mahmûd'un yerine tahta oturan Eşref, Nâdir'e karşı İsfahan'dan Tahran'a doğru yola çıkmış, ancak çıkan karşılaşmada yenilmiştir. İsfahan'a geri dönmek zorunda kalmış ve bu sırada Şah Hüseyin'i İsfahan'da öldürülmüştür. Nadir'e karşı savaşmak için tekrar geri dönen Eşref, yine hedefine ulaşamamış ve Belûcistan yolundan Kandahar'a gitmek isterken yolda öldürülmüştür.

---

³⁵⁰ Mîrza Muhammed Halîl Mar'aşî, *Mecmâ'u't Tevârih*, Haz., Abbas İkbâl, Kitaphâne-yi Sinâ-i ve Tahûrî, Tahran 1362 hş., s. 65.

³⁵¹ Mar'aşî, *a.g.e.*, s. 66; Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 118.

³⁵² Mar'aşî, *a.g.e.*, s. 66; Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 118.

³⁵³ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 84.

³⁵⁴ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 85.

Horasan seferini başarılı bir şekilde sonuçlandırmayı başaran Nâdir, Melik Mahmûd'u da katlettirmiştir. 1726 yılında Meşhed'i ardından da Herat'ı da zapt etmiştir.³⁵⁵ Şah Tahmasb dönemi her geçen gün ilerleme kaydeden Nâdir, Afganları 1729 yılında tamamen İran topraklarından çıkarmıştır.³⁵⁶ Böylece Avşarlı Nâdir'in girişimiyle Afganlar yenilmeye başlamıştır. Ekim 1729'da yedi yılın ardından Safevî toprakları tekrar geri alınmıştır.³⁵⁷

Sıranın kendisine geldiğini anlayan Afgan lideri Eşref, otuz bin kişilik orduyu hazır bekletiyordu. Karşılaşan iki ordunun kazananı Safevîler olmuş ve 1731 yılında Afgan ordusu son defa yenilgiye uğratılmıştır.³⁵⁸ Nâdir'in liderliğinde büyük mücadeleler sonucu Rusların eline geçen Bakü ve Derbend de "Gence Anlaşması" ile tekrar İran topraklarına katılmıştır.³⁵⁹

Hîve Hanlığı'nda dış tehdit ortadan kalksa da iç tehditler son bulmuyordu. 1728 yılında iktidara gelen İlbars Han (1728-1740) iç çatışmaları bertaraf etmeyi başarmış, komşu bölgelere de akınlar düzenlemeye başlamıştı. Şah Sultan Hüseyin, Türk emirleri arasından acımasızlığıyla tanınan Safi Kuli Han Türkistanoğlu'nu Horasan valisi tayin ederek Horasan'a gönderilen büyük bir orduyu da ona emrine tahsis etmişti.³⁶⁰

Safi Kuli'nin seçilmesinden onun Özbeklerle başa çıkabileceği beklenmekteydi. Ardından o Orta Asya'nın fethini hedeflenmekteydi.³⁶¹ Afganlarla çıkan çatışmada Fetih Ali Han'ın öldürüldüğünü öğrenen Hîve hanı, İran şahının zayıf durumundan istifade ederek, harekete geçmişti. Özbekler ve Türkmenlerden oluşan on iki bin kişilik ordunun başına geçen Niyaz İnak Atalık, Meşhed'e saldırmıştı.³⁶²

2.2.1 Nâdir Kuli'nin Hîve Hanlığı ile İlk Karşılaşması

Nâdir Kuli Avşar, Afgan lideri Mahmûd'a tabi olmayarak ona karşı mücadelesine devam ettire ve sonunda isyancıların üstesinden gelen bir hanedanlığın

³⁵⁵ Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s. 122.

³⁵⁶ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 84.

³⁵⁷ Abduraza Hoseng Mehdevî, *Târîh-i Revâbit-i Hâricî-yi Îrân ez İbtidâ-yi Devrân-i Safevîyye tâ Pâyân-i Ceng-i Dovvom-i Cihânî (1500-1945)*, İntişarât-i Emîr Kebîr, Tahran 1350 hş, s. 147.

³⁵⁸ Müstevfi, *a.g.e.*, s. 172; Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 123.

³⁵⁹ Gündüz, "Safevîler", s. 451-457.

³⁶⁰ Mar'aşî, s. 22.

³⁶¹ Müstevfi, *a.g.e.*, s. 121.

³⁶² Müstevfi, *a.g.e.*, s. 121; Berâziş, *a.g.e.*, s. 1011.

lideri olarak tanınmaya başlamıştı. Mahmûd'un kışkırtmasıyla Merv Tatarları şehri ele geçirmişse de Nâdir Kulı'nun başını çektiği iki bin kişilik Avşar askeri Merv'i tekrar almayı başarmıştı. 1724 yılında Meşhed'i de geri almak için harekete geçmiştir. Her geçen gün askerleri artmaya başlayan Nâdir'in, adı her yerde duyulmaya başlamıştı.³⁶³ Şah II. Tahmasb, Azerbaycan dönüşünde asker toplamakla meşgulken, Nâdir'e Hasan Ali Bek'i göndererek şahlığın yanında olmasını istemiştir. II. Tahmasb'a bağlılığını dile getiren mektupla beraber hediyelerini gönderen Nâdir,³⁶⁴ maiyetindeki ordusunu da şahın hizmetine sunacağını bildirince Tahmasb Kulı lakabıyla anılmaya başlanmıştır. Sahip olduğu meziyetleri onu Horasan emiri yapmış, elde ettiği başarıları da onu muhafız kuvvetleri kumandanlığına getirmiştir.

Hîve hanı Şîr Gazi, Afgan isyanını fırsat bilerek, Horasan'a saldırmış ve birçok ganimet elde etmişti. Nâdir Kulı, (daha sonra İran hükümdarı ve Nâdir Şah olarak anılacak) Nîşâbur etrafında kendi kabilesi Avşarlıların başını çekerek kendi vatanını korumak için büyük mücadele vermekteydi. Bu mücadele sebebiyle Şîr Gazi Han amacına ulaşamamıştır.³⁶⁵ Hîve tarihçileri Mûnis ve Beyânî, burada Nâdir'ın, Hîve ordusu geri dönerken arkadan saldırıya geçtiğini, Mangıt Muhammed Uydaçı'nın şehit edildiğini, Şîr Muhammed Bey'in yaralandığını ve Hîve ordusunun çok zarar görmeden zaferle hanlığa geri döndüğünü bildirmektedir.³⁶⁶

İran tarihçilerine göre, Nâdir Kulı, Hîvelilerin geri çekildiğini öğrenince, peşine düşmüş ve ordunun arkasından saldırıya geçmiştir. Büyük Mangıt komutanlarından Îşân Muhammed'i öldürülmüştür. Kızılbaşların gözünde heybetli bir komutan Şirdali yaralanmıştır. Çatışma sonrasında Hîve hanı onun gösterdiği kahramanlıklar için rütbesini ve ordudaki mevkiini yükseltmiştir.³⁶⁷

II. Ebûlgazi Han'ın torunu olduğu Şîr Gazi Han, zor durumda kalsa da geçmişteki Hîve hanları gibi İran'a sığınmayı kabul etmemiştir. Onun başarılı bir komutan olduğu ve bir seferde İran'dan altmış bin esiri ele geçirip getirdiği

---

³⁶³ Müstevfi, *a.g.e.*, s. 146.

³⁶⁴ Mervî, I, *a.g.e.*, s. 54.

³⁶⁵ Rahmetî, "Revâbit-i Hân Nîşîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh", s. 47-59.

³⁶⁶ Beyânî, *a.g.e.*, 49B; Mûnis, *a.g.e.*, s. 57.

³⁶⁷ Nevâî-Gaffarî Ferd, *a.g.e.*, s. 260.

zikredilmektedir.³⁶⁸ Burada II. Ebülgazi'nin İran'dan gönderilen bir han olduğunu hatırlatmak isteriz.

Saray tarihçilerinin eserlerinde karşılaştığımız zorluklardan birisi de Hîve Hanlığı ve İran tarih yazarlarının meseleye tarafsız bakmadıkları için anlattıklarının birbiriyle uyuşmamasıdır. Her iki tarafın tarih yazarları kendi ülkesini küçük düşürmemek için çaba göstermiştir.

2.2.2 İlbars Han (1728-1740) ve Onun Horasan'a Saldırıları

Bahadır Han'dan sonra Hîve Hanlığı tahtına Şah Niyaz Han'ın oğlu İlbars çıkmıştır.³⁶⁹ Mûnis, bazı müelliflerin İlbars Han'ı karıştırarak onun Kazak hanlarından olduğunu iddia ettiklerini, aslında ise Şah Niyaz Han'ın oğlu olduğunu ve başarılı siyaseti sonucu 1736 yılına kadar huzur içinde hükmettiğini belirtmektedir.³⁷⁰

İlbars Han'ın tahta çıktığı dönemde Rusya'nın Hîve'yi ele geçirme çabası tekrardan gün yüzüne çıkmıştı. Hîve hanları yaklaşık yarım asırdır Rusların gözetimi altında olsalar da onlara tabi olmayı kabul etmemişlerdi. İhtiyacı oldukları için Ruslarla diplomatik ilişkiler kursalar da onların işgal girişimlerine karşı her zaman tepki gösterdiklerini görebiliyoruz. 1736 yılında Mangıt beyleri Şirdalı ve Şah Timur öldürüldüğü zaman hanlıktaki Ruslar katledilmiş ve Rus elçisinin Hîve'ye girmesine dahi izin verilmemişti.³⁷¹

İlbars Han döneminde Hîve Hanlığı tekrar kendini toparlamıştır. Nâdir Şah'ın Hindistan seferine çıktığı haberini alan İlbars Han, fırsatı kaçırmamak için Nâdir Şah'ın yokluğunda istediği yerleri ele geçirebileceğini düşünerek, İran'a doğru harekete geçmiştir.³⁷² İnak'lık ve Atalık'ların hanlıkta etkili olmaları sebebiyle İlbars Han'ın kontrolü tekeline alması kolay değildi.

İlbars Han döneminde İşim Bey, baş emir olarak tayin edilmiş, Allahnazar İnak onunla bazı sebeplerden dolayı anlaşmamıştır. İlbars Han tarafından seçilen İşim Bey, İran'a girerek Şahâbâd'ı beş ay muhasarada tutunca, Şah Timur ve Şirdalı Bey de Hîve

³⁶⁸ Nevâî-Gaffarî Ferd, *a.g.e.*, s. 261.

³⁶⁹ Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 198.

³⁷⁰ Mûnis, *a.g.e.*, s. 59.

³⁷¹ Doğan-Erdoğan, *a.g.e.*, s. 196.

³⁷² Saray Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2014, s. 130.

Hanlığı'na yönelik akınlarını başlatmışlardır. şah Timur ise Hezâresp'e doğru hareket ettiği sırada Hîve Hanlığı'nın tahrik ettiği Mangıtlar tarafından öldürölmüştür.³⁷³ Bu olayın üzerine şah Timur'un müttefiki şirdali Bey de korkudan kaçmıştır. 1149/1736 yılında İlbars Han, Ciyan Vekil Yamut'u üç bin Türkmenle Horasan'a saldırmaları için göndermiştir. İki taraftan harekete geöen ordu sonunda Kızılbaşlara üstün gelerek yüklü miktarda ganimetle geri dönmüştür.³⁷⁴ Burada da beyliklerin kendi aralarındaki mücadelelerin devam ettiği, aynı zamanda İran'a karşı çatışmaların devam ettiğini ve yeni iktidara gelen birinin hanlığı toparlaması kolay olmadığını görüyoruz.

2.3 şah III. Abbas Dönemindeki Siyasî İlişkiler (1732-1736)

şah Tahmasb, Nâdir Kuli'nın yardımıyla Afganların elindeki İsfahan ve Kirman başta olmak üzere kaybedilen eyaletleri geri almıştı. Aynı zamanda Nâdir'in teşvikiyle saray ileri gelenleri şahın aleyhine kışkırtılmaktaydı. Çünkü Nâdir, iktidarı ele almak için kendi gücünün farkındaydı ancak şah soyundan gelmediği için de herkeste o zamana kadar oluşan anlayışı kırarak şah olması da kolay değildi.

şah Tahmasb devlet işleriyle yeterince ilgilenmediği gereköesiyle saray ileri gelenleri tarafından istişare edilerek tahttan indirilmiş, 1732 yılında yerine oğlu Abbas daha bebekken tahta oturtulmuştur.³⁷⁵ Nâdir, Herat seferi sonrası İran'a kaybeden topraklarını tekrar kazandırmışken, Osmanlı Devleti'yle yapılan anlaşmanın da yetersiz olduğunu düşünmekteydi.³⁷⁶ 1732 yılında bunu bahane edilerek şah Tahmasb tarafından tahttan indirilmiş ve Sebzevarda hapsedilmiştir.³⁷⁷ Nâdir Kuli ise Vekîlü'd-Devle unvanını alarak, şah III. Abbas (1732-1736)'ın dört yıllık döneminde devlet idaresini tamamen ele geöirmiştir. Aynı zamanda II. şah Tahmasb'ın kız kardeşiyle de evlenmiştir.

Nâdir şah'ın Bağdat seferinde zor duruma düştüğü zaman Tahmasb'ı serbest bırakarak tahtına oturtma kararı aldığı ancak sonradan mücadelede galip geldiği için tekrar hapsedtirdiği bilinmektedir.³⁷⁸ Anlaşıldığına göre halk arasında Nâdir şah hâla

³⁷³ Mûnis, *a.g.e.*, s. 60.

³⁷⁴ Mûnis, *a.g.e.*, s. 60.

³⁷⁵ Müstevfi, *a.g.e.*, s. 159-161.

³⁷⁶ Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.* s. 124.

³⁷⁷ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 87: Gündüz, "Safevîler", s. 451-457.

³⁷⁸ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 87.

tahtın gerçek sahibi olarak görülmemektedir ve bunun için de muhaliflerinin desteğini alması gerekmektedir.

Nâdir sonunda katılaştan zihniyeti kırabilmiş şahlık tahtına oturmuştu. Nâdir Şah, Kabul ve Kandahar'ı ele geçirdikten sonra, Hindistan seferi öncesinde oğlu Rızâ Kulu'yı huzuruna çağırarak ondan seferden olumsuz bir sonuç gelirse tahtın gerçek varisi olması sebebiyle Şah Tahmasb'ı öldürülmesini söylemiştir.³⁷⁹

Nâdir Şah, Hindistan seferine çıktığı dönemlerde onun hakkında öldüğüne dair söylentiler dolaşmaya başlamıştır. Rızâ Kulu da bu kargaşa ortamından istifade edilmemesi ve halkın ayaklanmaması için, hapisteki II. Şah Tahmasb ve Şah III. Abbas'ı 1740 yılının Mayıs ayında öldürmüştür. Şah Tahmasb'dan geriye kalan Abbas Mirza ve Süleyman Mirza da öldürülmüşlerdi.³⁸⁰ Onun bu yaptıkları da İranlıların nefretine sebebiyet verecekti.³⁸¹

Nâdir Şah bundan sonra Horasan hâkimiyetini elinde tutan oğlunu bazı itaatsizliklerinden dolayı azledecektir. Nâdir Şah her ne kadar Şah Tahmasb'ın öldürülmesi dolayısıyla oğlunu azlettiğini dile getirirse de,³⁸² son zamanlarda fitnelerin çıkmasında oğlu Rızâ Kulu'dan da şüphe duymaktaydı.

2.4 Rusya'nın Bölgedeki Etkisi

Şah Niyaz Han döneminde, İran'ın Hîve Hanlığı ile olan ilişkilerine Rusya'nın müdahaleleri de etki etmiştir. Aslında Rusların Türkistan'a müdahaleleri daha önceden başlamıştı. Arap Muhammed Han (1602-1629) zamanında Ural taraflarından Hîve'ye doğru Rus kozakları saldırıya geçmiş,³⁸³ Arap Han da buna karşılık vererek Rus Kozaklarını etkisiz hale getirmiştir. Rusların saldırılarını önlemek için İran'dan yardım talep ettiği durumlar da olmuştur. Daha sonraki dönemlerde Rus elçilerinin işbirliği yapmak için Safevî sarayında bulduklarını görüyoruz.

Rusların Orta Asya ile ilişkileri Mihail Fedorviç (1612-1645) zamanında daha belirgin hale gelmiştir. Yaklaşık 250 yıl sürecek olan çaba, hanlıklarını kendine tabi

³⁷⁹ Kazvîni, *a.g.e.*, s. 7.

³⁸⁰ Şeyh Muhammad Ali b. Abutalip Hazîn, *Târîh-i Hazîn*, Çaphâneyi Dâd-i İsfahan, İsfahan 1332 hş., s. 133.

³⁸¹ Mehdevî, *a.g.e.*, s. 162.

³⁸² Mervî, *a.g.e.*, II, s. 786.

³⁸³ Rahmetî, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân", s. 102.

kılmakla sonuçlanacaktır. Sözde ticaret ve kültürel faaliyetler yapmak için gönderilenler, aslında orayı iyi bilen uzmanlardı. Hanlıkların dış politikası ve diplomasisini öğrenmek, şehir ve merkezlerin yerini tespit etmek için orada bulunmaktaydılar. Bilgi toplamak için gönderilen Hohlov İvan Daniloviç Rus Çarı'nın elçisi olarak 1620-22 yılları arasında Buhara ve Hîve'ye gitmiştir. Boris ve Semyon Pazuhin kardeşler de 1669-71 yılları arasında Buhara, Belh ve Hîve'de kalmışlardır.³⁸⁴

Hîve Hanlığı Enûşe Han zamanında en güçlü döneminde iken 1669 yılında Çarlık elçisi Matvey Muramtsev hanlığa gelmiş, bunun karşılığında 1673 yılında da Enûşe Hanın elçisi Palvan Kuli Moskova'ya gitmiştir.³⁸⁵ Hîve'de bulunan elçiler Rus esirlerini satın alarak onları kölelikten kurtarmak için gelmiş gibi gözükmekteydiler. Bununla beraber gereken bilgileri topluyor, Hindistan'a açılış yollarını araştırıyorlardı. Pazuhinler'in ardından Rus elçileri Daudov ve Kasimov'lar da Kabul'a kadar gelmişlerdir. 1695 yılında Rus tacirlerinden Semyon Malenki, İran üzerinden Hindistan'a gitmiştir.³⁸⁶

Buhara hanının desteğini alarak tahta oturan Şah Niyaz, onun boyunduruğundan kurtulmak istiyordu. İran'a yaptığı saldırısı Kalmuklar tarafından engellenince de zor durumda kalmıştı. Çareyi Rus Çarı Petro'nun himayesini talep etmekte bulmuş, 1700 yılında Şah Niyaz Han, gönderdiği elçisi aracılığıyla Rusya'nın itaati altına gireceğini bildirmiştir. Arapşahlar soyundan gelmeyen Şah Niyaz Han bu kararı almakla kendi tahtını korumayı amaçlamıştır.³⁸⁷ Rusya bunu sıcak karşılarsa da olumlu cevabı almaya Şah Niyaz Han'ın ömrü yetmeyecektir.

Şîr Gazi Han Hîve tahtını devraldığı zaman, hanlığın gücü oldukça zayıf durumdaydı. Rusya ise bu durumdan istifade etmenin peşindeydi. Onun başarılı siyaseti Hîve'yi kuzeyden gelen Rus tehdidinden kurtarabilmiştir. Şîr Gazi Han, köklü bir aileden ve hanlığın kurucusu sayılan sülaleden geldiği için, Türkmenleri, Karakalpakları ve başka kabileleri kontrol altına almayı başarabiliyordu.

---

³⁸⁴ Ahmedov, *Özbekiston Tarihi Manbalari*, s. 314-120.

³⁸⁵ Veselovski, *a.g.e.*, s. 150.

³⁸⁶ Ivanov, *a.g.e.*, s.77-79.

³⁸⁷ Veselovski, *a.g.e.*, s. 158.

1714 yılında Hîve hanı Hacı Muhammed'in Aşurbek adında bir elçisinin Petersburg'a gittiği ve Petro tarafından çok iyi karşılanan elçiye altı top ve gerekli mühimmatın verildiği bilinmektedir. Ancak bilinmedik sebeplerle tekrar bu silahların elçiden alındığı ve kendisinin tutuklandığını bilinmektedir.³⁸⁸

XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Rusya'nın Türkistan'a olan ilgisi daha da artmıştır. Mûnis'e göre, 1716 yılında Rus subayı Devlet Giray ve Andrey Gubernator (vali), otuz bin kişi ile Celil Dağı'ndaki altın ve gümüş maden yataklarını ele geçirmek için gelmişlerdir. Hârizm'i fethetmek için önce Aral yakınlarına yerleşmişlerdir. Şîr Gazi Han, Kungrat Muhammed İnak ve Nayman Avaz İnak'ı büyük bir orduyla Rusların üzerine göndermiştir. Barış bahanesiyle düzenlenen ziyafetin ardından Rus askerleri kılıçtan geçirilmiştir.³⁸⁹ Burada Rus askerlerinin sayısı Hîve tarihçileri tarafından abartılı bir şekilde ifade edilse de en fazla altı yedi bin kişiden oluştuğu bilinmektedir.

Rus İmparatoru Petro'nun, haberini aldığı altın madenlerinin araştırılması için gönderdiği ekip, Aralık 1708 tarihinde Orta Asya'ya gitmiştir. Önce 1900 kişiyle yola çıkan Çerkasski keşif ordusunun başına getirilmişti. 1715 yılında deniz yoluyla Mangışlak'a kadar giderek bir harita ve gereken malumatları toplayıp Moskova'ya bildirmişti.³⁹⁰ 14 Şubat 1716 tarihinde Petro'nun on üç maddeyi ihtiva eden kararlarının içinde gizlice karargâh şeklinde bir kalenin kurulması ve gönderilen elçilere Hîve Hanlığı'nı Rusya'ya tabi olmaya ikna etmesi gibi görevler verilmiştir. Gönderilen ekibin başında İvan Bucholtz ve Alexander Bekoviç bulunmakla birlikte yanlarında 3727 Rus askeri vardır.³⁹¹ Bu konuda daha detaylı bilgi veren Çar tarihçisi Veselovski bu göreve katılanların toplam sayısının 6655 kişi olduğunu belirtmektedir. Hazar deniziyle Mangışlak yarım adasına ulaşınca kadar toplam üç kale kurulduğu ve bu sıralar Rusya elçilerini Hîve Hanlığı'na birkaç kez yolladığı bilinmektedir. Şîr Gazi Han keşif ordusunu başlangıçta çok olumsuz karşılamamışken, Kalmuklardan gelen haberle Ruslardan şüphelenmeye başlamış, çıkan anlaşmazlık sebebiyle bir kez savaş bile

---

³⁸⁸ Veselovski, *a.g.e.*, s. 162.

³⁸⁹ Beyânî, *a.g.e.*, 49B; Mûnis, *a.g.e.*, s. 58.

³⁹⁰ Veselovski, *a.g.e.*, s. 169-175.

³⁹¹ Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 191.

çıkıştır. Hîve askerleri püskürtülünce Şîr Gazi Han tekrar anlaşmak istediğini ve kendisinden habersiz Hîvelilerin saldırıya geçtiğini bildirmiştir.³⁹²

Kandırılacağına farkında olmayan Rus askerleri hanın yönlendirmesiyle üç kısma ayrılmıştır. Fırsat bekleyen Hîveliler Rusların hepsini öldürmüşlerdir.³⁹³ İvanov, gerekli tüm silahlarla donatılmış altı bini aşkın Rus ordusunun Şîr Gazi Han tarafından pusuya düşürüldüğünü dile getirmektedir.³⁹⁴ 1717 yılında Şîr Gazi Han tarafından Rus ordusu yenilgiye uğratılınca, Çar rejimi büyük darbe almış ve uzun süre Hîve Hanlığı'ndan uzak durmaya karar vermiştir.³⁹⁵ Hîve Hanlığı'nın bu başarısı Özbek hanlıkları tarafından Rus Çarlığına karşı yapılan en önemli mücadele olarak bilinmektedir.

Bazı araştırmacılar tarafından yorumlansa da Petro'nun gönderdiği bu ekibin amacının ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Amuderya'nın eskiden Hazar denizine döküldüğünü Ebülгази Han'ın eserinden öğrenebiliyoruz. Yüz yılı aşkın süreden sonra onun tekrar eski yatağına döndürülmesi çok da mantıklı değildir. Ali Suavi bunun Rusların Hîve'yi ele geçirmek için bir planı olduğunu belirterek, Petro'nun "Bir kere Hîve alınca öte yanı bizim olur!" sözünü buna delil göstermektedir.³⁹⁶ Bu mesele, Petro'nun büyük planıyla ve bu plandaki Hindistan yolunun açılmasıyla³⁹⁷ irtibatlı düşünülünce biraz daha aydınlatılmış olmaktadır.

Şîr Gazi Han, hanlığın gücünü yeniden inşa ederken kendisini daha güçlü hissetmeye başlamış ve komşu devletlere akınlar düzenlemeyi planlamıştır. İran'da başlayan Afgan isyanı da onun Horasan'a doğru harekete geçmesi için yeterli bir sebep olacaktır.

1723-1727 yılları arasında Kazaklar ve Kalmuklar birbirleriyle savaşmış ve Kalmuklar galip gelerek hanlığın ticaret yollarını ele geçirmişlerdir. Şîr Gazi Han (1714-1728) zamanına denk gelen bu dönemlerde Kalmukların saldırıları Hîve

---

³⁹² Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 56; Murtazaeva, *a.g.e.*, s. 258.

³⁹³ Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 56; Murtazaeva, *a.g.e.*, s. 258.

³⁹⁴ İvanov, *a.g.e.*, s. 92.

³⁹⁵ Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 57

³⁹⁶ Ali Suavi, *a.g.e.*, s. 57.

³⁹⁷ Veselovski, *a.g.e.*, s. 167.

Hanlığı'nı zayıflatmaktaydı.³⁹⁸ Mahalli hanlıkların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar da buna eklenince Hîve Hanlığı'nın durumu daha kötüye gitmiştir.

1725 yılına kadar Kalmukların Kazaklara ait olan yerleri ele geçirerek Taşkent'e kadar gelmesi hanlıkların siyasî dengesini değiştirmiştir. Önce Kazakların Büyük Cüz hanı Rusya'nın himayesini talep etmişti.³⁹⁹ Küçük Cüz hanı Ebülhayr Han, Kalmuklarla mücadele etmek için verilecek yardım karşılığında 1730 yılında Rusya'ya tabi olmayı kabul etmiştir.⁴⁰⁰ Ebülhayr Han, Orenburg'e sahip olmak için çok çabalasa da hedefine ulaşamamıştır. Bu sefer Ruslardan Siriderya boyuna başka bir kale kurup vermelerini talep etmiştir. 1739 yılındaki bu başvurusunun cevabı bir yıl sonra gelmiştir. Şehrin yerini tespit etmek için Rus subayları ve mühendislerinden oluşan ekip gönderilmiştir.⁴⁰¹ Son zamanlarda Rusya'dan ısrarla talep ettiği başka bir husus savaşların seyrini değiştiren toplardır.⁴⁰² Ebülhayr Han'ın Rusya'yla olan bu yaklaşması, Hîve'nin Nâdir Şah tarafından ele geçirilince etkisini gösterecek ve ona Hîve Hanlığı'nın başına geçmesi teklif edilecektir.

24 Haziran 1740'ta yola çıkan İngiliz taciri Roman Gog, Rus generali Urusov tarafından Hîve'ye gönderilmişti. Yedi ay Hîve'de kalan Gog Moskova'ya gerekli bilgileri ulaştırma görevlendirilmişti. Savaşın çıkmadığı zamanlar İran ile Buhara arasında ticaret kervanlarının sıklıkla gelip gittiğini belirtmektedir.⁴⁰³ Anlaşıldığı gibi Rusya Hîve Hanlığı'ndaki olan biteni yakından takip etmekteydi.

Kazak hanlarının isteklerine olumlu cevap veren Rusya'nın bu vaatlerinin gerçek olmadığı ve gün geçtikçe hanlıkları zayıflayarak daha bağımlı hale getirdikleri anlaşılmaktadır.⁴⁰⁴ Mahalli hanlıklar arasında çıkan anlaşmazlıkların sonucunda 1740 yılında Küçük ve Orta Cüz'ün⁴⁰⁵ sahip olduğu toprakların çoğu Rusya sınırları içine girdiği görülmektedir.

---

³⁹⁸ Hamid Ziyaev, *XVIII. asırda Orta Asya ve Vural Boyları*, Özbekistan SSR "Fan" Neşriyatı, Taşkent 1973, s. s. 10.

³⁹⁹ Ziyaev, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁰⁰ İvanov, *a.g.e.*, s. 95.

⁴⁰¹ Veselovski, *a.g.e.*, s. 190.

⁴⁰² Osman Yorulmaz, *Başlangıçtan Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusya'sı Arasındaki Siyasî İlişkiler*, Türk Tarihi Kurumları Yay., Ankara 2013, s. 149.

⁴⁰³ Nigora Allaeva, "Roman Gog'ning Safar Kundalığı", s.14-26

⁴⁰⁴ Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 81.

⁴⁰⁵ Büyük, Orta ve Küçük Cüz: kabile simleridir.

2.5 Osmanlı Devleti'nin Bölgedeki Etkisi

Hîve hanı İlbars Han (1728-1740) döneminde de Osmanlı Devleti'yle siyasi ilişkileri devam etmiştir. Hîve hanları halifeye samimiyetini göstermeye gayret göstermekteydi. 1732 yılında Özbek hanının elçisi Yar Muhammed tarafından Osmanlı Devleti'ne getirilen bir mektupta, Osmanlı Devleti ile Nâdir Şah arasında yapılan Hamedân savaşında esir düşen otuz bir Osmanlı askerinin kaçarak Hîve hudutlarına ulaştıkları ve bunların memleketlerine gönderilecekleri yazılmıştır.⁴⁰⁶

Hîve hanı İlbars, 1735 yılında İstanbul'a gönderdiği elçileri Niyaz Çağatay ve Molla İvaz ile gönderdiği mektubunda Râfizi⁴⁰⁷ İran'dan şikâyet ederek Sünnilerin bölünmesine yol açtıklarını dile getirdikten sonra bu belanın ortadan kaldırılması için Osmanlı halifesinden yardım istemişlerdir. Osmanlı Devleti cevabında Safevî karşıtlığının İslam âlemini bölünmesine yol açacağı ve bunun Müslümanların birliğine zarar vereceği vurgulamış, bu tür yaklaşımların Osmanlı Devleti'ni rahatsız ettiği de dile getirilmiştir. Nâdir Şah'ın İslam âlemine ve peygambere bağlı olduğu ve son zamanlarda Mugan kışlağında, onun peygamberin sünnetine sahip çıkması için teşvik ettiğine değinilmiştir.⁴⁰⁸ Böylece bir yandan Nâdir Şah'ın Sünnîliğe yakın bir yaklaşım sergilediği ortaya çıkmış diğer yandan da Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı bundan sonra izleyeceği siyaseti hakkındaki görüşler ifade edilmiştir. Bunun yerine Rusya'ya karşı hanlıkların ortak hareket edilmesi önerilmektedir.

Nâdir Şah Hindistan seferi sonrası 1740 yılının Haziran ayında Meşhed'e gelmiştir. Büyük bir zaferle geri döndüğünü, Meşhed'i başkent yapacağını ve halktan üç yıl vergi almayacağını duyurmuştur. On yıl geçmeden İran'ı Afgan isyancılar temizlemiş, Osmanlı Devleti ve Rusya'dan gelen tehlikeleri de bertaraf etmiştir. Üstelik Hindistan ve Türkistan'ı kontrol altına almayı başarmıştır. Ancak bu kadar büyük bir coğrafyanın kontrolü kısa zamanda çıkan isyanlar sebebiyle zorlaşmıştır. Bunun için

---

⁴⁰⁶ Mustafa Budak, *Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri (1510-1740)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE., İstanbul 1987, s. 62.

⁴⁰⁷ Terketmek, bırakmak ve ayrılmak anlamında Arapça “رفض” çoğulu ”الروافض” kelimesinden türeyen ve Râfizi topluluk anlamını veren terim. Emevîleri Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i halife kabul ettikleri gerekçesiyle ter eden ilk İmâmîler ve sonrası üç meşru halifeliği kabul etmeyip terk eden gruplar için kullanılan tanımdır. Bkz. Mustafa Öz, Râfiziler, *DİA*, XXXIV, (2007), s. 396.

⁴⁰⁸ Andican, *a.g.e.*, s. 180.

sert tedbirler almak zorunda kalmış ve acımasız davranmaya başlamıştır.⁴⁰⁹ Bu bağlamda Rus Çarlığına karşı direnen Hîve Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasının en çok Rusların işine yarayacaktır.

Nâdir Şah bu zaferlerini Rusya'ya iletmiş ve bundan sonra Ruslarla dostluk ilişkilerinden yana taraf olduğunu bildirmiştir. Osmanlı Devleti'ne ise büyük miktarda hediyeler göndererek Sünnîliğe yakın bir yol tuttuğu ve aradaki husumetin ortadan kalkması için Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabul edilmesi istemiştir.⁴¹⁰ Osmanlı Devletinin tüm İslam âlemine uyguladığı barışçıl siyasetini yakından takip eden Nâdir Şah diplomatik ilişkilere istekli olduğu yönünü göstermekten Türkistan seferine çıkmasına Osmanlının karşı çıkmamasını istiyordu. Yeri geldiğinde Osmanlı Devleti ile barış anlaşması imzalayarak kendi işini sağlama almaktaydı.

Osmanlı Devleti Özbek hanlarının Nadir Şah'a karşı yardım talebine bu anlaşmaların etkisi büyüktü. Daha sonra Afganistan'da bağımsız bir devlet kuracak olan Ahmed Şah için de buna benzer bir cevap veren Osmanlı Devleti, Nâdir Şah'la imzalanan barış anlaşmasından da söz etmektedir.⁴¹¹ Anlaşılan Orta Asya hanlıkları, kendileri için İran'ı Rusya'dan daha büyük bir tehlike olarak görmekteyken, Osmanlı hükümetine göre asıl tehlike Rusya dâhil Batı ülkeleriydi.

Hacca ve Osmanlı Devleti'ne ayrıca batıya açılan yolun Safevîler tarafından kapatılmasını ve dış dünyadan izole olmasını nazarda tutarsak, Özbek hanlıklarının baş düşman olarak ısrarla İran'ı gösterdiklerinde de haklı olduklarını görüyoruz.

2.6 İran İle Hîve Hanlığı Arasındaki Diplomatik İlişkileri (1694-1736)

Şah Hüseyin dönemi (1694-1722) uzun sürse de hem İran hem de Özbekistan tarihçileri tarafından çok bilinmeyen bir dönem olarak adlandırılmaktadır. İranlı tarihçi Berâziş, bu zaman zarfında tek bir Buhara hanlığı elçisi hariç, hiçbir siyasî ve diplomatik ilişkiye rastlanmadığını belirtmektedir.⁴¹² Her iki ülkede de kargaşanın hâkim olması sebebiyle bu dönemlerde saray tarihçilerin tayin edilmedikleri için

---

⁴⁰⁹ Mehdevî, s. 162.

⁴¹⁰ Mehdevî, *a.g.e.*, s. 162.

⁴¹¹ Andican, *a.g.e.*, s. 180.

⁴¹² Berâziş, *a.g.e.*, s. 1012.

ilgilendirmediği düşünülebilir. Yine de çeşitli kaynaklara başvurarak bu karanlık döneme dair bir bakış açısı sunmaya çalışacağız.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru İran ve Hîve Hanlığı'nın zayıfladığı bilinmektedir. Şah Hüseyin'in tahta çıktığı dönemde taht değişikliği ve kargaşa hâkimken Hîve Hanlığı'nda da buna benzer ortam hâkimdi. Hanlıktakiler eskisi gibi taht değişikliğinden istifade ederek saldırıya geçecek durumda değillerdi. Enûşe Han sonrası Hîve Hanlığı'nda sık sık taht mücadeleleri devam etmişti. Birbirini öldürmeye başlayan şehzadeler nedeniyle Arapşahlardan tahta varis bir aday kalmamıştı. Arapşahlar soyundan kalan Hamza Sultan'ın oğlu Veli Muhammed ise bu dönemde İran'daydı.⁴¹³

Uzun zamandır İran'a saldırılarını sürdüren Enûşe Han, 1687 yılında tahtından varisleri adına feragat etmiştir. Buhara Hanlığı'nı da kendisine tabi ettirmeyi başaran güçlü bir hanın sonu iyi olmamıştır. Hîve Hanlığı eski gücünü giderek kaybetmeye başlamıştır. Enûşe Han'ın oğlu Hudaydâd Han tahta çıkınca kardeşi tarafından öldürülmüş, Arapşahlar soyundan tahta oturacak uygun bir han adayı kalmamıştır. Taht mücadelesi için artan kargaşa ortamında Buhara Hanlığı'nın da etkisi vardır. Peş peşe gelen talihsizlikler sonucunda yaşlanan Enûşe Han, Hanlığı'nın güç kaybetmesine engel olamamıştır.

Hac seferine çıkmaya karar veren Enûşe Han, İran'da biraz oyalanınca Hîve de çeşitli söylentiler yayılmaya başlamıştır. Saltanatının sonuna kadar İran'a akınlar düzenleyen eski Hîve hanına Kızılbaşların ne yapacağı belli değildi. Arapşahlardan tahta çıkacak birinin bulunamaması hanlığın ileri gelenlerini ikiye ayırmıştır. Bir grup Şah Sultan Hüseyin'e diğer grup ise Buhara hanı Subhan Kulı Han'a mektup göndermeye başlamışlardır.

Sarayın bazı ileri gelenleri Arapşahlar soyuna mensup birinin İran'dan gönderilmesini talep etmekteydi. Bu teklife binaen 1695 yılının Haziran ayında İran'dan Veli Muhammed adında birisi, yanında bin Türkmen süvariden oluşan asker eşliğinde ve ayağa kalkmasına yetecek kadar para ile Hîve'ye getirilmiştir.⁴¹⁴.

---

⁴¹³ Berâziş, *a.g.e.*, s. 1009-1012.

⁴¹⁴ Berâziş, *a.g.e.*, s. 1010.

İran ve Hîve arasında çeyrek asır süren çatışma döneminin ardından oluşan bu ilk diplomatik ilişki de uzun sürmeyecektir. Arapşahların gerçek varisi olmasına rağmen İran'dan gönderilen han adayı Hârizm halkı tarafından kabul görülmemiştir.

Hanlığın bazı ileri gelenleri ise Buhara Hanlığı'ndan birinin gönderilmesini talep etmişlerdi Buhara Hanı tarafından gönderilen Şah Niyaz Han (1698-1702) döneminde İran ve Hîve arasındaki çatışmalar tekrar alevlenmeye başlamıştır. İran'dan gelen han adayı başta iktidarı ele geçirmişse de sonunda Buhara Hanlığı'nın adayı galip geldiği bilinmektedir.

Hîve hanı Arenk Han, Enûşe Han döneminde çatışma içinde geçen sürede İran'la bozulan ilişkileri düzeltmek için Çin Bey Mîrab adlı elçisini İran'a göndermiştir.⁴¹⁵ Beyânî ve Mûnis'in eserlerine baktığımızda bu elçinin Arenk Han adındaki düzmece han tarafından gönderildiği ortaya çıkmaktadır.⁴¹⁶

1694 yılından sonra Hîve Hanlığı'nda ilk olarak Arapşahların yerine Kazak Hanları getirilmeye başlamıştır. Bundan sonra yaşanan taht değişiklikleri, Arapşahların İran'la olan ilişkilerinde sonun geldiğini göstermektedir. Gerileme sürecinin başlamasıyla da aradaki gerginlik daha da artmıştır. Afgan isyanları dolayısıyla İran'da kargaşa ortamı doruk noktasına çıkmış ve Safevîlerin çöküşü kaçınılmaz olmuştur.⁴¹⁷

Buhara'dan Gül Muhammed isminde bir aday gönderilmişken İran'da Arapşahlar soyundan Baba Sultan'a Veli Muhammed adı verilmiş ve 1695 yılının Temmuz ayında II. Ebûlgazi Han lakabı verilerek Hîve'ye gönderilmiştir. İran'ın han adayı başta başarılı bir şekilde tahta otursa da çıkan isyanlar sonucunda hanlığını devam ettirememiştir. Subhan Kulı Han, Şah Niyaz'ı Kazaklar arasından getirterek Hîve hanı ilan etmiştir. Mücadeleye girişen Şah Niyaz, sonunda II. Ebûlgazi'yi 1697 yılında öldürmüştür.⁴¹⁸

---

⁴¹⁵ Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 179.

⁴¹⁶ Aslında Arenk Han, geçirdiği bir kaza nedeniyle vefat edince, Enûşe Han'ın Türkmenlerden evlendiği hanımının girişimi ile Türkmen asıllı sahte han tahta geçirilmiştir. Sahte han, bin asker ile Türkmenler arasındaki dedesinin ziyaretinden döndüğü bahanesiyle gelmiş ve kimsenin şüphe duymayacağı şekilde hanlığa yerleşmiştir. Bir ay sonra Hanın talebi ile Ciyan Bey Yüz adlı elçi, Şah Sultan Hüseyin huzuruna gönderilmiştir.

⁴¹⁷ Rahmetî, "Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân" s. 95.

⁴¹⁸ Rahmetî, Revâbit-i Hân Nişîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh", s. 47-59.

Şah Hüseyin döneminde Buhara Hanlığı'nın Safevî Devleti ile bazı diplomatik ilişkilerin devam ettiği bilirse de yeterli kaynaklara ulaşmanın pek mümkün olmadığını hem Hıvelî, hem de İranlı tarihçiler bunu itiraf etmektedirler.⁴¹⁹ Çok bilinmeyen bir süreç olarak bilinen Enûşe Han'dan Şîr Gazi Han'a kadar geçen dönemde Özbekler ve Türkmenler arasındaki mücadelelerin de yoğun olduğu bilinmektedir.⁴²⁰ Orta Asya'da hanlıklarla Osmanlı'nın dostane ilişkilerinden haberi olan Rusya'nın İran'ı yanına almaya çalışmakta olduğu da bilinmektedir.⁴²¹

Horasan 1725 yılına kadar Hıve Hanlığı tarafından sık sık baskın yapılan bir bölge olmuştur. Şîr Gazi Han dönemine denk gelen bu süre zarfında Nâdir Şah'ın adı Özbekler ve Türkmenler arasında da duyulmaya başlamıştır. Nâdir Kulu ile toparlanmaya başlayan bu dönemde İran sınırları Özbek hanlıklarının akınları azalmaya başlamıştır.⁴²² Şîr Gazi Han Horasan'ı ele geçirdikten sonra akınları durdurarak ticareti geliştirmek istemiştir. Horasan'a birkaç kez kervanlar gidip gelmiştir. Nîşâbur hâkimi Melek (Melik), Hıve tacirlerinin geldiğini öğrenmiş, tacirlerin mallarına el koymak istemiştir. Şîr Gazi Han, adı duyulmaya başlayan Nâdir Kulu ile irtibata geçmiştir. Gelen elçiyi kabul eden Nâdir, Melek tarafından ele geçirilen malların geri iadesini sağlamıştır. Hıve hanı, Nâdir'in bu iyiliğine karşılık beş yüz Özbek askerini hediye olarak göndermiştir. Çok sevinen Nâdir, gelen elçiye at ve değerli kumaşlar hediye etmiştir.⁴²³ Şîr Gazi Han'ın (1715-1728), Şah olmadan önce Nâdir ile kurduğu diplomatik ilişkileri İranlı tarihçiler tarafından da bilinmektedir⁴²⁴. Ancak Nâdir Şah'ın Hıve'yi ele geçirmek için harekete geçmesi ve neticede çıkan savaşlar nedeniyle ikili ilişkiler kötüleşecektir.

---

⁴¹⁹ Berâziş, *a.g.e.*, s. 1009-1012.

⁴²⁰ Çelik, *a.g.t.*, s. 26.

⁴²¹ 1697 yılında İran'a ulaşan Rus elçisi, Safevî Devleti'nden 300 bin tuman borcunu ödemesini ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmesini talep etmiştir. 1708 yılında İsrail Ori adlı Rus elçisi, 700 kişilik Rus tüccarlarıyla İsfahan'a gelerek Şah'tan gümrük muafiyeti istemiştir. 1717 yılında başka bir elçi heyeti, ipek ticaretinin Rusya üzerinden yapılmasını istemiştir. Yapılan müzakereler sonucunda, Rus tacirlerinin İran'da serbest ticaret yapmaları ve bazı gümrük vergilerinde indirim sağlanmasına karar verilmiştir. Bkz. Aydoğmuşoğlu, *a.g.t.*, s. 98.

⁴²² Mervî, *a.g.e.*, I, s. 53.

⁴²³ Vesilovski, *a.g.e.*, s. 179; Mervî, *a.g.e.*, I, s. 55.

⁴²⁴ Mervî, *a.g.e.*, I, s. 8; Allaeva Nigora, *Vzaimosvyazi Hvinskogo Hanstvo s İranom*, s. 14.

1728 yılında Şîr Gazi Han vefat etmişken, İranlı köleleri kendi aralarında anlaşarak serbest olmaları karşılığında Aral hanına hizmet edeceklerini bildirmişlerdi.⁴²⁵ Bundan sonra rakiplerine üstün gelmeyi başaran İlbars Han iktidara gelmiştir.

Hîve Hanlığı bu dönemde Şîr Gazi Han gibi güçlü bir kimliğe sahip olan hana sahip olduğu için şanslıydı ve onun başarılı siyaseti sonucu hanlıkta kontrolü sağlayabilmekteydi.

2.7 Arapşahlar ve Safevîlerin Sonu

Hârizm'de Arapşahlar tarafından kurulan hanlığın merkezi Ürgenç'ken, Arap Muhammed Han (1602-1629) zamanında Hîve, hanlığın başkenti haline gelmiştir. Hanlık sarayında bazen Arapşahlar soyundan uygun bir han adayı bulunamayınca, Cengizli soyundan gelen Kazaklardan birisi hanlığın başına geçirilmiştir. Bu dönemde, hanlığın ileri gelenleri etkin hale gelmiş, istediklerini han seçip, istemediklerini azletmişlerdir. Hanlıkta kargaşanın hâkim olmasının temel sebebi de esasen buydu.

Hanlık tahtına ehil olan birisinin geçmemesi sonucu kargaşa giderek artmaya başlamıştı. Hanlıkta güçlü kabilelerin etkisinin arttığı bu dönemler Kalmuklar ve Rusların müdahaleleri arttı. Siyasî krizi ekonomik kriz takip etti. Şîr Gazi ve İlbars Han gibi güçlü hükümdarlar hanlık başına geçseler de Buhara Hanlığı başta olmak üzere tehdit oluşturan güçlerden hanlığı arındırmak ve kontrolü tamamen ele almak mümkün olmadı. Başta tek hâkimiyet altında olan Özbek Hanlıkları Hîve Hanlığı'nın kurulmasıyla ikiye parçalanmışken, 1710'a doğru hanlıkların sayısı Hokand Hanlığı'nın kurulmasıyla üçe çıkacaktır.

Hârizm'i terk edip bozkırda yaşamayı tercih eden Ebülğazi Han ahfadından Şah Niyaz Han'ın oğlu İlbars, hanlığa getirilmiş ve hanedanı 1740 yılına kadar elinde tutabilmiştir.⁴²⁶ Nadir Şah tarafından idam edilenler arasında İlbars Han'la beraber hanlığın ileri gelenleri de vardı.⁴²⁷ Nâdir Şah, İlbars Han'ı öldürdükten sonra, ona ait her şeye el koymuş, oğlu Ebülğazi'yi kendisiyle beraber İran'a götürmeye karar

⁴²⁵ Veselovski, *a.g.e.*, s. 179.

⁴²⁶ Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 254-55.

⁴²⁷ Mehmet Alpargu, *Türkistan Hanlıkları, Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, c. 8, s. 570.

vermişti. Hanlığın başına ise Cengiz soyundan olan Tâhir Han tayin edilmişti.⁴²⁸ Böylelikle ilk olarak İranlılar tasfiye edilmiş ve Hârizm'de hâkimiyet kuran Arapşahlar hanedanlığı, İranlı bir hükümdar tarafından sona erdirilmiştir.

Bu dönemlerde İran'da da kargaşa hâkimdi. Üç yüz yılı aşkın İran'da hüküm süren Safevî hükümeti başta Afganlar tarafından çıkan ayaklanmalar sonucu çökmüştü. Ancak Nâdir Şah tarafından kendini toparlayan yeni bir yönetim, İran'ı hem iç karışıklıklardan ve hem de dış tehditlerden kurtarmayı başardı. Merkezi Asya'nın neredeyse tamamını ele geçirmeyi başaran İranlı hükümdar Şah İsmâil'den yaklaşık iki yüz otuz yıl sonra ikinci kez Hârizm'de hâkimiyetini kurabildi.

Nadir Şah sağladığı askeri ve idari başarıları dolayı kendi hükümlerliğini kurmuştu. Hapsedirilen Safevî şah adayları da Nadir Şah'ın oğlu Rıza Kulu tarafından babası Hindistan seferindeyken fitne çıkabileceği gerekçesiyle öldürülmüştü. İlbars Han, Arapşahların sülalesine mensup olan son Hîve hanıydı. Nâdir Şah tarafından öldürüldükten sonra Hîve tekrar İran'a bağımlı hale gelecektir. Neticede Avşarlılar dönemi hem Safevîler ve Hîve Hanlığı'nı yöneten Arapşahlar tarihe karışmış olacaktır.

---

⁴²⁸ Rahmetî, "Revâbit-i Hân Nîşîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Êrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh", s. 50-59.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NADİR ŞAH DÖNEMİNDE İRAN-HİVE HANLIĞI ARASINDAKİ SİYASİ İLİŞKİLER (1736-1747)

Nâdir Kulu Mirza, 1688'de Horasan'da Ebîverd vilayetinin Deregez köyünde dünyaya gelmişti. İran'da yaşayan Türkmenlerin Avşar boyundan, Kırklı kabilesinden olduğu bilinmektedir.

Nâdir Kulu Mirza, on beş yaşında iken babası vefat etti ve ailesine bakmak zorunda kaldı. Çeçlik döneminde Hîve Hanlığı'na karşı acı bir hatıra yaşadı. On yedi yaşına geldiğinde Hîve Hanlığı'nın akınları neticesinde onların eline esir düşmüş dört yıl sonra 1708'de Hîve'den kaçmayı başarmıştı. Safevî Devleti'nin son dönemlerinde fırsatçı emirler çoğalmaya başlamıştı. Melik Mahmûd Sîstanî Meşhed'i ele geçirince Nâdir Kulu'yı yanına çağırdı ve onun Özbeklere karşı mücadele etmesini istedi. Ardından onu Horasan hâkimi tayin etti. Ancak bazı yöneticilerin karşı çıkmasıyla tekrar Horasan hâkimliği görevinden uzaklaştırıldı. 1723'te Nâdir, vefat eden kayınpederi yerine Ebîverd hâkimi olarak tayin edildi.⁴²⁹

Ebîverd hâkimi Baba Ali'nin yanında yöneticiliğe ilk adımını atan Nâdir Kulu Mîrza, onun kızıyla evlendi ve kısa zamanda binbaşı rütbesini elde etti. Bu sıralarda, 1722'de Afganlar, Safevî Devleti'ni mağlup ederek ülkede hâkimiyet tesis ettiler. Böylece İran'da merkezî yönetim sona erdi ve ülkedeki kargaşa doruk noktasına ulaştı. Başlangıçta ücretli askerlik yapan Nâdir, kısa zamanda Avşarlar ve Horasan Kürtlerinden oluşan kendi ordusunu kurmuştu.⁴³⁰ 1723'te Baba Ali vefat edince, yerine Ebîverd hâkimliğini üstlendi. Sağladığı başarılar kısa sürede Safevî sarayına da ulaştı.

1725'te Galzaylar lideri Eşref Şah Mîr Mahmûd'un yerine tahta geçmiş, ardından Şah II. Tahmasb'ı Tahran'da mağlup etmişti. Kaçan Safevî şahı Feth Ali Han'a sığınmıştı. Dört yıl devam eden iç karışıklar ve sonunda Osmanlı Devleti'nin

---

⁴²⁹ Umut Kırca, *Nâdir Şah Döneminde Afşarlıların Babürlüleri ve Türkistan Hanlıkları İle İlişkileri (1736-1747)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi SBE, İstanbul 2018, s. 18.

⁴³⁰ Doğan - Erdoğan, *a.g.e.*, s. 196-197.

müdahaleleri sonucu 1727’de yapılan Hamedân anlaşmasında Eşref Şah, Acem Şah’ı tayin edildi.⁴³¹ II. Tahmasb, Feth Ali Han’ın kendi otoritesini kurmaya çalıştığını anlayınca, Nâdir’i kendi yanına çekmeye karar verdi. 1726’de Şah II. Tahmasb (1722-1732)’ın hizmetine giren Nâdir, kısa zamanda Horasan valisi tayin edilmişti.⁴³²

1727’den başlayıp Abdâflilere karşı harekete geçen Nâdir, isyancıları bastırmada başarılar elde etse de, Safevî bürokrasisini ve katılaştıran eski sistemi kıramıyordu. Safevî saray yöneticilerinin şahı ona karşı kışkırtmalarından kurtulamıyordu. II. Tahmasb’a bağlı kalacağı sözünü vermişti.⁴³³ 1729’dan başlayıp Galzaylar ve liderleri Eşref Şah’la yoğun mücadeleye girişen Nâdir, art arda dört kez galip gelmişti.⁴³⁴ 1730’da Eşref Şah’ın öldürülmesiyle çıkan iç isyanlar son bulmuştu.

1732’de Şah III. Abbas’ı tahta çıkartıp onun saltanat naibi olarak büyük ölçüde İran yönetimini ele alsada halkın tamamının desteğini almak için dört yıl bekledi. Çöküş sürecine giren Safevî Devleti’nin yerine yeni bir devlet sistemi kurmak istiyordu. Nâdir’in bu çabaları sonucu Safevîler ortadan kaldırılıp Avşarlı hanedanı kurulacaktır.

Nâdir Şah, Şah III. Abbas’ın çok küçük yaşta olduğunu gerekçe göstererek 1736 yılı Ocak ayında, Mugan Ovası’nda gerçekleşen kurultayda tahta çıktı ve Mart’ta İsfahan’da şahlık tacını giydi. Devrilen Şah II. Tahmasb ve oğullarını fitne çıkarmaması için hapsedti. Sünnîlik ile Şîîlik mezheplerini dengelemek için Osmanlılardan Caferîlik mezhebinin beşinci mezhep olarak kabul edilmesini istedi. 1737’de Afganların isyanlarına son verdi. 1738 ile 1740 arasında Hindistan seferine çıkıp Bâbürlüleri mağlup etti.⁴³⁵ Bazı tarihçiler onun Sünnî olduğunu, ancak Şîî yönetimli devlette görev aldığı için iki tarafı dengelemeyi düşündüğünü iddia ederler. Onun Sünnîliğe meyilli olmasına Şîî ulema karşı çıkmıştı. Nâdir Şah ise dört Sünnî mezhebi Caferilikten saydığını belirterek bu muhalefeti azaltmaya gayret etmişti.⁴³⁶

Nâdir Kulu şah olmadan önce, Horasan’a Hârizm’den tacirlerin gidip gelmekte olduğunu görüyoruz. Şîr Gazi Han (1714-1728)’dan sonra hanlıktaki Atalık’ın

⁴³¹ Aydoğmuşoğlu, *a.g.e.*, s. 128.

⁴³² Lockhart, *a.g.e.*, s. 26.

⁴³³ Kırcı, *a.g.t.*, s. 20.

⁴³⁴ Babek Shahed, *Dürre-i Nadiri’ye Göre Nadir Şah ve Dönemi Tercüme ve Değerlendirme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara 2016, s. 156.

⁴³⁵ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi 1700-1925*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 146-147.

⁴³⁶ Karadeniz, *İran Tarihi 1700-1925*, s. 147.

desteğiyle 1728’de Hîve tahtına İlbars Han (1728-1740) çıkmıştı. İlbars Han zamanında tacirler Horasan’a gelmekteydi. Bu tacirler arasında gezen onun Muhammed Emin adındaki Mihter Horasan’da yeterli asker bulunmadığını öğrendi ve bu haberi Hîve’ye ilettili.⁴³⁷ Bundan sonraki süreçte İran’ın kendi ülkesine yakın olan vilayetinin zayıf noktasını öğrenen İlbars Han, Horasan’ı ele geçirme hedefine ulaşmak için her yolu deneyecekti.

Başlangıçta Buhara Hanlığı’nın Şeybânîler hanedanına karşı Bâbürlülerin yanında yer alan Safevîler bu politikasını uygulamışlardı. Şeybânîlerin ardından Buhara Hanlığı’nı yöneten Canoğulları hanedanına karşı bu kez Hîve Hanlığı ile ittifak kurdu ve aynı siyaseti uygulamayı sürdürdü. Hîve hanları zor duruma düştüklerinde İran’a sığındılar ve şahlarla yakın ilişkiler kurmaya çalıştılar. Bunlara rağmen fırsat elde ettiklerinde hem İran, hem Hîve Hanlığı birbirlerine karşı saldırıya geçmişlerdir. Her iki taraf siyasî ve askerî açıdan güçlü olduğunda yine aralarında çatışma çıkmış ya da diplomatik ilişkilerde yoğunluk görülmüştür. Her iki taraf zayıfladığında ise genelde Özbekler akınlarına devam etmiştir.

Arapşahların son temsilcisi İlbars, Hîve Hanlığı’nın başına getirilse de, Şîr Gazi Han taraftarları tarafından çıkan isyanlar hanlığın işini zorlaştırıyordu. Yine de İlbars Han, hanlığı toparlamayı başarmıştı. Ruslara karşı elde ettiği galibiyetten dolayı da kendini zayıf hissetmiyordu. Güçlü bir kabile reisi olan Hasan Murad’ı İnaklık makamına getirdi. Hanlıkta etkin konuma sahip olan Şirdali Bey de öldürülünce, Aral’ın tamamı ve Karakalpak bölgesi İlbars Han’ın eline geçti.⁴³⁸ İlbars Han, Şîr Gazi Han’ın başarılarının devamını getirmek ve Hîve Hanlığı’nı tekrar güçlendirmek istiyordu. İlbars Han Horasan’a ilk saldırı girişimini 1736 yılının ilkbaharında (tavşan yılı),⁴³⁹ Yamutlardan Cıyan Vekil önderliğindeki 3000 kişilik Türkmen ordusunu göndererek gerçekleştirdi. İlbars Han ordunun iki taraftan hareket etmesini istedi. Ordunun bir kısmı Aladağ ve Balkan tarafından, diğer kısmı Mana Vadisi’nden saldırıya geçmişti.⁴⁴⁰

---

⁴³⁷ Mervî, *a.g.e.*, C. II, s. 626.

⁴³⁸ Mûnis, *a.g.e.*, s. 60.

⁴³⁹ 12 Hayvanlı Türk Takviminin 4. yıl simgesi. Hanlıklar ve Safevi tarihçileri bu takvimi kullanmaktadır. 22 Mart’la başlayan bu eski takvimini en çok kullananlar Türkler olmuştur. Detaylı bkz. Nergis Biray, “12 Hayvan Türk Takvimi Zamana ve İnsana Hükmetmek”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı. 39, Erzurum (2009), s. 672.

⁴⁴⁰ Mûnis, *a.g.e.*, s. 60.

İranlı tarihçilere göre Nâdir Şah'ın ordusunun yenilgiye uğramadığı ifade edilmektedir.⁴⁴¹ Hîve Hanlığı kaynaklarına göre çıkan çatışmada her iki taraftan çok kişinin öldüğü, sonunda Kızılbaşların yenilgiye uğratıldığı, Hîve ordusunun Horasan'daki birçok vilayeti ele geçirdiği belirtilmektedir.

İlbars Han çoğunlukla Türkmenleri teşvik ederek onların İran'a saldırılarına sebep oluyordu. 1737'de bu sefer bizzat kendisi de direkt Horasan'a yürümeye karar vermişti. Bu olaydan birkaç ay önce 1736 Nâdir Şah, Deşt-i Mugan'da tahta çıkmış ve Afganları cezalandırmak için harekete geçmişti. Ardından isyancı Afganlara destek veren Bâbürlülere de gücünü kabul ettirmek için Hindistan seferine çıkmak için hazırlanıyordu. Bu sırada Hîve hanı İlbars'ın Horasan'a saldırısını haber alan Nâdir Şah kendisi yerine oğlu Rızâ Kulu Mîrza'yı Özbeklere karşı mücadele etmek için görevlendirdi⁴⁴²

3.1 Rızâ Kulu Mîrza'nın Türkistan Seferi

Aral ve Karakalpak bölgesi İlbars Han'a tâbi olmuşken, Nâdir Şah'ın büyük oğlu Rızâ Kulu Mîrza Horasan'a vali tayin edildiğini belirtmiştik.⁴⁴³ Bu sırada Nâdir Şah oğlu Rızâ Kulu'yı 12.000 askerle Ebû'l-Hasan Han'ın ayaklanmasını bastırmak için Belh'e gönderdi.⁴⁴⁴ Muhammed Kazım Mervî onun 20.000 askerle yola çıktığını ve isyanın bastırıldığını bildirmektedir.⁴⁴⁵

Nâdir Şah Kandahar'ı zapt etmek için 1737'de sefere çıkınca, Rızâ Kulu babasının iznini almadan Amuderya'yı aşırp Türkistan'a doğru harekete geçti. Rızâ Kulu, Karşı Valisi Kungrat Danyal Bey'in üzerine yürüdü. Danyal Bey Buhara'dan takviye isteyince Rızâ Kulu da Belh'e adam göndererek top gönderilmesini emretti.⁴⁴⁶ Böylece Nâdir Şah döneminde, oğlu Rızâ Kulu Mîrza aracılığıyla 1737'de ilk Türkistan seferi Belh üzerinden gerçekleşmiş oluyordu.

---

⁴⁴¹ Esterebâdî, *a.g.e.* s. 249.

⁴⁴² Rahmetî, *Revâbit-i Han Nişin-i Hîve Bâ Devleti-i Merkez-i İran Ez Sukût-i Safevîye Tâ Merg-i Nadir Şah*, s. 47-59.

⁴⁴³ Mûnis, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁴⁴ Mervî, *a.g.e.*, C. II, s. 575-579

⁴⁴⁵ Mervî, *a.g.e.*, C. II, s. 579.

⁴⁴⁶ Aminius Vambéry, *History of Bokhara: From the Earliest Period Down to the Present*, Composed For the First Time After Oriental Known and Unknown Historical Manuscripts, London 1873, s. 341; Mehmet Alparğu - Muhammed Bilal Çelik, "Nâdir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXIX, Ankara (2009), s. 511 vd.

Eskiden beri İran'ın Horasan sınırlarına Hîve Özbekleri ve Türkmenleri baskın yapmaktaydılar. Nadir Şah'ın yokluğu İlbars Han tarafından fark edilince saldırıların sayısı daha da artmıştı.⁴⁴⁷

Rızâ Kulı, Karşı hâkimi Danyal Bey'den kendisine tâbi olmasını istedi. Olumlu cevap alamayınca Tirmiz üzerinden Ceyhun Nehri sahilindeki Karşı'ya doğru harekete geçti. Zor durumda kalan Karşı hâkimi Danyal, Rızâ Kulı'ya tâbi oldu⁴⁴⁸ ve Horasan'a baskın yapmayacağı sözünü verdi. Böylece Danyal Bey tekrar Karşı hâkimi tayin edildi.⁴⁴⁹ Buhara Hanlığı Atalık'ı Hâkim Bey, Karşı'nın ele geçirildiğini öğrenince hanlığın ileri gelenleriyle acil istişare toplantısı yaptılar. Karşı'daki beylikler beraber harekete geçse de Kızılbaş ordusuna karşı direnemeyince her taraftan yardım istemeye başladılar.⁴⁵⁰

Askerî yardım için mektup gönderilecek yerlerin başında Hîve Hanlığı gelmekteydi. İlbars Han, Buhara hanı Ebülfeyz Han'ın (1711-1747) daveti üzerine büyük bir orduyla iki taraftan harekete geçti.⁴⁵¹ Buhara hanı, Kızılbaşlarla başa çıkmanın zor olduğunu düşünüyordu. Üstelik Hâkim Bey Atalık, İran'la savaşmaya isteksiz olduğunu bildirmişti.

İlbars Han önce 1000 kişilik bir orduyu gönderdi ve kendisi de ardından ağır bir orduyla harekete geçti. İlbars Han'ın ordusu daha Buhara'ya ulaşmadan Karşı hâkiminin Kızılbaşlarla anlaşma yaptığı haberi geldi.⁴⁵² İlbars Han, 60.000 kişilik ordu ile Buhara'ya geldiğinde, savunmasız durumdaki şehri ele geçirdi ve Ebülfeyz Han'ın tahtını zapt etti.⁴⁵³ Ancak Hîve hanı Buhara tahtında uzun sürmeyecek kısa bir süre sonra bırakmak zorunda kalacaktı.

Rızâ Kulı, Karşı şehrine kadar gelmişken, Türkistan ordusuyla başa çıkmakta zorlanıyordu. Hîve Hanlığı'ndan gelen takviye kuvvetlerin yaklaştığını duyunca daha fazla zor duruma düşeceğini anladı. Nâdir Şah bu gelişmelerden haberdar olunca oğlunun ordusunun mağlup olabileceği endişesiyle ona geri çekilme emrini verdi. Nâdir

---

⁴⁴⁷ Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 327.

⁴⁴⁸ Esterebadî, *a.g.e.*, s. 324.

⁴⁴⁹ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 574-575.

⁴⁵⁰ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 577.

⁴⁵¹ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 578-79; Gündoğdu, *a.g.e.*, s. 202.

⁴⁵² Mûnis, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁵³ Alpargu, - Çelik, *a.g.m.*, s. 512-513.

Şah ayrıca Ebülfeyz Han'a da elçi gönderdi ve onun Buhara'daki hanlığını tanıyacağını, oğlunun da geri çekileceğini bildirdi.⁴⁵⁴ Buhara hanının bu başarısını gören Hîve hanı geri çekilmek zorunda kaldı.⁴⁵⁵

Buhara ileri gelenleri Kızılbaşlar ile Karşı'da mücadelede kaybettikleri esirlerinin serbest bırakılması için 14.000 tümen vermeyi teklif etmişken, Rızâ Kuli 20.000 tümen istemişti. Rızâ Kuli babasından geri çekilme mesajını alınca bu teklife razı olduğunu bildirdi ancak kabile reisleri bunu Nâdir Şah'ın Hindistan'da yenildiğine yorumlayarak Rızâ Kuli'ya sert bir dille cevap vermişlerdi.⁴⁵⁶

Aslında Ebülfeyz Han zayıf bir şahsiyet olarak tanınsa da başarılı bir siyaset izlediği anlaşılmaktadır. Zira Ebülfeyz Han, Rızâ Kuli ile mücadele etmek için yola çıkmışken onun yokluğunda Buhara'ya gelen İlbars Han şehri o sırada ele geçirdiğini belirtmişti. Fakat Ebülfeyz Han, Nadir Şah ile mektuplaşıp Rızâ Kuli'nin geri çekilmesi sağlanınca İlbars Han da Buhara'dan geri çekildi. Sonuçta Rızâ Kuli da giriştiği mücadelede mutlak zafere ulaşamamış, Karşı'yı tamamen ele geçirememişti.⁴⁵⁷ Geri çekilmenin asıl nedeni, Türkistan'da Cengiz Han ve Timur zamanından beri güçlü savaşçıların yetişmesi, buradaki ordularının hafife alınmaması gerektiği ve Kızılbaş ordusunun mağlup olabileceği endişesiydi.⁴⁵⁸

Davet edilen Hîve hanı ve ordusu, Buhara ve İran arasında yapılan anlaşmanın ardından Buhara'yı boşaltıp geri dönme kararı almıştı. Soğuk çok şiddetli olduğu için nehirler buz tutmuş ve Rızâ Kuli'nin ordusunun düşmanın arkasından kovalayacak hali de yoktu.⁴⁵⁹

Rızâ Kuli Belh'e geri çekildiğinde İlbars Han'ın emirlerinden Muhammed Emin Muhtar, Meşhed hâkimi Ali Kuli hakkında bazı bilgilere ulaşmış, onun içkiye düşkün biri olduğunu ve oradaki askerlerin Nâdir Şah ve Rızâ Kuli'ya katıldıklarını, Meşhed'de yeterli asker kalmadığını öğrenmişti. Bu bilgiler İlbars Han'a ulaştığında Türkmen,

---

⁴⁵⁴ Mervî, II, *a.g.e.*, s. 603; Laurence Lockhart, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, London 1938., s. 301.

⁴⁵⁵ Togan, *a.g.e.*, s. 199.

⁴⁵⁶ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 614.

⁴⁵⁷ Togan, *a.g.e.*, s. 199.

⁴⁵⁸ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 604; Alpargu - Çelik, *a.g.e.*, s. 516.

⁴⁵⁹ Mûnis, *a.g.e.*, s. 60.

Kazak, Aral, Yamut ve Sarık aşiretlerinden oluşan büyük ordunun hazırlıkları başladı.⁴⁶⁰

Bu fırsatı değerlendirmek için İlbars Han beş şehirden oluşan Hîve'nin her tarafından kabile reislerini huzuruna çağırdı ve büyük bir ziyafet sonrası niyetini dile getirdi. Tarihçi Mervî hanın ağzından naklederek onun "Ey belinde kılıcı olan İnaklarım, bahadır yiğitlerim, size söyleyeceklerim var! Şîr Gazi Han 1128 hicrî yılında 80.000 askeriyle bir şehir kalesi hariç Meşhed'i kendi tasarrufu altına almış, yüklü miktarda ganimetle geri dönmüştü. Hârizm, Aral, Kazak ve Kalmuk diyarı İranlı esirlerle dolup taşmıştı. Bugün Hârizm'in sorumluluğu bize ait iken tüm Türkmen, Kazak ve Özbek tayfalarından 100 bin asker toplayıp, ceddimiz Hârizmşahların İran'ı elinde tuttuğu gibi biz de oralara sahip olmak isteriz" dediği hitabetini yazıya dökmüştür.⁴⁶¹

Özbeklerin arasında onların kıyafetlerini giyinmiş olan Şîi tacirler ve dervişler bu haberi Ali Kulı Han'a ulaştırmışlardı.⁴⁶² İlbars Han sefer hazırlıkları başlatmıştı. Bazı sebeplerden dolayı seferini bir kez erteledikten sonra kendi yerine İş Muhammed Bey'i bırakıp, 1738-1739'da yine Horasan'a doğru harekete geçecekti. Ali Kulı bu haberi Nâdir Şah'a ulaştırınca, Rızâ Kulı ve ordu komutanı Tahmasb Kulı Han, Nâdir Şah'ın huzuruna çağırıldı. İlbars Han'ın saldırılarının sonlandırılması için Rızâ Kulı'ya tam yetki verildi.⁴⁶³ Diğer taraftan Nâdir Şah, Hindistan seferine çıkmadan önce oğlu Rızâ Kulı'yı kendine veliaht tayin etmişti.⁴⁶⁴ Nâdir Şah oğlunu cesaretlendirip savaş planını çizip vermiş, zor durumda kalırsa onun Azerbaycan hâkimi (Nâdir Şah'ın ağabeyi) İbrahim Han'dan destek alabileceğini de bildirmişti.⁴⁶⁵

İlbars Han Tecen'i geçmiş, Nesâ ve Ebîverd'i de ele geçirmeye çok yakinken tam o günlerde Rızâ Kulı da Hindistan'dan dönmüş ve Herat'ta bulunuyordu. Saldırı haberini alan Rızâ Kulı, yapılan saldırıyı püskürtmek için Serahs'a vardı. İlbars Han ele geçirdiği üç Kızılbaş esirinden yaklaşan Rızâ Kulı ordusu hakkında yeterli bilgiyi almıştı. Kızılbaş ordusuyla baş edemeyeceğini anladı ve geri çekilme kararı aldı. İlbars

⁴⁶⁰ Lockhart, *a.g.e.*, s. 60; Mervi, *a.g.e.*, II, s. 624.

⁴⁶¹ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 627.

⁴⁶² Mervî, *a.g.e.*, II, s. 628.

⁴⁶³ Lockhart, *a.g.e.*, s. 301.

⁴⁶⁴ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 623.

⁴⁶⁵ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 628.

Han'ın ordusu muhasaraya son verip şehrin civarındaki köyleri yağmalayıp geri döndü.⁴⁶⁶ 1739'un Şubat'ında Hîveliler tarafından gerçekleşen saldırının başarısız olmasında Rızâ Kulu'nun geri döndüğü haberinin de etkisi olmuştu. Rızâ Kulu önderliğindeki Kızılbaş ordusunu planlı, buna karşın çeşitli kabilelerden oluşan Hîve Hanlığı ordusunun düzensiz hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Nâdir Şah ve oğlu Rızâ Kulu'nun seferde olduğunu ve Horasan'ın savunmasız durumda bulunduğunu öğrenen İlbars Han, 1739'da tekrar harekete geçti.⁴⁶⁷ Türkmenler, Kazaklar ve Karakalpaklardan asker toplayarak güçlü bir orduyla yola çıktı, ancak bu kez Hîve ordusunun içindeki kabilelerin birbiriyle ihtilafa düşmesi durumu değiştirdi. Çünkü İlbars Han'ın yokluğunda Kazak Toktamış Bey'in 120.000 kişilik bir orduyla Hîve'ye saldıracağı haberi gelmişti ve acilen geri dönme kararı alması gerekirdi.⁴⁶⁸ İlbars Han bununla birlikte Aral Özbekleri ve Türkmenler arasında çıkan anlaşmazlığı bertaraf etmeyi başarmıştı ancak Kazakların hanlığın başkentine saldırıya geçtiği haberi Hîve ordusunun dağılması için yeterli oldu.⁴⁶⁹ Böylece İlbars Han'ın aylarca hazırlandığı seferi başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

3.2 Nâdir Şah'ın Mâverâünnehir Seferi

Nâdir Şah, 1737'de Afgan isyanlarını tamamen etkisiz hale getirdikten sonra 1738'de Hindistan'a doğru yola çıktı.⁴⁷⁰ Hindistan seferine çıkarken, Türkmen kabilelerini ikna etmeyi de başardı ve onların desteğini aldı.⁴⁷¹ Nâdir Şah 1739 yılının yazında Sind hâkimi Hudayar Han'ı mağlup etti. O sırada oğlu Rızâ Kulu'nun Buhara ve Hîve'ye seferinin başarısızlıkla sonuçlanabileceği haberini alınca, Nâdir Şah Türkistan seferini bizzat kendisinin gerçekleştirmesi gerektiğini düşündü.⁴⁷²

Safevî Devleti'ne son veren isyanları bertaraf edilip Hindistan'da zafere ulaşmasından sonra Nâdir Şah için sıra, durmak bilmeyen Özbek saldırılarından kurtulmaya gelmişti.

---

⁴⁶⁶ Münis, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁶⁷ Saray, *Hive Hanlığı*, s. 168-169.

⁴⁶⁸ Alpargu - Çelik, *a.g.e.*, s. 511-530; Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 338.

⁴⁶⁹ Mervi, *a.g.e.*, C. II, s. 631.

⁴⁷⁰ Esterâbâdî, *a.g.e.*, 323.

⁴⁷¹ Beyânî, *a.g.e.*, s. 54A.

⁴⁷² Mehdevî, *a.g.e.*, s. 161.

Nâdir Şah, iki yıl süren Hindistan seferinden döndükten sonra kendini daha güçlü hissediyordu. Buna binaen Mâverâünnehir'e doğru hareket etme kararı almıştı.⁴⁷³ Bu kararı almasının gerekçesi, Hîve hanlarının Horasan'a saldırı yapması ve onun yokluğunu fırsat bilerek İran'a doğru işgal hareketlerine girişmesiydi. Nâdir Şah bununla birlikte bu sefer Rusların gücünü kırmayı da hedefliyordu.

Nâdir Şah, Hindistan seferine çıkmadan önce Şîr Gazi Han ve İlbars Han'ın Horasan'a yaptıkları saldırılar had safhaya ulaştığını bildirmişti. Türkistan'daki en büyük köle pazarı Hîve'de yer almakta olup, düzenlenen akınlar neticesinde bu pazar İranlı köleler ile dolup taşmaktaydı.

İran ile Hîve Hanlığı'nın arasının açılmasına sebep olan sebeplerin başında bu kölelerin serbest bırakılması gelmekteydi.⁴⁷⁴ Nâdir Şah, Hîve Hanlığı'na önce bir elçilik heyeti gönderdi ve muhtemelen İlbars Hanın kendisine tâbi olacağını tahmin etti. Ancak İlbars Han, ona beklemediği bir tepki vermiş, onu hayal kırıklığına uğratmıştı. Hîve'ye gönderilen elçilik heyetindeki rütbeli memurlar öldürülmüş, kalanları da kulakları ve burunları kesilerek geri gönderilmişti.⁴⁷⁵

Nâdir Şah ilk hamlesini Buhara Hanlığı'na karşı yapmayı planlamış, yokluğunda Lazkiye ve yakınlarında çıkan işgalin bastırılması için ise Nâdirabâd hâkimini görevlendirmişti. Onun için onu Türkistan seferinden muaf tuttu.⁴⁷⁶ Haziran 1740'ta harekete geçen ve 150.000 kişiden oluşan Nâdir Şah'ın ordusu üç koldan saldırıya geçecekti. Ali Kulu komutasındaki birinci ordu Belh'ten, Rızâ Kulu komutasındaki ikinci ordu Merv'den hareket edecekti. Üçüncü ordu ise merkez karargâhı teşkil etmekte olup, birinci ordunun arkasından hareket etmekteydi.⁴⁷⁷

Nâdir Şah önce Ceyhun nehrinden geçerek ordusuyla Buhara'ya yaklaşınca, Buhara Han'ı Ebülfeyz, Nâdir Şah'a bir mektup gönderdi.⁴⁷⁸ Bu mektup ile kendisinin asil bir aileye mensup bir han olduğunu ancak güçlü bir İran hükümdarı ile karşılaşmak istemediğini, kendisini misafir etmeyi istediğini, bunu kabul ederse bununla şeref

⁴⁷³ Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 323; Mervî, *a.g.e.*, II, s. 784.

⁴⁷⁴ Saray, *Hîve Hanlığı*, s. 167.

⁴⁷⁵ Alpargu - Çelik, *a.g.m.*, s. 511-530.

⁴⁷⁶ Esterbadî, *a.g.e.*, s. 323

⁴⁷⁷ Kırca, *a.g.t.*, s. 88.

⁴⁷⁸ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 788.

duyacağını ifade etti. Peşâver’de elçileri kabul eden Nâdir Şah, Buhara hanının Kızılbaş Ordusuna direnemeyeceği mesajını almıştı.⁴⁷⁹ Nâdir Şah’ın Buhara hanı Ebülfeyz Han’a yazdığı cevapta Buhara hanı ile artık bir sorununun kalmadığını ancak Hîve hanı İlbars ile hesaplaşacağını bildirdi. Ebülfeyz Han, Şah’tan aldığı mesajı hemen İlbars Han’a ilettili. Nâdir Şah’ın kendisiyle nazikçe münasebette bulunduğunu anlatarak, Şah’tan özür dilemesini teklif etti. Bütün bunlara rağmen Hîve hanı İlbars bu teklifi önemsemedi ve bu konuda bir girişimde bulunmadı.⁴⁸⁰

Belh’in kolayca ele geçirilmesinden sonra 150.000 kişilik ordusuyla harekete geçen Nâdir Şah, Amuderya sahili boyunca ilerleyerek Çârcûy’a ulaştı. Buhara hanı Ebülfeyz Han, hanlığın Atalık’ı Hâkim Bey’in tavsiyesi üzerine İran ile barış yapmayı kabul etti ve Şah’ı misafir etmek için davetiye gönderdi. Nâdir Şah huzuruna gelen elçiyi iyi ağırlayıp Ebülfeyz Han’ın kendisinin misafirlige gelmesini istedi.⁴⁸¹ Bunu kabul eden Buhara hanının, Nâdir Şah’la savaşmaya niyeti olmadığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan Kıyat, Kungrat, Kazak, Bin, Yüz, Nayman, Kenegiz gibi kabilelerin reisleri Buhara hanının sarayına giderek Kızılbaşlar ile savaş teklifini sundular. Bu kabileler, Rızâ Kulu ile savaşta ölenlerin intikamını almak istediklerini ve kendilerinin 100 bin askerle destek vereceklerinin ifade ettiler. Ebülfeyz Han bu tekliften sonra kendi atalığının sözünü dinlemeden kararını değiştirerek Nâdir Şah ile savaşmayı kabul etti. Zerefşân Nehri sahilinde karşı karşıya gelen iki ordudan zayıf tarafın Buhara ordusu olduğunu gören Ebülfeyz Han kararını tekrar değiştirdi ve elçisini Nâdir Şah’ın huzuruna göndermekte gecikmedi.⁴⁸²

Nâdir Şah’a bu Ebülfeyz Han’ın elçileri ulaşınca, onun olumlu cevabı sonrası Buhara hanı, Nâdir Şah’ın itaati altına girmiş oldu. Şahın Hindistan seferi neticesindeki başarısını da tebrik etmeyi ihmal etmeyen Ebülfeyz Han, eski hâkimiyetini kendisine tekrar vermesini istedi. Nâdir Şah da kendi hedefine ulaşmışken, bunu kabul ederek Buhara topraklarına dokunmayacağını bildirdi.⁴⁸³

---

⁴⁷⁹ Andican, *a.g.e.*, s. 178.

⁴⁸⁰ Alpargu- Çelik, *a.g.m.*, s. 511-530.

⁴⁸¹ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 788.

⁴⁸² Mervî, *a.g.e.*, II, s. 789; Alpargu - Çelik, *a.g.m.*, s. 511-530.

⁴⁸³ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 790-794: Gündoğdu, A, s. 202.

Buhara hanımı sarayın ileri gelenleriyle beraber huzuruna kabul eden Nâdir Şah, İran ve Turan'ın tarihi boyunca sınırı olarak bilinen Amuderya'yı tekrar iki devlet arasında sınır olarak belirledi. Ebülfeyz Han'ın tekrar Buhara hanı olarak hüküm sürmesi, Şah adına hutbe okutulması ve para bastırılması karara bağlanan diğer konulardı.⁴⁸⁴ Ayrıca Nâdir Şah'ın başarılı siyaseti sonucu Türkmen ve Özbeklerden oluşan 20.000 kişilik bir ordu da Nâdir Şah'ın ordusuna katıldı.⁴⁸⁵ Bu askerler⁴⁸⁶ Hîve'yi ele geçirmede Nâdir Şah'ın ordusuna yeterli morali verecekti. Böylelikle Hindistan ardından Özbeklerin en büyük devleti, Buhara Hanlığı da İran hâkimiyeti altına girmiş, geriye sadece Hîve Hanlığı kalmış oluyordu.

Nâdir Şah Buhara Hanlığı'nı kendi itaati altına aldığında, Ebülfeyz Han'ı kendi tahtına tekrar oturtsa de esas yetki Buhara Atalık'ı (Emir-i Kelân) Muhammed Hâkim Bey'in elindeydi.⁴⁸⁷

Buhara Hanlığı tarafından verilen bu ordunun komutanlığı da Mangıtlar reisi Muhammed Hâkim Atalık'ın oğlu, Muhammed Rahim'e verildi. Atalık'ın kardeşi ve Karşı hâkimi Muhammed Danyal Bey, daha önceden Rızâ Kulu'ya itaat ettiğini bildirdiği için yönetim değişikliğinden sonra Kirman Beylerbeyi olarak seçildi.⁴⁸⁸

Buradan da anlaşıldığı gibi Muhammed Hâkim, Mangıt kabilesindendi. Hîve Hanlığı'nın ele geçirilmesinde bu kabile etkin rol oynamıştı.

3.3 Nâdir Şah'ın Hîve'yi Ele Geçirmesi

Nâdir Şah, Buhara Hanlığı'nı diplomatik yollarla kendisine tâbi hâle getirmeyi başardı. Buhara Atalık'ı Muhammed Hâkim Bey, aynı zamanda Mangıt kabilesinin lideri olduğu için Mangıt askerlerinin Nâdir Şah'ın ordusunda yer alması da kolaylaşmıştı.

Nâdir Şah Ebülfeyz Han'ın ricasıyla İlbars Han'a tekrar bir elçi göndermişti. Gönderilen bu elçilerin acı haberi Nâdir Şah'a ulaşınca Kızılbaş ordusuna savaşa

---

⁴⁸⁴ Alpargu,- Çelik, *a.g.m.*, s. 511-530.

⁴⁸⁵ Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 326: Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 202..

⁴⁸⁶ Bu askerlerin sayısı hakkında çeşitli görüşler var. Henry Hoyle Howorth'a göre 6.000, Muhammed Kâzım Mervî'ye göre 30.000 kişi

⁴⁸⁷ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 790.

⁴⁸⁸ M. R. Arunova,- K.Z. Eşrefyan, *Nâdir Şah-i Avşar*, terc. Nergize Turaeva, Selenge Yay., İstanbul 2015, s. 189-190.

hazırlanma emri gecikmedi. Nâdir Şah, Buhara'yı ele geçirdikten sonra kalabalık bir orduyla Hârizm'e doğru yol aldı.

Nadir Şah Hîve seferinde Buhara Hanlığı'nın tâbi olması sonucu ele geçirilen Ceyhun (Amuderya) nehrini çok iyi kullanmıştı. Onun gerekli mühimmat ve gıda malzemelerin taşınmasında 1100 gemi hazırlattığı bilinmektedir.⁴⁸⁹

İlbars Han Kızılbaş ordusunun Ceyhun nehrini geçmemesi için bir süvari taburu vazifelendirdi. Ancak Avşar kuvvetleri çok geçmeden bu engeli aşmayı başardı ve ardından Çârcûy'a ulaştı.⁴⁹⁰ Çârcûy'dan geçip, Hârizm'e doğru hareket etmeye başlayınca, İlbars Han emirlerini bir araya getirerek asker toplamaya girişti.⁴⁹¹ *Âlem Ârâ-yi Nâdirî*'de Mervî, Hîve ordusundaki asker sayısının kısa sürede 30.000'i süvari olmak üzere toplam 120.000'e ulaştığını belirtmektedir.⁴⁹²

Nâdir Şah'ın kalabalık ordusu Hîve'ye doğru harekete geçmişti. Henüz menzile ulaşmamışken Hîveli Türkmenler ve Özbekler, İranlıların kervanını ele geçirmeye çalıştılar. Ancak bu girişim kısa sürede Kızılbaş ordusu tarafından püskürtüldü. Ekim 1740'ta Muhammed Ali Uşak komutasındaki Hîve'ye ait 3000 kişilik kuvvetin dağıtılması çok sürmemişti. O gece Hîve ordusu üzerine aniden saldırı düzenlendi. İkinci gün Nâdir Şah'ın ordusu İlbars Han'ın ordusunu bozguna uğrattınca Hîveliler geri çekilmeye başladı ve Hîve kuvvetleri Hezâresp Kalesi'ne sığındı.⁴⁹³

Hîve ordusunda yeterli top olmadığı için İran ordusu rahatça atış yapabiliyordu. Buhara'dan Hârizm'e doğru hareket eden Kızılbaş ordusuna en büyük mukavemetin Hîve Hanlığı tarafından gösterildiği bütün tarihçiler tarafından kabul edilmektedir.

Hîve ordusu düşmanını Hezâresp Kalesinde hazır bekliyordu. Avşar ordusu Deve Boynu'nda iki gün İlbars Han'ı kaleden çıkmasını bekledi. Ardından kale hakkında bilgi alınması için bir keşif ordusu gönderilince kalenin sağlam ve etrafı suyla dolu hendeklerle çevrili olduğu anlaşıldı. Nadir Şah kaleye saldırmadan vaz geçerek Hîve'ye doğru hareket etmeye karar verdi. Bununla İlbars Han'ın kaleden çıkacağını da tahmin etmekteydi. Amuderya sahilinden Hîve'nin savunması için gelen İlbars Han

⁴⁸⁹ Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 326.

⁴⁹⁰ Mervî, *a.g.e.*, II, *Âlem Ârâ-yi Nâdirî*, s. 809.

⁴⁹¹ Mûnis, *a.g.e.*, s. 61.

⁴⁹² Mervî, *a.g.e.*, II, , s. 804.

⁴⁹³ Mervî, *a.g.e.*, II, , s. 809.

ordusundaki Yamut ve Teke Türkmenleri acele edip saldırıya geçseler de tecrübeli ordu bunu kolay atlattı. Nadir Şah ordusu üstün gelmeye başlayınca Hîve ordusu Hangâh Kalesi'ne⁴⁹⁴ sığınmak zorunda kaldı.⁴⁹⁵

14 Kasım 1740'ta Nâdir Şah'ın ordusu Hangâh Kalesi'ne doğru harekete geçti. Hîve ordusunda Teke ve Yamut süvarileri geri çekilmeye başlayınca İlbars Han ile beraber savunmada kalan piyadelerin de geri çekilmekten başka çaresi kalmadı. İran ordusunda sahip olduğu topraklar sayesinde Hîvelilerin yenilgisi kaçınılmaz oldu.⁴⁹⁶ Bir gün ara verildikten sonra kale tekrar top yağmuruna tutuldu. İlbars Han'ın askerlerinin bir kısmı Hîve'ye çekilmişti. Ancak İlbars Han hâlâ kendini savunmaya devam etmekteydi. İlbars Han'ın ordusu her ne kadar dirense de Nâdir Şah'ın savaş taktikleri sonucu yenilgiden kurtulamadı.⁴⁹⁷ İlbars Han sonuna kadar direnmesine rağmen elinden başka bir şey gelmediğini anlayınca teslim oldu.

Nadir Şah'ın öldürülen elçilerin arasında bulunan iki Cubeyrî şeyhinin varisleri kan hakkı talep ettiler. İlbars Han bu iki hocanın öldürülmesi edilmesi hakkında kendisinin haberinin olmadığını, bu olayın kendisinden izinsiz yapıldığını söyleyerek özür dilemesi üzerine Nâdir Şah "Az sayıdaki tebaanı yönetemiyorsan yaşamaya da hak etmiyorsun. Elçilerimi öldürdüğün için köpek gibi ölmeyi hak ediyorsun." diyerek onu idam ettirdi. Bununla beraber sayısı 20-30 kişi aralığında olan hanın yakın adamları için de idam hükmü verilmişti.⁴⁹⁸ İlbars Han öldürüldüğü haberi sonrası Hîve hariç hanlığın başka bütün şehirleri teslim olmuştu

Bunun ardından Nâdir Şah, Özbeklerden sonra en kalabalık nüfusa sahip Hârizm Türkmenlerini bölgeden uzaklaştırma kararı aldı ve onları Mangışlak'a, Balkan Dağ'ları eteklerine ve Hazar Denizi'nin doğu sahillerine yerleştirildi.⁴⁹⁹

Kazakların Küçük Orda hanı Ebülhayr Han, daha önceden 1732'de Rusya'ya tâbi olduğunu bildirmişti.⁵⁰⁰ Kalmuklar bölgeye saldırmaktayken Ebülhayr Han kendi çıkarları için 1732'den beri Rusya ile iyi geçinmeye çalışıyordu. Ebülhayr Han'ın isteği

⁴⁹⁴ Hezâresp ve Hîve arasında bulunan Hîve'nin beş kalesinden biri.

⁴⁹⁵ Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 327

⁴⁹⁶ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 812-813; Kırcâ, *a.g.e.*, s. 97-101.

⁴⁹⁷ Mervî, *a.g.e.*, .II, s. 810-813.

⁴⁹⁸ Esterâbâdî, *a.g.e.*, 329; Alpargu, - Çelik, *a.g.m.*, s. 521.

⁴⁹⁹ Mûnis, *a.g.e.*, s. 61.

⁵⁰⁰ Veselovski, *a.g.e.*, s. 192.

üzerine 20 Ağustos 1739'da Çarlık'tan gelen emirnamede onun top talebinin reddedildiği, başka bir talebinin değerlendirildiği ve kale kurulması için uzman bir heyetin gönderileceği belirtilmekteydi.⁵⁰¹ Ebülhayr Han, kendi çıkarı için Ruslardan talep ettiği topları İlbars Han'a karşı kullanmak istemişti.⁵⁰² Ruslar onu bu konuda desteklemedeki amacı İlbars Han'ı zayıflatmaktı.

İlbars Han'ın zor duruma düşmesinin ardından Ebülhayr Han'dan yardım istediği bilinmektedir. İlbars Han'a yardım için gelen Ebülhayr Han neye uğradığını şaşırmişti. Hîve'ye yaklaştığında İlbars Han'ın yenilgisi netleşmişti.⁵⁰³ İlbars'ın öldürüldüğünü duyan Ebülhayr Han geri çekilme kararı almıştı.⁵⁰⁴ O sıralar Moskova'dan gelen uzmanlara aslında çevreyi inceleyip bölgenin haritasını çıkarma görevi verilmişti. Nâdir Şah ve İlbars Han'ın mücadelesini bir fırsat olarak gören Aral yakınlarına ulaşan Rus heyetindeki subaylar hanın eşi tarafından dört gün misafir edildiler. Ebülhayr Han görmek için Şahemir'e geldiklerinde ise han ile görüşebildiler.⁵⁰⁵ Tatarca bilen Gladişev, jeodezi uzmanı Muravin, mühendis Nazimov, bir tercüman ve yedi Kozak'tan oluşan Rus elçilik heyeti, Hîveliler tarafından davet edilen Ebülhayr ile beraber Hîve'ye gelmişlerdi.⁵⁰⁶ Çünkü Hîveliler İlbars Han'ın öldürülmesinin ardından Ebülhayr Han'ın Nâdir Şah ile mücadele edebileceğini, hiç olmazsa onları bu zor durumdan kurtarabileceğini düşünüyorlardı. Onun için Aral bölgesinden onu çağırarak kendilerine han seçmek istemişlerdi.⁵⁰⁷ Nâdir Şah ise yönetimi tamamen kendi eline almak istemekteydi.

Çarlık tarihçisi Veselovski, Nâdir Şah'ın tarihçisi olan Mîrza Mehdî Kazak hanı Ebülhayr Han'ın Hîve halkı tarafından değil İlbars Han tarafından çağırıldığını ve hanın kendi ordusu ve Karakalpaklarla beraber geldiğini ileri sürmüş olduğunu ve bu konuda yanıldığını belirtmektedir. Kazak Han'ın ordusuyla değil, bir grup askerlerle geldiğini

---

⁵⁰¹ Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 149.

⁵⁰² Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 149.

⁵⁰³ Esterâbâdî, *a.g.e.*, s.329

⁵⁰⁴ Karadeniz, *a.g.e.*, s. 164.

⁵⁰⁵ Veselovski, *a.g.e.*, s. 190; Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 149.

⁵⁰⁶ Veselovski, *a.g.e.*, 190.

⁵⁰⁷ Veselovski, *a.g.e.*, s. 192.

bizzat heyetteki Gladişev söylemektedir. Buradan Ebülhayr Han'ın İlbars Han'a ancak ordusuyla birlikte gelmesi durumunda yardım edebileceği anlaşılmaktadır.⁵⁰⁸

Rus heyeti Hîve'ye geldiğinde tahta çıkan Ebülhayr Han'ı tebrik etmiş, yeni han da hanlığın ileri gelenleri önünde Rusya'ya tâbi olduğunu gizlememişti. Han diğer taraftan Nadir Şah'ın tutumu hakkında bilgi almak için Rus heyetinden kendisi için elçi olarak gitmesini rica etti.⁵⁰⁹

9 Kasım 1740 yılı Ebülhayr Han, Nâdir Şah'a bir mektup yazarak Rus subayı Muravin'den gönderdi. Mektupta Hîve hanı olarak şehirde kalmak için izin vermesini ve bunun için Nâdir Şah'ın istediği şartlara uyacağını bildirdi.⁵¹⁰ Aralarında Rusya temsilcisinin de bulunduğu bu heyet Rus Çarlığının fermanı ile Nâdir Şah'ın Hîve'ye girmemesini talep ediyor, aynı zamanda Hîve yönetiminin Ebülhayr Han'a verilmesi gerektiğini beyan ediyordu.

Nâdir Şah bu elçiliği iyi karşılmasına rağmen bunu bir hanlığın elçisi değil Rusya tebaası bir temsilcilik olarak kabul etti. Nâdir Şah Rus elçiye, Ebülhayr Han'ın huzuruna gelmesi, eğer gelirse onun hanlığını tanıyabileceğini cevabını verdi. Bu esnada Ebülhayr Han bir mektup ele geçirdi. Hangâh Özbeklerinin Hîve halkına Nadir Şah'ın adından yazdıkları bu mektupta, Nadir Şah Hîve'ye gelinceye kadar Ebülhayr Han'ı şehir dışına çıkarmamaları belirtilmekteydi. Ebülhayr Han bundan haberi olunca Hîve'yi terk etme kararı aldı ve 11 Kasım'da hanlığı bırakıp kaçtı.⁵¹¹ Böylece Ebülhayr Han'ın altı- yedi günlük Hîve hükümdarlığı sona ermişti.

Ebülhayr Han kaleden kaçmak için şehir halkına Nâdir Şah ile görüşmek istediğini söyleyerek şehir kapısının açılmasını istedi. Şehir halkı Ebülhayr Han'ın kaçtığını anlayınca yerine oğlu Nurali'yi han seçtiler. Nâdir Şah ise şehrin kendine teslim olmasını istiyordu. Çok kan dökülmemesi için elçilerini hanlığa gönderse de yine bir netice alamadı.⁵¹²

Avşar kuvvetleri geride kalan hanlığın başkenti Hîve'yi ele geçirmek için harekete geçmişti. Gerekli önlemler alınarak kalenin etrafındaki hendeklerin suyu çöle

---

⁵⁰⁸ Veselovski, *a.g.e.*, s. 191.

⁵⁰⁹ Veselovski, *a.g.e.*, s. 192.

⁵¹⁰ Yorulmaz, *a.g.e.*, s. 150.

⁵¹¹ Veselovski, *a.g.e.*, s. 192.

⁵¹² Kırca, *a.g.e.*, s. 101.

akıtıldı.⁵¹³ Hîve'deki ahalinin bir kısmı uğrayacağı akıbetten korkarak şehirden kaçmak isteyince şehir yönetimi tarafından öldürüldüler. Ayrıca şehirde kalan İranlı kölelerin de isyan edebileceği endişesiyle onların bir kısmı öldürülmüş, geri kalan kısmı hapsedilmişti.⁵¹⁴ Muhasara altına alınan hanlık top atışlarına üç günden fazla dayanamayınca son kaleyi de Nâdir Şah'a teslim etmek zorunda kaldı.⁵¹⁵

İki hafta boyunca Hîve'de kalan Nâdir Şah, Enûşe Han (1663-1687) zamanından beri köle olan 12.000 İranlı serbest bıraktı.⁵¹⁶ Serbest bırakılan diğer esirler arasında Rus ve Kalmuk kökenliler de vardı. Nadir Şah'ın Horasan ordusuna Hîve'den 4000 nöker⁵¹⁷ alınmış, 5000 batmanlık⁵¹⁸ ağırlıkta 1000 harvar⁵¹⁹ vergi yükümlülüğü getirilmişti. Hîve halkına mal-i aman vergisi yükümlülüğü getirilince, Hîveliler hem tarımda çalıştırdıkları köleleri kaybettiler hem de ağır vergileri ödememekle yükümlü hâle geldiler. Hîveliler bu sebeple ekonomik olarak çok zor duruma düştüler

Ayrıca Nadir Şah, Hindistan'dan getirilen mühendislerden de faydalanılarak Horasan'da Hîveâbâd⁵²⁰ adını verdiği bir kale yaptırıp esirlerin burada ikamet etmesini sağladı. Nâdir Şah Türkmenlerin ve Özbeklerin birçoğunu kendi ordusuna katarak sayıca azalan orduya asker takviyesi yapmayı da ihmal etmedi. Yeni oluşan bu ordunun başına oğlu Nasrullah Mîrzâ'yı tayin etti. Böylece hem kendi ordusunu güçlendirdi hem de kendine muhalefet edeceklerin gücünü kırmış oldu.

Böylece Hârizm'de Safevî hâkimiyetine son verip Hîve Hanlığı'nı kuran Arapşahlar hanedanı, İran'da iktidara yeni gelen Avşarlılar tarafından yıkılmış oldu.⁵²¹ Nadir Şah bu şekilde Şah İsmâil'in ardından Hârizm'i ele geçiren ikinci İranlı

---

⁵¹³ Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 329

⁵¹⁴ Alpargu - Çelik, *a.g.m.*, s. 511-530.

⁵¹⁵ Mehdevî, *a.g.e.*, s. 162.

⁵¹⁶ Mervî'ye göre bu esirlerin sayısı 30 bin gösterilmiş. Esterâbâdî 20 bin demiş. Bkz. Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 330.

⁵¹⁷ Moğol ve Türk devletlerinde öncelikli görevi askerlik olan hizmetkârlar. Bkz. Zerrin Günel, "Nöker", *DİA*, XXXIII, (2007), s. 216

⁵¹⁸ Eski ağırlık ölçüsü. Türkistan'da batmana dayalı bir ölçü sistemi var olduğu bilinmektedir. Farklı bölgelerde farklı değerlere denk gelmekteydi. Hîve'de XVIII. yüzyıl 10,5 kg. Bkz. Cengiz Kallek, "Batman", *DİA*, V, (1992), s. 200.

⁵¹⁹ Farsçada Har- Eşek, Var- Yük anlamında muhtemelen bir eşeğe yük olacak kadar ağırlık ölçüsü.

⁵²⁰ Nâdir Şah'ın Hîve'yi ele geçirmesi münasebetiyle yaptırdığı kale.

⁵²¹ Esterâbâdî, *a.g.e.*, s. 329; Çelik, *a.g.e.*, s. 29.

hükümdar olarak tarihe adını yazdırmış oldu.⁵²² Hîve'nin ardından yirmi gün bile sürmeden Hokand, Hocand, Fergana vadisi dâhil Türkistan'ın tamamı tabi oldu.⁵²³

Savaş sonrası Hîve'nin düştüğü durum hakkında Nâdir Şah'ın tarihçisi Mîrza Mehdi Han Esterâbâdi hiçbir bilgi vermezken, Hîveli tarih yazarı Mûnis'in tabiriyle Nâdir Şah'ın saldırısı sonrası Hârizm harabeye dönmüştü. Şehir ve kasabalar yabani bitki arazisi, göller ve nehirler ise bataklık hâlini almıştı. Nüfus olarak da çöküş yaşanmış, Hîve Hanlığı'nın başkentinde sade kırk aileden başka kimse kalmamıştı.

Nâdir Şah bir taraftan işgal girişiminde bulunmuşken diğer taraftan halka yumuşak dille hitap etmeyi de biliyordu. Hîve'nin önde gelenlerini huzuruna çağırarak "Aranızda bu ülkeyi yönetecek biri varsa bildirin, ta ki onu tayin edeyim." dedi. Toplanan kalabalık Cengiz Han'dan bugüne kadar bu sorumluluğun onun soyuna ait olduğunu belirttiler. Bunun üzerine Cengiz soyundan, Veli Muhammed oğlu Tâhir Han (1740-1741) Hîve hanı olarak tayin edildi,⁵²⁴ kalan ordunun da ona bırakıldığı beyan edildi.⁵²⁵ Bu şekilde Nadir Şah'ın Türkistan seferi tamamlandı ve 6 Aralık 1740'ta Merv üzerinden Meşhed'e dönme kararı alındı.⁵²⁶

Ancak Nâdir Şah'ın aldığı bu önlemler ve Hîve'de kurduğu düzen uzun sürmeyecekti. Nadir Şah'ın kendisi de bunu hissetmişti ve "Bu saltanatı biz Tâhir Han'a verdik ama onun ölümü yaklaşıyor gibi geliyor" demişti.⁵²⁷ Tâhir Han tahta geçmişken onun Şîî geleneğine meyilli olması halk tarafından hoş karşılanmadı. Beklendiği gibi çok geçmeden Hayitoğlu Muhammed Mîrab, Kat şehrine gelip muhalefete başladı. Aral'da bağımsız beyliğe sahip Artuk ve Seyit Ali'yi de yanına çağırdı. Tâhir Han'ın hükümranlılığı toplamda altı aydan fazla sürmeyecekti.⁵²⁸ Aral Özbekleri baştan beri Tâhir Han'ı tanımamış, Nurali'yi kendilerine han seçmişlerdi.⁵²⁹ Gladişev'in⁵³⁰ verdiği bilgilere göre, Nurali Han, bir mektupla babasına, toplayacağı orduyla İran yanlısı Tâhir

---

⁵²² Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 204.

⁵²³ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 820.

⁵²⁴ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 817-818.

⁵²⁵ Mûnis, *a.g.e.*, s. 61.

⁵²⁶ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 818; Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 202.

⁵²⁷ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 818

⁵²⁸ Beyânî, *a.g.e.*, s. 53A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 61.

⁵²⁹ Veselovski, *a.g.e.*, s. 197.

⁵³⁰ 1740'te Kazak Han'ı Ebülhayr Han'ın talebiyle Rusya'dan gelen heyetin arasındaki Rus subaylarından biri.

Han'ın üzerine yürüyeceğini ve onu öldüreceğini bildirmişti. Ebülhayr Han oğlunun mektubuna cevaben onu öldürmeden canlı olarak kendisine teslim etmesini ve onu Rus generali Urusov'a göndereceğini söylemişti.

Muhammed Kazım Mervî, Tâhir Han'ın tahtta kalma süresinin üç ay olduğunu belirtmektedir. Önceden Nurali ile temas halinde olan Aral ve Karakalpak halkı onu kendilerine han seçeceğini bildirdiler. Söz verdikleri gibi kısa süre sonra hanlık Nurali'nın eline geçmişti.⁵³¹ İsyancılar tarafından Nurali Han (1741-1742) Aral'da hükümdar olarak seçildi ve halkın desteğiyle Tahir Hana karşı üç ay mücadele ettikten sonra Hîve'yi ele geçirmeyi başardı.⁵³²

Çıkan kargaşa sonucu uzun süren muhasaranın ardından isyancılar tarafından Tâhir Han öldürülmüştü. 1741'de başlayan ve Şîî yönetime karşı giderek güçlenen ayaklanma Hîve'yi tekrar bağımsızlığa kavuşturdu.

Bazen Hîve tahtına geçecek adayların İran'dan gönderildiği görülmekte olduğunu söylemiştik. Nâdir Şah'ta İlbars Hanın oğlunu ve yakınlarının hepsini kendisiyle birlikte İran'a götürmüştü⁵³³ ve bununla olası taht değişikliklerinde kendisine tâbi bir han adayı seçip göndermeyi amaçlamıştı.

Artuk İnak bu sırada İran'a gidip Nasrullah Mîrzâ'ya olan bitenin hepsini anlattı.⁵³⁴ Nâdir Şah'a bu acı haber ulaşınca hemen hazırlıklar başlatıldı. İsyanın bastırılması için İlbars Han'ın on dört yaşına girmemiş oğlu Ebü'l-Muhammed'i han olarak ve Artuk Bey'i İnak olarak tayin etti ve bir Kızılbaş ordusuyla beraber Hîve'ye gönderdi.⁵³⁵ Nâdir Şah'ın oğlu Nasrullah büyük bir orduyla tekrar Hârizm'e geri geldiğinde, İlbars Han'ın oğlu II. Ebü'l Muhammed Han da Hîve'ye ulaşmıştı. Hîve Hanlığı'nı tamamen kontrolü altına alamayan Nurali Han kısa süre sonra tahtından indirilerek yerine Ebü'l Muhammed Han, "II. Ebülğazi Han" (1742-1746) adıyla tahta çıkarıldı.⁵³⁶

⁵³¹ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 762-763.

⁵³² Beyânî, *a.g.e.*, s. 53; Mûnis, *a.g.e.*, s. 61.

⁵³³ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 819.

⁵³⁴ Beyânî, *a.g.e.*, s. 53A; Mûnis, *a.g.e.*, s. 61.

⁵³⁵ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 865-866; Rahmetî, "Revâbit-i Hân Nişîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh", s. 54.

⁵³⁶ Doğan-Erdoğan, *a.g.e.*, s. 196-198.

Artuk İnak, Seyid Ali ve Horoz Bey üç kardeş idiler. Artuk İnak, İran'dan döndükten sonra kardeşi Horoz Bey'i Nâdir Şah'ın huzuruna gönderdi. 1155/1742'de II. Ebülğazi Han, Kungrat kabilesinden Küçük İnak'ı öldürünce Ali Bey ve Uraz Bey Çavdar, ona muhalefet etmeye başladılar. İsyancılar Yamut Türkmenleri ile ittifak kurduktan sonra Beşkale'de çok güçlü duruma geldiler. Beşkale'de onlardan izinsiz kimse hareket edemez olmuştu. Ebülğazi Han, Artuk İnak'ın önerisiyle Muhammed Emin Mehtar'ı Nâdir Şah'a göndererek destek istedi. Nâdir Şah ayaklanan Türkmenleri ortadan kaldırmak için 40.000 kişilik bir ordu gönderdi. Fatih Ali komutasındaki ordu Horoz Bey'in idaresine teslim edildi. İsyan bastırıldıktan sonra ordunun mevzi alarak beklemesi gerekmekteydi.⁵³⁷

Nâdir Şah, İran'a döndükten sonra Sîstan vilayetleri başta olmak üzere çıkan isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Artan kargaşaya sebep olanlar arasında, oğlu Rızâ Kulı'dan de şüphe etmekteydi. İran'da çıkan ayaklanmaların ardından isyanlar Türkistan'da da başlamıştı.⁵³⁸ 1743'te Buhara Emir-i Kebir'i Muhammed Hâkim Bey vefat edince hanlıkta karışıklık ortaya çıktı. Keneges ve Şehrisebz'de Kabil Bey isyan çıkardı. Fergana ve Taşkent taraflarından 12.000 kişilik orduyla gelen İbadullah Bey, Hitay da Buhara çevresini yağmalamıştı. Şah yanlısı han önce 15.000, ardından 20.000 kişilik orduyla isyanı bastırmak istese de sonuç alamadı. Hanlığa yaklaşan İbâdullah'a karşı, Hanlık ileri gelenleri Nâdir Şah'tan acil yardım talep ettiler. Nâdir Şah önce Hasan Han ve Behbud Han Cindavul komutası altında 12.000 kişilik bir orduyu, ardından Muhammed Rahim Bey komutasında başka bir orduyu yolladı.⁵³⁹

II. Ebülğazi Han, Artuk İnak ile pek anlaşamıyordu. 1559/1745'te Horoz Bey'in Nâdir Şah'ın yanına gittiğini öğrenen II. Ebülğazi Han, Artuk İnak ve kardeşi Seyyid Ali'yi öldürdü.⁵⁴⁰ Kardeşlerinin öldürülmesinin ardından Horoz Bey, Nâdir Şah'tan Gâib Sultan'ın han seçilerek Hîve'ye gönderilmesini istedi. Şah'ın onayıyla Kızılbaş ordusu Hîve'ye doğru yola çıktı.⁵⁴¹ Bu kez de Yamut Türkmenleri ayaklanmıştı. Kargaşayı daha da arttıran bu olayın ardından Nâdir Şah, yeğeni Ali Kulı Han'ı bölgeyi

⁵³⁷ Beyânî, *a.g.e.*, s. 53A-54B; Mûnis, *a.g.e.*, s. 62.

⁵³⁸ Doğan-Erdoğan, *a.g.e.*, s. 196-198.

⁵³⁹ Doğan-Erdoğan, *a.g.e.*, s. 196-198.

⁵⁴⁰ Rahmetî, "Revâbit-i Hân Nişîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh", s. 54.

⁵⁴¹ Beyânî, *a.g.e.*, s. 54AB; Mûnis, *a.g.e.*, s. 62.

kontrol altına almak için görevlendirdi. Kızılbaş ordusu Yamut Türkmenlerinin isyanını bastırınca II. Ebülğazi Han tekrar tahta çıkarıldı ve Artuk'un kardeşi Horoz Beğ İnaklık'a tayin edildi. Böylece Hârizm'in kontrolü tekrar İran şahının eline geçmiş oluyordu.⁵⁴²

Horoz Bey'in yaklaştığını duyan Hîve emirleri, Ebülğazi Hanı yakalayıp, Arap Han Medresesi'ne hapsedtiler. Horoz Bey, Hîve'ye ulaşınca öldürülen kardeşleri ve babasının kanı için Ebülğazi Hanı 1746'da katletti.⁵⁴³ Nâdir Şah'ın onayını alan Horoz Bey Ebülhayr'ın kardeşi Gâib Sultan (1746-1756)'ı Hîve tahtına oturttu. Gâib Sultan, Bahadır Han'ın oğlu olup Nâdir Şah Buhara'yı ele geçirirken, savaşların çoğunda Şah'ın yanında yer alan biriydi. O, han seçilse de memleket idaresi Horoz Bey'in elindeydi. Artuk İnak ve kardeşi Horoz Bey döneminde Hîve'de kargaşa çoğaldı. Gâib Han ancak bunların ölümünden sonra rahat hareket edebildi.⁵⁴⁴

Nadir Şah 1743'te büyük bir orduyla Osmanlılara karşı başlattığı seferle meşgulken Hîve'de kontrolün sağlanması zor oluyordu.⁵⁴⁵ 1743-1746 yılları arasında Nâdir Şah'ın tekrar Osmanlılar ile savaş girmesiydi, Özbek hanlıklarının kontrol altında tutulması daha da zorlaştı.

II. Ebülğazi Han 1746'ya kadar Hîve tahtında kaldı. Onun ardından Kazakların hanlıkta güçlü bir duruma geldiğini görüyoruz. 1747'de Kazak sultanı Gâib Han (1747-1757) Hîve tahtına oturdu. Kazak hanlarının yönetime geçmesi halkın tepkisini çekmiş, ayaklanmaya yol açmıştı.

Nâdir Şah 1740'ta bölgeyi ele geçirmesinden ölümüne kadar geçen yedi yıl içinde onun tayin ettiği Atalık, İnak ve Mihter gibi makam sahipleri bölgede etkin bir duruma gelmişti. Bu durum Gâib Han'ın işini zorlaştırmaktayken kargaşanın artması anlamına gelmekteydi. Nâdir Şah'ın ölümü sonrası Hîve Hanlığı'nda İran etkisi ortadan kalktı ve Gâib Han bağımsızca hareket etmeye başladı. Tüm bunlara rağmen hanlıkta kargaşaların ardı kesilemez oldu.⁵⁴⁶

---

⁵⁴² Rahmetî, *a.g.e.*, s. 54.

⁵⁴³ Beyânî, *a.g.e.*, s. 53A-54B; Mûnis, *a.g.e.*, s. 62.

⁵⁴⁴ Beyânî, *a.g.e.*, s. 54AB; Mûnis, *a.g.e.*, s. 62.

⁵⁴⁵ Azmi Özcan, "Nâdir Şah", *DİA*, XXXII, (2006), s. 276.

⁵⁴⁶ Doğan-Erdoğan, *a.g.e.*, s. 196-198

İsyanları bastırmak için uygulanan sıkı denetim işe yaramamıştı. İran'ın pek çok yerinde de ortaya çıkan isyanlar acımasız katliamlarla durdurulmak istendi. Nâdir Şah, Farsların isyanını bastırmak için onları da katletmek istemişken kendi hükümlerinin sonunu hazırlamıştı. Nâdir Şah sonunda 19 Haziran 1747 tarihinde kendi askerleri tarafından bir suikast sonucu öldürüldü. İran'da hükümet düzeni bozulmaya başlamış, herkes tahta geçme çabasında girmişti. Kerim Han Zend'in yönetimi ele almasına kadar İran'da kargaşa devam etti.⁵⁴⁷

İranlı tarihçi Mühsin Rahmetî'ye göre Nâdir Şah'ın ölümü sonrası İran kaynaklarında Hîve Hanlığı hakkındaki malumatların çok sınırlı kaldığı görülmektedir.

Nâdir Şah'ın vefatı sonrası Muhammed Rahim Atalık, Buhara hanı olmak niyetiyle Ebülfeyz Han'ı hapsedirdi. Avşarlı ordusu buna karşı çıkarak eski hanın serbest kalmasını talep etti. Atalık, şahlarının ölümünden habersiz olan Avşarlı ordusuna Nâdir Şah'ın öldüğü bilgisini vererek bu olumsuz durumdan kurtulmaya çalıştı ve Avşarlı ordusunu oyalamayı da başardı. Atalık bu sırada Ebülfeyz Han'ı öldürdü ve Avşarlı askerlerinin muhalefetinden de kurtulmuş oldu.⁵⁴⁸

Nâdir Şah'ın öldürülmesinden sonra Gâib Han (1746-1756) kendi bağımsızlığını ilan etti. Ülkede birlik ve beraberliği ve bozulmuş olan devleti tekrar ayağa kaldırmak için gayret gösterdi.⁵⁴⁹

3.4 Nâdir Şah Dönemindeki İran-Hîve Hanlığı Diplomatik İlişkileri (1736-1747)

Nâdir Şah'a kadar Safevîler ve Arapşahlar arasında ağırlıklı olarak çatışma yaşanmasına rağmen diplomatik ilişkilerin de kurulduğu bilinmektedir. 1720 ve 1730'larda sınır bölgelerinde çatışmalar devam ederken Farsça kaynaklarda yine Şîr Gazi Han ile daha şah seçilmemişken Nâdir Kuli'nin arasında gerçekleşen diplomatik ilişkilerden bahsedilmektedir.⁵⁵⁰ Fakat bu dönemde her iki tarafta da kargaşa hâkim olduğu için düzenli diplomatik ilişkilerden söz etmek pek mümkün değildir.

⁵⁴⁷ Rahmetî, "Revâbit-i Hân Nişîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh", s. 56.

⁵⁴⁸ Alpargu - Çelik, *a.g.m.*, s. 524.

⁵⁴⁹ Saray, *Hîve Hanlığı*, s. 168

⁵⁵⁰ Allaeva, "Vzaimosvyazi Hivinskogo Hanstvo s İranom v XVI-XVII vekov", s. 16.

Firdevsü'l İkbâl'de geçen bilgiye göre II. Ebûlgazi Han (1742-1746), Nâdir Şah'tan Türkmen kabileleri olan Yamut ve Çavdar kabilelerinin ayaklanmasına karşı destek istemiş ve buna karşılık Nâdir Şah tarafından Muhammed Emin adında bir elçi gönderilmiştir.⁵⁵¹

İran'a sağladığı başarılar sonucu iktidara gelen Nâdir Şah, Hindistan seferinden sonra rotasını Mâverâünnehir'e çevirmişti. İran şahının bu seferki amacı İran topraklarını Özbek akınlarından tamamen kurtarmaktı.⁵⁵² Çünkü eskiden beri Özbeklerin İran'ın kuzeydoğu sınırına yatığı akınlar durmak bilmiyordu. Nâdir Şah, Hindistan seferindeyken bu akınlar daha da artmıştı. Saldırıları sadece yağmalamakla sınırlı olmayıp, esir düşen İranlılar köle edilmekteydi. Nâdir Şah önce bu akınları diplomatik yolla halletmek istedi. İlbars Han'a da bir elçi göndererek itaatini kabul etmesini istedi. İlbars Han buna çok kızmıştı. Ordusu ve etrafındaki Türkmenlerle birlikte Nâdir Şah'la savaşabileceğini düşündü.⁵⁵³ Aslında Nâdir Şah arada savaş çıkmaması için çok uğraştı, bir anlaşmaya varılarak aradaki çatışmanın çözülmesini istedi. Ancak onun yaptığı bütün çabalar boşa gitti.

1740'ta Nâdir Şah Mâverâünnehir seferine çıktı. Önce Buhara daha sonra Hîve Hanlığı'na doğru hareket etmeye başlamıştı. Buhara Hanlığı, İran'a tabi olmakta kararsız kalmıştı. Önce bir mektup yazarak kendisinin soylu bir han olduğunu ve savaşa istekli olmadığını belirtmiş, Nâdir Şah eğer uygun görürse, onu misafir etmek istediğini bildirmişti. Şahın hana verdiği cevap da olumluydu. Buhara Hanlığı Atalık'ı Muhammed Hâkim Bey, Nâdir Şah'ı evine misafir etmek için davetiye bile göndermişti. Kabile reisleri İlbars Han'a savaşma teklifi sununca tekrar savaşma kararı almıştı. İlk karşılaşma sonrası Han İran ordusuyla mücadele edemeyeceğini anlamış, barış teklifini elçisiyle Nâdir Şah'a iletmış ve tabi olmayı kabul etmişti.

Buhara hanı Ebûlfeyz Han, Nâdir Şah'a tabi olmayı kabul etmişken, Nâdir Şah'tan Hîve hanına bir kez daha elçi göndermesini rica etti. Bunu da kabul eden Nâdir

⁵⁵¹ Allaeva, "Vzaimosvyazi Hivinskogo Hanstvo s İranom v XVI-XVII vekov", s. 14.

⁵⁵² Gündoğdu, *a.g.t.*, s. 202.

⁵⁵³ Rahmetî, "Revâbit-i Hân Nişîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi İrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh", s. 50-57

Şah, İlbars Han için aralarında iki Cubeyrî hocanın eşlik ettiği bir elçilik heyeti hazırladı ve gönderdiği bir mektupla Onun da kendine tabi olmasını istedi.⁵⁵⁴

Nadir Şah İlbars Han'a gönderilen mektupta şu ifadeleri kullanmıştı:

Ey Hîve hâkimi İlbars, Allah'a şükürler olsun ki, İran'dan Basra'ya kadar, Hindistan İmparatorluğu'ndan Buhara'ya kadar olan yerleri kendime tabi kıldım. Zamanın bütün ileri gelenleri sarayıma gelip bana itaat ettiler. Hiç kimse Allah'ın yardımına sahip ordularımın gücüne dayanamadı. İmparatorluğumun sınırı olan Hârizm'in hanı gecikmeden yanıma gelip şeref cübbesini giymeli ve eşitleri arasında seçkin bir yer elde etmelidir. Aslında Hindistan seferimize katılıp pek çok ganimet elde edebilirdin. Bunu yapmadın ve cömertliğimizden mahrum kaldın. Meşhed 'de kalan vekilimiz Rızâ Kulu Mirza'ya saygıda kusur ettin. Kendine bağlı Yamut Türkmenlerini Meşhede göndererek yağmalattın. Ancak onlar her zaman yenilgiyi tadarak Hîve'ye geri dönmek zorunda kaldı. Rızâ Kulu bizim iznimiz olmadan Hârizm'e saldırmamıştır. İlahi yardım sayesinde Hindistan'dan döndüğümüzde, Cengiz ailesi meşhur evladı ve baba gibi saygı gösterdiğimiz Ebülfeyz Hanın yanına gittik, O da bize saygılı davrandı.

Ancak öğrendik ki 3 000 Yamut. Çârcûy'u almak için hareket etmiş, ordumuz onları darmadağın etti. Bu bizim kızgınlığımızı ve gazabımızı celp etti. Ancak baba gibi gördüğümüz Ebülfeyz Şah, bizzat aracı olarak bizi sakinleştirdi. Bugün Ebülfeyz Şah'ın güvenini kazanan iki kişiyi elçim olarak sana gönderiyorum ve seni bizimle olmana davet ediyorum. Tereddüt etmeden ve gecikmeden sarayımıza gel. Şayet Allah dilerse, benim teveccühümü göreceksin. Eğer gelmezsen ülken atlarımın nalları altında ezilecek ve başın darağacında bir halka gibi asılacaktır.⁵⁵⁵

İlbars Han mektubu okuyunca çok sinirlendi, bu ibareler ona çok ağır geldi kızgınlığından hatta elçileri öldürttü. Ardından savaş hazırlıklarına başlatarak, topladığı 120 bin kişilik orduyla savaşa kararı aldı.⁵⁵⁶

Çıkan savaşta Nâdir Şah galip gelince İlbars Han, yenilgisini kabul ederek Nâdir Şah'a elçi gönderip özür diledi. Nâdir Şah İlbars Han'ın isteğini önce kabul etti.⁵⁵⁷

⁵⁵⁴ Alpargu,- Çelik, *a.g.m.*, s. 511-530.

⁵⁵⁵ Alpargu,- Çelik, *a.g.m.*, s. 519-520.

⁵⁵⁶ Mervi, *a.g.e.*, II, s. 804.

⁵⁵⁷ Kırca, *a.g.e.*, s. 100.

Elçileri olumlu cevap getirince İlbars Han, ertesi gün Nâdir Şah'ın yanına gitmek için yola çıktı. Ancak İlbars Han tarafından öldürülen elçinin akrabaları Nâdir Şah'tan kendisinin de öldürülmesini istediler. Nâdir Şah bu sefer öldürülen elçilerin akrabalarının isteğini kabul etti ve İlbars Han ile beraber devlet erkânının önde gelenlerinden bir kısmını öldürmeye karar verdi.⁵⁵⁸

Mangıtların kabile reisi Muhammed Hâkim Bey, Hîve Hanlığı'nda en büyük mevki olan Atalık unvanına da sahipti. Baştan beri Nâdir Şah'a yakınlaşmak için çabalamaktaydı. Kardeşi Danyal Bey, savaşın ardından Nâdir Şah tarafından Karşı hâkimliğinden Kirman Beylerbeyliğine terfi edildiğini görüyoruz.

Nadir Şah'a karşı Orta Asya hanlıkları arasında en sert çatışma Hîve Hanlığı tarafından gerçekleşmişti. Mangıt kabileleri İran şahların yanında yer almıştı. İran'da isyan çıkmaya başlamışken, yerli yöneticilerle Nadir Şah anlaşmak zorunda kalmıştı. II. Ebûlgazi Han (1742-1746), ayaklanmaya başlayan Türkmenler karşısında Nadir Şah'tan yardım istemişti.⁵⁵⁹

Nadir Şah, 1736'da şahlık makamına oturmuşken kısa süre içinde Hindistan'ı ve 1740 yılına geldiğinde Merkezi Asya'yı da hükümrânlığı altına alabilmiştir. Geniş toprakları idare etmesi kolay olmamışken, zorla ele geçirilen Hîve Hanlığı'nda isyanların ardı kesilmemiştir. Bağımsızlığına düşkün Hîve halkı tarafından Nâdir Şah'ın tayın ettiği hâkimler öldürülmekteydi. Onun vefatı sonrası İran'da Zend hâkimiyeti iktidara gelecektir. Hîve Hanlığı'na XVIII. yüzyılın sonuna kadar Cengiz soyuna mensup Kazaklar devam edecektir.⁵⁶⁰

---

⁵⁵⁸ Mervî, *a.g.e.*, II, s. 815.

⁵⁵⁹ Allaeva, "Vzaimosvyazi Hivinskogo Hanstvo s İranom v XVI-XVII vekov", s. 14.

⁵⁶⁰ Allaeva, "Vzaimosvyazi Hivinskogo Hanstvo s İranom v XVI-XVII vekov", s. 14.

SONUÇ

Safevîler ve Özbek hanlıkları XVI. yüzyılın başlarında tarih sahnesine çıkmış olan ve yakın coğrafyalarda hüküm süren iki rakiptiler. Aralarında kaçınılmaz olarak çıkan çatışmalar sonucu, Şeybânî Han liderliğindeki Özbek hanlığı yenik düşmüştü. Çok geçmeden 1511-1512'de Hârizm'de Şîî valiliklere tepki ortaya çıkan ayaklanmayla yeni bir hanlık ortaya çıkmıştı. Bu hanlık Buhara hanları ile aynı soyun farklı kollarından gelen Arapşahlar tarafından yönetilmeye başlandı. Hîve Hanlığı, Safevîlere karşı daha önce yaşanan savaşlar sebebiyle mesafeli durmaktaydı.

İlk Safevî Devleti Şeybânîlere karşı Bâbürlülerin yanında yer almışken yerli halk Şah İsmail ile anlaşılan Babür'ü kendi şehzadesi olmasına rağmen kabul etmemişti. Bu tecrübe yaşayan Safevîler, hanlıkları ele geçirseler de, uzun süre hâkimiyet sağlayamayacaklarını anlamışlardı. Üstelik birbiriyle anlaşamayan iki Özbek Hanlığı'ndan birinin yanında yer alarak, diğerini zayıflatmak daha mantıklıydı ve bu durumda Safevî yöneticilerine bir fırsat sunmaktaydı. Çünkü Cengiz Han'dan bu yana soyurgal sistemle yönetilen Hîve ve Buhara hanları, her zaman kendi payına düşen toprakları genişletmenin peşindeydiler

Hîve hanlığı dâhil Özbek hanlıkları İran'a yakın oldukları ve ani saldırılar düzenleyebildikleri için İran sınırlarına ciddi bir tehlike arz etmekteydiler. Hîve hanlarının yakınlaşması Safevî şahları için Özbeklerden gelecek olan tehlikeden kurtulmak için iyi bir fırsattı. Böylelikle İran şahları, Özbekler arası taht mücadelelerinden istifade ederek, böl-yönet siyasetini uygulamadan yana olmuşlardır. Hîve Hanlığı'nda bu siyaseti uzun bir zaman uygulayan İran, sonradan Hîve Hanlığı'na karşı Buhara Hanlığı'na da aynı siyaseti uygulamaya başlayacaktır.

Hîve Hanlığı komşu Buhara Hanlığı'na nispeten daha fazla göçebe karaktere sahipti. Hanlığın ilk kurucusu İlbars Han'ın ardından gelenler onun gibi becerikli değillerdi. Hîve hanları zamanla güçlenen Buhara Hanlığı'nın baskısı altında kalmaya başlayınca, ittifak edecek başka bir devlet olmadığı için, Safevî Devleti'yle olan çatışmacı ilişkilerini değiştirdiler. Buhara Hanlığı'ndan kaçarak İran'a sığınan hanlar fırsat bulduklarında ülkesine geri dönebilmekte kendi hanlıklarına sahip

çıkabilmeydiler. Şahların hanlara verdikleri destek karşılıksız değildi. Han'a yakın bir kişi Safevî sarayında rehin tutulmaktaydı. Böylece çokta samimi olmasa da ikili diplomatik ilişkiler kurulmuş oluyordu.

Safevîler, kuzeydoğudan gelecek tehlikeyi diplomatik yollarla halletme taraftarı oldular ve böylelikle daha verimli sonuçlar elde edebileceklerini planladılar. Taht mücadeleleri sonucu kaçmak zorunda kalan han adaylarına ve şehzadelere Safevî şahları her zaman kapısını açmaktaydılar. Bununla birlikte diplomatik ilişkiler çok güçlü değildi. Fırsat ele geçtiğinde karşı tarafın saldırması an meselesiydi. Şah Tahmasb dönemi siyasî evlilikler yapılmış, dostane ilişkiler kurulmaya çalışılmışsa da ikili diplomatik ilişkilerin sağlam bir şekilde devam etmediğini görüyoruz.

Ele aldığımız 1642'den itibaren Hîve Hanlığı güçlenmeye başlamışken İran'la diplomatik ilişkiler Ebülğazi Han'ın tahttan feragat etmesine kadar devam etmişti. Hîve Türkistan'da en güçlü bir hanlık haline gelmişken ikili diplomatik ilişkilere de gölge düşmeye başlamıştı. Enûşe Han (1663-1687)'in tahta geçmesiyle İran'a en çok akın yaptıkları dönemlerde başlamış oluyordu. Düzenlenen akınlar sonucu on binlerce İranlı esir düşmüş, Hîve pazarı bunlarla dolup taşmıştı. Bu kölelerin sayısı Şîr Gazi Han(1714-1728) döneminde 60 bine ulaşmıştı.

Literatürde “Kukla Hanlar” olarak bilinen bu dönemde Hîve Hanlığı'nda kargaşa doruk noktasına ulaşmıştı. Bu dönemler her iki ülkede bezer durum hâkimdi. Son zamanlarında Safevîlerde ehliyet sahibi olmayan şahların iş başına gelmesiyle devlet işleriyle yeterince ilgilenilmemesi sonucu saray ileri gelenlerinin etkisi artmaya başlamıştı. Şah Sultan Hüseyin döneminde her iki devlette kargaşanın hâkim olduğu Hîve Hanlığı'nı İran'a en çok akın yaptığı zamanlardı. Özellikle son dönemlerde dini liderler devlet işlerine müdahale etmeye başlamış, şahların Kızılbaş reisleri gözünde artık eskisi gibi otoriteye sahip olamadıkları ortaya çıkmıştı. Şiileştirme politikasını yoğunlaştıran bu saray ileri gelenleri, devletin sistemini yönetilemez hale sokmuş, çöküş sürecine zemin hazırlamışlardı. Afganlar başta olmak üzere Sünnî kesimin ayaklanmasına sebep olmuşlar, koca bir Safevî devleti büyük olmayan bir tebaa Afganlar tarafından çökmeye mahkûm edilmişti. Bütün bunları takiben XVIII. yüzyılda Safevîler ve Arapşahlar 'ın hükümdarlığı sona ermiş, her iki hanedanlığın yönetimi de Nâdir Şah (1736-1747)'in kontrolü altına girmişti.

Araştırmamızda nitel bir yol takip ettik. Kullandığımız yöntemde ilk olarak etnografik bir çalışma yaptık. Safevîlerin ve Özbeklerin kimliklerini, devlet kurmalarındaki önceliklerini tespit etmeye çalıştık. Siyasî ilişkilerin kurulmasına neden olan faktörleri ve askeri-diplomatik alakaların sebeplerini göz önünde bulundurarak, bir vaka analizi yapmaya gayret gösterdik.

Hîve tarih yazarlığı bizzat Ebûlgazi Han'la başlamıştı diyebiliriz. Bu tarih yazarlığı Mûnis, Âgehî ve sade üslubuyla bu ekole damga vuran Beyânî tarafından hanlığın sonuna kadar sistematik bir şekilde devam ettirilmişti. Çalışmamızda istifade ettiğimiz Safevîlerin ve Nâdir Şah'ın tarihçileri tarafından kaleme alınan Farsça eserler ana kaynak olarak istifade ettiğimiz diğer kaynaklardır. Rus araştırmacıları tarafından yazılan, Türkçe ve Özbekçe kayakları da ihmal etmeden, günümüze özel bir başlık altında çalışılmayan konumuzu ele almayı hedefledik.

İran ve Hîve Hanlığı siyasî ilişkilerin şekillenmesinde etkin unsurların başında mezhepsel farklılıkların geldiği bilinmektedir. Dini inancın birleştirici olduğu kadar ayrıştırıcı bir güç olduğu inkâr edilemez bir gerçektir ancak bu durumun abartılmaması gerektiğini bildirmek isteriz. Üstelik çıkan çatışmalarda dinden başka birçok faktörün de devreye girdiği anlaşılmaktadır. İki ülke arasında çıkan çatışmalara İslam'ın iyi anlaşılması, özellikle dinin ahlaki yönünün ihmal edilmesi ve her iki tarafın aşırılığa kaçması önemli bir etken olmuştur. Hîve'de XVII. asırdan başlayan ekonomik sıkıntılar, her iki tarafın Horasan üzerine hak iddia etmesi, Türkmenlere ve otlaklara sahip olma isteği, büyüme arzusu ve taht değişiklikleri çatışma fitilleri ateşlemeye yetmekteydi. Ayrıca Buhara Hanlığı, Kalmuklar, Kazaklar ve Rusların Hîve'ye yaptıkları saldırılar sonucu Hîve Hanlığı'nın zayıf düşmesi, hanlığın İran'a bağımlı hale gelmesine yol açmaktaydı.

Hîve Hanlığı başta olmak üzere Özbeklerin Kızılbaş ordusuna karşı yenilgiye uğramalarının en başta gelen nedeni aralarında siyasî birliğin olmamasıydı. Hîve'nin Buhara Hanlığı ile olan anlaşmazlığın nedenli güçlü olduğunu, ortak düşmanları karşısında birleşememelerinden anlayabiliriz. Büyümekte olan bu yeni hanlıkların bir birine düşmeleri o zamanın şartlarında normal karşılanmalıdır. Hanlığın başına geçmek için asil bir soydan gelmiş olması gerekliliği halk tarafından kabul edilmekteyken, hükümdarların kendileri de buna inanmaktaydılar. Buhara Hanlığı'na göre daha göçebe

geleneğe sahip olan Hîve Hanlığı, Cengiz Han'dan bu yana devam eden soyurgal sistemini üzerinden atamamıştı. Kendi payına düşeni korumak için her şeyi gözüne alan han adayları, birbirleriyle can pahasına rekabet etmekteydi.

Ebülğazi Han'ın idari yapıya getirdiği reformlar dışında başka bir gelişme gerçekleşmemişti. Hîve'nin gerilemesine zemin hazırlayan başka bir husus, Safevîlerin ortaya çıkmasıyla Osmanlı ve batıyla iletişimin kesilmesiydi. Dış dünyadan izole olan hanlık çağa ayak uyduramadı. İpek Yolu'nun kapanmasının ardından ekonomik krizler kaçınılmaz olarak ortaya çıktı. Kalmuklar başta olmak üzere Deşt-i Kıpçak tarafından saldırıya geçen halklar, son zamanlarında artan Rus müdahaleleri, gerilemeyi daha da hızlandırdı. Sürekli yaşanan istikrarsızlıklar sebebiyle bilim ve teknolojinin gelişmemesi sonucu oluşan maddi zafiyet, bunun yanında eskiden olduğu gibi İslami bilimlerin gelişmemesi neticesinde meydana gelen manevi çöküntü gerilemeyi kaçınılmaz kıldı.

Safevî devleti, Osmanlıyla yaşadığı rekabet ile beraber yaşadığı tecrübeler sonucu askerî ve idari reformlar yapmayı başarmış, dış dünyaya da açılabilmiş, Batıyla ilişki kurabilmişti. Hîve Hanlığı'na üstün gelebilmelerinin baş nedeni de "Tımar", "Devşirme" ve "Merkezi Sistem" gibi reformların gerçekleştirilmesiydi. Özbek hanlıkları dış dünyadan izole olmuşken Batıyla iletişim kesilmiş, modernizeden, sanayileşmeden, en önemlisi de bilim ve teknolojiye habersiz kalmıştı.

Hîve ile Safevî devleti arasındaki ilişkilere Osmanlı ve İran arasındaki diplomasinin de etkisi olmuştu. Hîve ile birlikte diğer Özbek hanları Şîî yönetimi en büyük sorun olarak algılamaktayken, Osmanlılar için bu dönemler en büyük sorun Batı ve Rusya idi. Osmanlı Devleti İslam halifeliğinin ayakta kalması için İran'la (topraklarına saldırırsa bile) dostane ilişkilerden yana oldular. İran şahları Osmanlıyla yapılan anlaşmaların ardından hanlıklarla mücadelesini sürdürmekteydiler. Şahlar, Osmanlıyla savaş halindeki devletlerle de diplomatik ilişkiler kurabilmekteydiler.

Siyasî ilişkileri olumlu yana çeken ve diplomatik münasebetlerin oluşmasına etki eden unsurları zikretmeden konumuz tamamıyla anlaşılabilir olmaz. Hîve Hanlığı'nın İran'la diplomatik ilişki kurmasının baş sebebi kendi varlığını korumaktı. Burada Özbek hanlıkları arasında Hîve'nin daha mantıklı yol tuttuğunu söyleyebiliriz. Hîve Hanlığı,

İran'a sert tavır gösteren Buhara Hanlığı'na nazaran daha ılımlı; Kızılbaşlarla çok yakın ilişkiler kuran Bâbürlülere nispeten daha mesafeli duruş sergilediğini ifade edebiliriz. Hîve Hanlığı'nın mezkur diğer iki devlet yanında orta yola yakın bir siyaset sergilediğinin altını çizmek isteriz.

Hârizm halkının eskiden beri Horasanlılarla tek mezhep, tek devlet içinde yaşamaları, ortak bir geçmiş ve kültüre sahip olmaları, Hîve Hanlığı ve İran'ı birbirine yaklaştıran unsurların başında gelmektedir. Eskiden beri devam eden ticaret yolunun İranlı ve Hîveli tacirler tarafından kullanılıyor olması, Hacca ve Osmanlı Devleti'ne açılan yolun İran üzerinden geçmesi bu yolun tamamen kapatılmasına izin vermiyordu. Hanlığı diplomatik ilişkiler kurmaya iten başka bir unsur da, zor durumda kalan hanların İran'dan başka sığınacak yerlerinin olmamasıydı.

İran ile Özbek hanlıklarının ilişkileri çok az çalışıldığı bilinmekteyken bu boşluğun giderilmesi araştırmacıların sorumluluğunu daha da arttırmaktadır. Safevî ve hanlıkların tarih eserleri dışında Özbekistan El Yazmaları Enstitüsüne bağlı Hîve Hanlığı Arşiv Belgeleri ve Osmanlı Devlet Arşivi incelenerek daha fazla bilgiye ulaşılabilir. Üstelik Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen ozanlar vasıtasıyla zengin halk edebiyatından da istifade edilebilir. Böylelikle günümüze kadar oluşan literatür ve metodolojiye zenginlik katılabilir. Bilimsel araştırmalardan kasıt problemleri çözmek iken Ortadoğu ve İslami ülkeleri arasındaki siyasî ve sosyo-kültürel ilişkiler güçlendirilebilir.

XVIII. yüzyılın başında, hem İran, hem Hîve'de meydana gelen siyasî krizin ardından, bölgeye Avşarlı Nâdir Şah hâkim olmuştu. Şah kısa süre içinde Hindistan ve Türkistan'ı topraklarına katmayı başarsa da hükümranlığı uzun sürmeyecekti. Sonuç itibarıyla Nadir Şah, Rus tehdidine karşı bir tampon bölge oluşturmayı başarsa da ardı kesilmeyen isyanların ardından öldürülecek, onun Merkezi Asya hükümranlığı uzun sürmeyecekti. Hîve Hanlığı bağımsızlığını tekrar kazansa da asla eski gücüne sahip olamayacaktı. İlginç olan, Nâdir Şah istemeden de olsa, Ruslara karşı en çok direnen Hîve Hanlığı'nı zayıflatmıştı. Hindistan'da Bâbürlüleri zayıflatması İngilizlerin işini kolaylaştırmış, Özbek hanlıklarını zayıflaması ise en çok Rusların işine yaramış, Çarlığın Türkistan'ı işgali kolaylaşmıştı.

KAYNAKÇA

Ahmedov, Böriboy, *Tarihdan Saboqlar*, Öqituvçi Neşriyatı, Taşkent 1994.

Ahmedov, Böriboy, *Özbekiston Tarihi Manbalari Qadimgi Zamon va Orta Asırlar*, Öqituvçi Neşriyatı, Taşkent 2001.

Allaeva, Nigora, “Vzaimosvyazi Hivinskogo Hanstvo s İranom v XVI-XVII vekov”, *Avtoreferat*, Rusça, Taşkent (2007), s. 1-29.

Allaeva, Nigora, “Roman Gog’ning Safar Kundaliği” (XVII asr Orta Asya Tarihiga Doir Muhim Manba Sıfatıda), Birûnî Şarkşunoslık Enstitüsü, *Şarkşunoslık Dergisi*, Sayı: 17, Taşkent (2014), s.14-26

Alpargu, Mehmet, “Özbekler”, *DİA*, XXXIV, (2007), s. 119-121.

Alpargu, Mehmet, *Türkistan Hanlıkları, Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

Alpargu, Mehmet, - Çelik, Muhammed Bilal, “Nâdir Şah’ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXIX, Özel Sayı-I, Ankara (2009), s. 511-529.

Andican, Ahat, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2009.

Arı, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, I, 6. Baskı Alfa Yay., İstanbul 2014.

Arunova M.R.,- Eşrefyan K.Z., *Nâdir Şah-i Avşar*, çev. Nergize Turaeva, Selenge Yay., İstanbul 2015.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, *Safevi Devleti Tarihi (1501-1736)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

Barthold, Vasili Vladimîroviç, *Orta Asya Türk Tarihi*, Divan Yayınları, İstanbul 2017.

Berâziş, Emir Hüseyin, *Ravâbit-i Siyâsî diplomatik-i İran ve Cihân der ahd-i Safeviye*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran, 1392 hş.

Beyânî, Muhammed Yusuf Babacanbekoğlu, *Şecere-i Hârizmşâhi*, Çağatayca, Emre Berkan Yeni Beyânî- Şecere-i Harezmsâhî, [1B-102A](Dil İncelemesi-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), İstanbul Kültür Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, İstanbul 2018.

Biray, Nergis, “12 Hayvan Türk Takvimi Zamana ve İnsana Hükmetmek”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 39, (Erzurum 2009), s. 671-683.

Boynazarova, Nodira,- Abdurahimov, Ilhom, “Yangi Davr”, *Axborot*, TV Programı, Taşkent 07.06.2018, (Özbekistan’ın resmi TV kanalında yayınlanan haber programı), <https://yandex.com.tr/video/search?filmId=5205603522195806805&text=xiva%20xonligi>, (erişim: 01.02.2019).

Bregel, Yuri, *Historical Maps of Central Asia 9th-19th centuries A.D.* Research Institute for Inner Asian Studies press, Bloomington 2000.

Bregel, Yuri. *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston: Brill, 2003.

Budak, Mustafa, *Osmanlı-Özbek Siyâsî Münasebetleri (1510-1740)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi, İstanbul 1987.

Budak, Mustafa, “İlbars Han”, *DİA*, XXII, (2000), s. 78-79.

Burton, Audrey, *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Curzon Press, London 1997.

Cleveland, William L, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Türkçe terc., Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.

Çelik, Muhammed Bilal, *Firdevsü'l-İkbal'e Göre Hîve Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004.

Çelik, Muhammed Bilal, “Cengizli Hâkimiyet Anlayışını Değiştirme Girişimleri: Kongrat Hîve Hanlığı Örneği”, *Akademik İncelemeler*, II, Sayı 1, (2017), s. 175-187.

Çınar, Gülay Karadağ, *Safevi-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)* Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, SBE, Afyon 2011.

Doğan, Orhan, - Erdoğan, Aysel, *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*, Berikan Yayınları, Ankara 2014.

Ebülgazi, Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime-Türklerin Soy Kütüğü*, Hazırlayan, Muharrem Ergin, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul tsiz.

Ebülgazi, Bahadır Han, *Türk Şeceresi*, Haz., R. Nur, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925.

Ebülgazi, Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, Haz., Azam Öktam, Çolpan Neşriyatı, Taşkent 1992.

Er, Adnan, *Safevi Devleti'nin Yıkılış Sebepleri*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul 2008.

Esterâbâdî, Mîrza Mehdî Hân, *Târîh-i Cihânguşâ-yi Nâdirî*, Ed., Mitra Mehrabadî, Dünya-yi Kitap Yay., Tahran 1390 hş.

Esterâbâdî, Seyyid Hüseyin b. Mürteza Hüseyini, *Târîh-i Sultânî ez Şeyh Safî tâ Şâh Safî*, İntişârât-i İlmî, Tahran 1366 hş.

Günel, Zerrin, “Nöker”, *DİA*, XXXIII, (2007), s. 216-217

Gündoğdu, Abdullah, *Hîve Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanileri Devri: 1512-1740)*, Ankara Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

Gündoğdu, Abdullah, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1975.

Gündüz, Tufan, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.

Gündüz, Tufan, “Safevîler”, *DİA*, XXXV, (2008), s. 451-455.

Gündüz, Tufan, “Safevî Dönemi Kaynaklarına Dair Kısa Bir Değerlendirme”, *Gâzi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXIX/I, (2009), s. 498-510.

Ğaffârî, Ferd Abbaskulı, *Târih-i Mufassal-i Safevîye*, VII-IX, Dânişgâh-i Âzâd-i İslamî, Tahran 1392 hş.

Ğulomov, Yahyo, *Horazmning Suğorılış Tarihi Qadimgi Zamonlardan Hozirgaça*, Özbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyatı, Taşkent 1959.

Hazîn, Şeyh Muhammed Ali b. Ebütâlip, *Târih-i Hazîn*, Çaphâne-yi Dâd-i İsfahân, İsfahan 1332 hş.

Hudaynazarov, Halim, *Şacara-i Türk va Uning Örganimasi*, Oqituvçi Neşriyatı, Taşkent 1993.

İbn Bezzâz, İsmâil Tevekkülî, *Safvetü's Safâ*, Hazırlayan, Gulâm Rızâ Tabatabâi-Mecd, Dânişgâh-i Âzâd-i İslamî, Tebriz 1373 hş.

İvanov, Pavel Petroviç. *Oçerki Po İstorii Sredney Azii*, Vostoçnaya Literatura Neşriyatı, Moskova 1958.

Iso Jabborov, “Özbeklarning Etnik Tarihi”, *Cihân Edabiyatı Dergisi*, Sayı 12, Taşkent (2009), s. 1-16.

Kafalı, Mustafa, “Ebülgazi Bahadır Han”, *DİA*, X, (1994), s. 358-360.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1975.

Kallek, Cengiz, “Batman”, *DİA*, V, (1992), s. 199-200.

Kamalova, Zebiniso, “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2017), s. 160-173.

Karadeniz, Yılmaz, *İran Tarihi 1700-1925*, Selenge Yay., İstanbul 2012.

Karadeniz, Yılmaz, “Safevi Devleti’nin Kuruluş Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II, Sayı 3, (2014), s. 55-66.

Karadeniz, Yılmaz, “İran ve Türkistan’da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 20, Isparta (2009), s. 50-65.

Kazvînî, Ebu’l-Hasan, *Fevâidü’s-Safeviye*, Muessese-i Mutâliât ve Tahkîkât-i Ferhengî Neşriyatı, Tahran 1367 hş.

Kerîmî, Alî Rızâ, “İlel-i Tanîş der Revâbit-i Hâricî-yi Îrân ve Özbekân”, *Mutâliât-i Târîh-i İslâm*, 3/11, Tebriz (1390 hş.), s. 75-98.

Kırca, Umut, *Nâdir Şah Döneminde Afşarlıların Babürlüler ve Türkistan Hanlıkları ile İlişkileri (1736-1747)*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, SBE, İstanbul 2018.

Koç, Dinçer, *Hîve Hanlığı, Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Haz., Hayrunnisa Alan,- İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyatı, İstanbul 2017, s. 572-631.

Küçükdağ, Yusuf,-Dedeyev Bilal, “Safevîlerin Nesebine Farklı Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II, sayı 6, (2009), s. 415-424.

Lockhart, Laurence, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly Upon Contemporary Sources*, London 1938.

Mar’aşî, Mîrza Muhammed Halîl, *Mecmâ’u’t Tevârîh*, Haz. Abbas İkbâl, Kitaphâne-yi Sinâ-i ve Tahûrî, Tahran 1362 hş.

Mehdevî, Abdureza Hoşeng, *Târîh-i Revâbit-i Hâricî-yi Îrân ez İbtidâ-yi Devrân-i Safevîyye tâ Pâyân-i Ceng-i Dovvom-i Cihânî (1500-1945)*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1350 hş.

Mervî, Muhammed Kâzım, *Nâme-yi Âlem Ârâ-yi Nâdiri*, I, İdare-i Neşriyat-i Edebiyat-i Hâver, Moskova 1962.

Mervî, Muhammed Kâzim, *Âlem Ârâ -yi Nâdirî*, I-III, Haz. Muhammed Emin Riyahî, Kitab Furuş-i Zavvâd, Tahran, 1364 hş.

Morris, Ian, *Dünyaya Neden Batı Hükmediyor?*, Alfa Yay., 4. Baskı, İstanbul 2017.

Murtazaeva, R. H., *Özbekistan Tarihi*, Özbekistan Respublikası Âlî ve Orta Mahsus Talim Vazirligi, Özbekistan Milli Üniversitesi Yayınevi, Taşkent 2005

Munirov, Quvomiddin, *Horazm'da Tarihnavislik*, Ğafur Ğulom Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 2002.

Mûnis, Şîr Muhammed,- Âgehî Muhammed Rızâ, *Firdevsu'l-İqbol Bahtlar Boĝı*, Özbekçe Transkripsiyonu, Oqituvçi Neşriyatı, Taşkent 2010.

Münşî, Muhammed Yûsuf, *Tezkire-î Mukîm Hânî*, Ferheng-i ve İctimâ-î Maverâünnehir der ahd-i Şeybânîyân ve Astrahânîyân, Haz. Fereşte Sarrâfân, Mirâs-i Mektub, Tahran 1380 hş.

Müstevfî, Muhammed Mühsin, *Zübdetü't Tevârîh*, Haz., Behrüz Güderzî, İntişârât-i Dânişgâh-i Tehran, Tahran 1375 hş.

Nevâî, Abdülhüseyn - Gaffarî Ferd Abbaskulı, *Târih-i Tehavvulât-i Siyasî, İctimâ-î ve Ferhengî İrân der Devrân-i Safevîye*, Mema Yayıncılık, 6. Baskı, Tahran 1392 hş.

Nevâî, Abdülhüseyn, *İrân ve Cihân ez Moĝol tâ Kâcâriye*, Hümâ Neşriyatı, Tahran 1364 hş.

Ölmez, Mehmet, “Soyurgal”, *DİA*, XXXVII, (2009), s. 388-389.

Öngören, Reşat, “Safiyüddîn-i Erdebîlî”, *DİA*, XXXV, (2008), s. 476-478.

Öngören, Reşat, “Safiyye”, *DİA*, XXXV, (2008), s. 460-462.

Özcan, Azmi, “Nâdir Şah”, *DİA*, XXXII, (2006), s. 276-277.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Tiyûl”, *DİA*, XXXXI, (2012), s. 207-208.

Özgüdenli, Osman Gazi, “Nişâbur”, *DİA*, XXXIII, (2007), s. 149-151.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İran”, *DİA*, XXII, (2000), s. 395-400.

Öz, Mustafa, “Râfizîler”, *DİA*, XXXIV, (2007), s. 396-397.

Rahmetî, Mühsin, “Revâbit ve Münâsebet-i Hânedân-i Arapşâh-i Hârizm bâ Safevîyân”, İsfahan Üniversitesi, Edebiyat ve Beşeri İlimler Enstitüsü, *Pejuhîş-i Târih-i Devre-yi Cedit*, 3. yıl, Sayı 2, Yaz 1390 hş., s. 89-112.

Rahmetî, Mühsin, “Revâbit-i Hân Nişîn-i Hîve bâ Devlet-i Merkezî-yi Îrân ez Sukût-i Safeviye tâ Merg-i Nâdir Şâh (hş.1135-1160)”, *Pejaheşnâme-i Târîh*, Sayı 13, Tahran (1387 hş.), s.46-59.

Saray, Mehmet, “Hîve Hanlığı (1512-1873)”, *Makaleler*, IV, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 126-142.

Saray, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Atatürk Araştırmalar Merkezi Yay., Ankara 1999.

Saray, Mehmet, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Berikan Yay., Ankara 2014.

Salih Yılmaz, “XV-XX. yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi”, *Türk Tarihi Kurumu*, Sayı 214, Ankara (2006), s. 1-210.

Saray, Mehmet, “Hîve Hanlığı”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 167-170.

Shahed, Babek, *Dürre-i Nadiri'ye Göre Nadir Şah ve Dönemi Tercüme ve Değerlendirme*, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.

Suavi, Ali, *Hîve Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Haz. M. Abdülhaluk Çay, Orkun Yayınları, İstanbul 1977.

Sümer, Faruk, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992.

Sykes, Percy Molesworth, *A History of Persia*, McMillian and Co, London 1915.

Taşagül, Ahmet, “İnak”, *DİA*, XXII, (2000), s. 255-256.

Tekin, Feridun, “19. Yüzyıl Harezm Tarih Yazarlığı (Mûnis, Agehî, Beyanî)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. II, Sayı: 3, (2008), s. 199-210.

Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Türk, Ümit Ulvi, *Safevi Devleti'nin Özbek Hanlıkları ve Babür Devleti ile Siyasî İlişkileri (1526- 1722)*, Ankara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.

Türkoğlu, İsmail, “Şeybânîler”, *DİA*, XXXIX, (2010), s. 45-47.

Uluğ Bey, Mirza, *Tört Ulus Tarihi*, Tahrir heyeti müdürü Azam Öktam, Çolpan Neşriyatı, Taşkent 1994.

Üstün, İsmail Safa “İran”, *Safevîlerden Gümümüze Kadar*, *DİA*, XXII, (2000), s. 400-405.

Vambery, Hermann, *Türki Halk, “Özbekler” Kısmı*, Leyptsing 1885, Almandan Özbekçeye Şodmonov Turdiboy tercümesi, Taşkent 1992.

Vambery, Aminius, *History of Bokhara: From The Earlies Period Down to The Present*, Composed For The Firs Time After Oriental Known and Unknown Historical Manuscripts, London 1873.

Veselovski, N.İ, *Ocherk İstoriko-Geografiçeskikh Svedini o Hivinskom Hanstve Ot Drevneyşikh Vremen Do Nastoyaşego*, Brat Pantelovikh Neşriyatı, St. Petersburg 1877.

Veżâret-i Umur-i Harice, “Esnâdi ez Revâbit-ı İnan bâ Menâtik-i Asya-î Merkezî” (İnan'ın Orta Asya Ülkeleriyle İlişkilerine Dair Belgeler), *Defter-i Mütalaât-ı Siyasî ve Beynelmileli*, İdare-i İntişar-ı Esnâd, Tahran 1372, s. 17.

Yeni, Emre Berkan, Beyânî, *Şecere-i Harizmşâhi*, (Dil İncelemesi-Metin-Dizin-Tıpkıbasım) Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul 2018.

Yılmaz, Salih, “Hîve Hanlığı’nda Tarih Yazıcılığı ve Başlıca Temsilcileri”, 3. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarlar Kongresi, *Türkiye Yazarlar Birliği*, Ankara 2015, s. 470-482.

Yılmaz, Salih, “XV.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi”, *Türk Tarihi Kurumu*, Sayı 214, Ankara (2006), s. 60-76.

Yorulmaz, Osman, *Başlangıçtan Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusya’sı Arasındaki Siyasî İlişkiler*, Türk Tarihi Kurumları Yay., Ankara 2013.

Yuvalı, Abdülkadir, “Daruga”, *DİA*, VIII, (1993), s. 505-506.

Zeinelov, Aidar, *Hacıbektaş İlçesindeki Alevîlerin İnanç Esasları ve Dinî Uygulamaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Ün. SBE, Kayseri 2018.

Ziyaev, Hamid, *XVIII. Asırda Orta Asya ve Vural Boyları*, Özbekistan SSR, Fan Neşriyatı, Taşkent 1973.

İnternet Kaynakları

Aim.uz, www.hozir.org, <http://hozir.org/xiva-xonligi.html>, (erişim. 21.01.2019)

www.ziyouz.uz.com (Ziyouz kütüphanesi)

www.xorazmiy.uz.com (Özbekistan Hârizm İli Kütüphanesi)

www.ttk.gov.tr (Tarih Çevirme Klavuzu)

www.etymonline.com (Online Etymology Dictionary)

www.tdk.gov.tr (Türk Dil Kurumu)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/> (DİA)

<https://yandex.com.tr/video/search?filmId=5205603522195806805&text=xiva%20xonligi>, (Haber Kanalı)

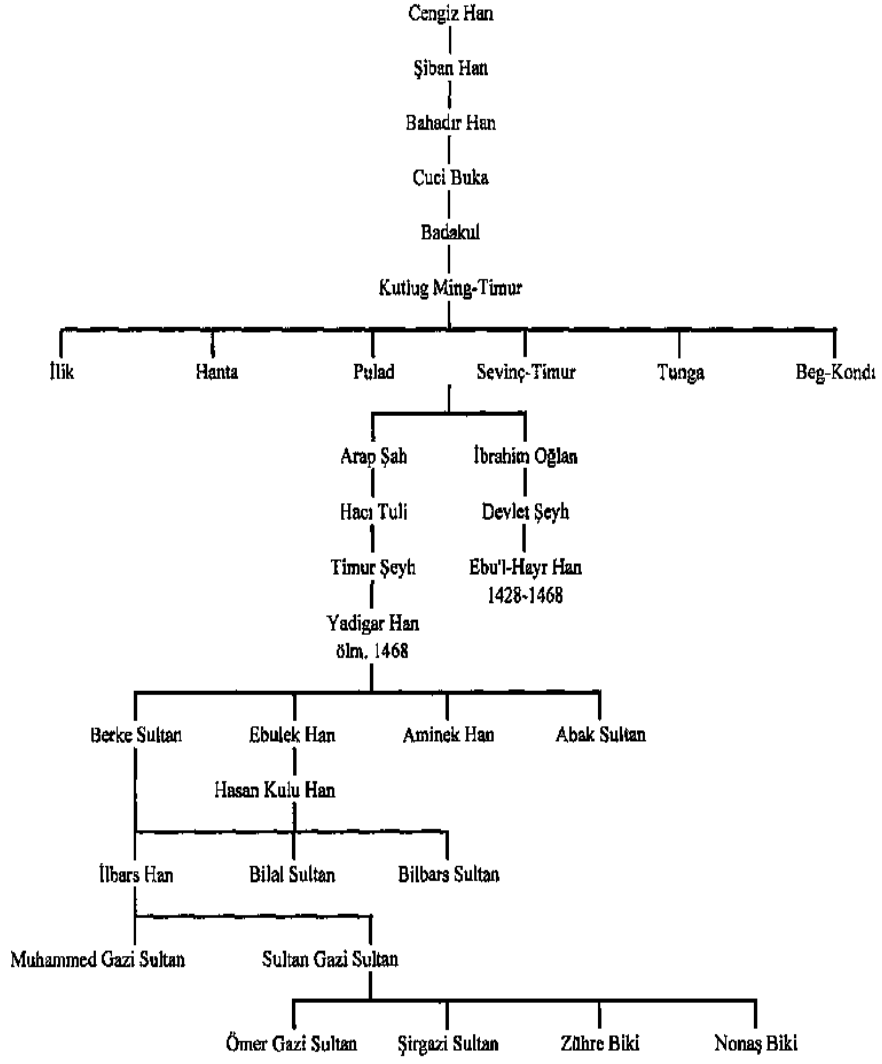
ÖZGEÇMİŞ

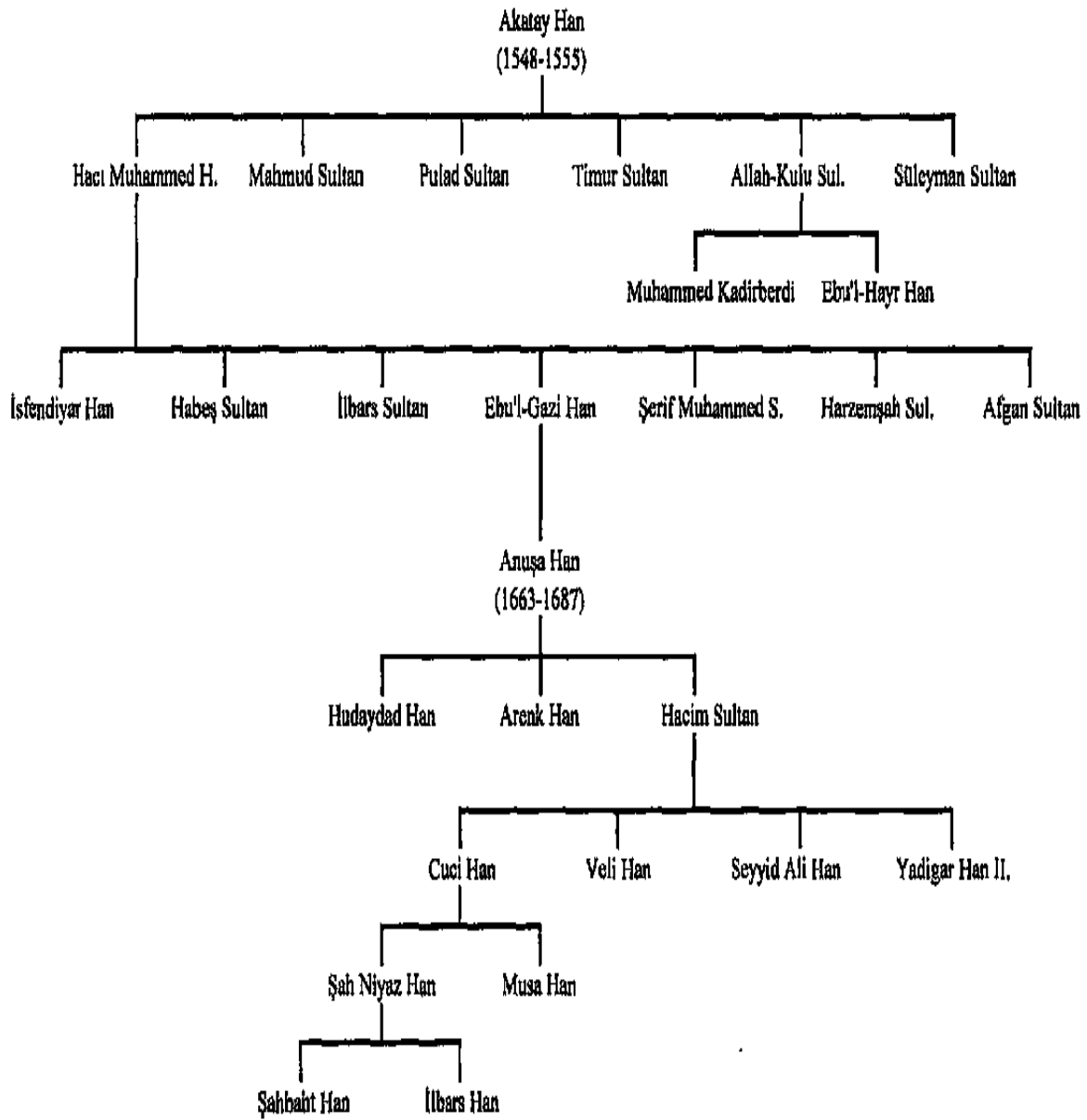
Valı Khatov, 24.06.1979 tarihinde Tacikistan'ın Haylon İli C. Rümî ilçesinde doğdu. Lise eğitimine kadar 15. Orta Maktab'ında okudu. Yüksek öğretimini İslami Bilimlerle başladı. Klasik Farsça, Arapça ve Çağatay Türkçesini geliştirdi. Türkçe ve YÖS hazırlıkları sonrası 2011'de Marmara Üniversitesi Din Kültürü Öğretmenliğine başladı. 2016'de lisansını tamamlayarak aynı yıl aynı Üniversitede Ortadoğu ve İslami Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Siyasi Tarihi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yüksek lisansına başladı. Arapça ve Farsça dilleri iyi bilmekte, Rusça YDS dil puanı 63,75.

EKLER

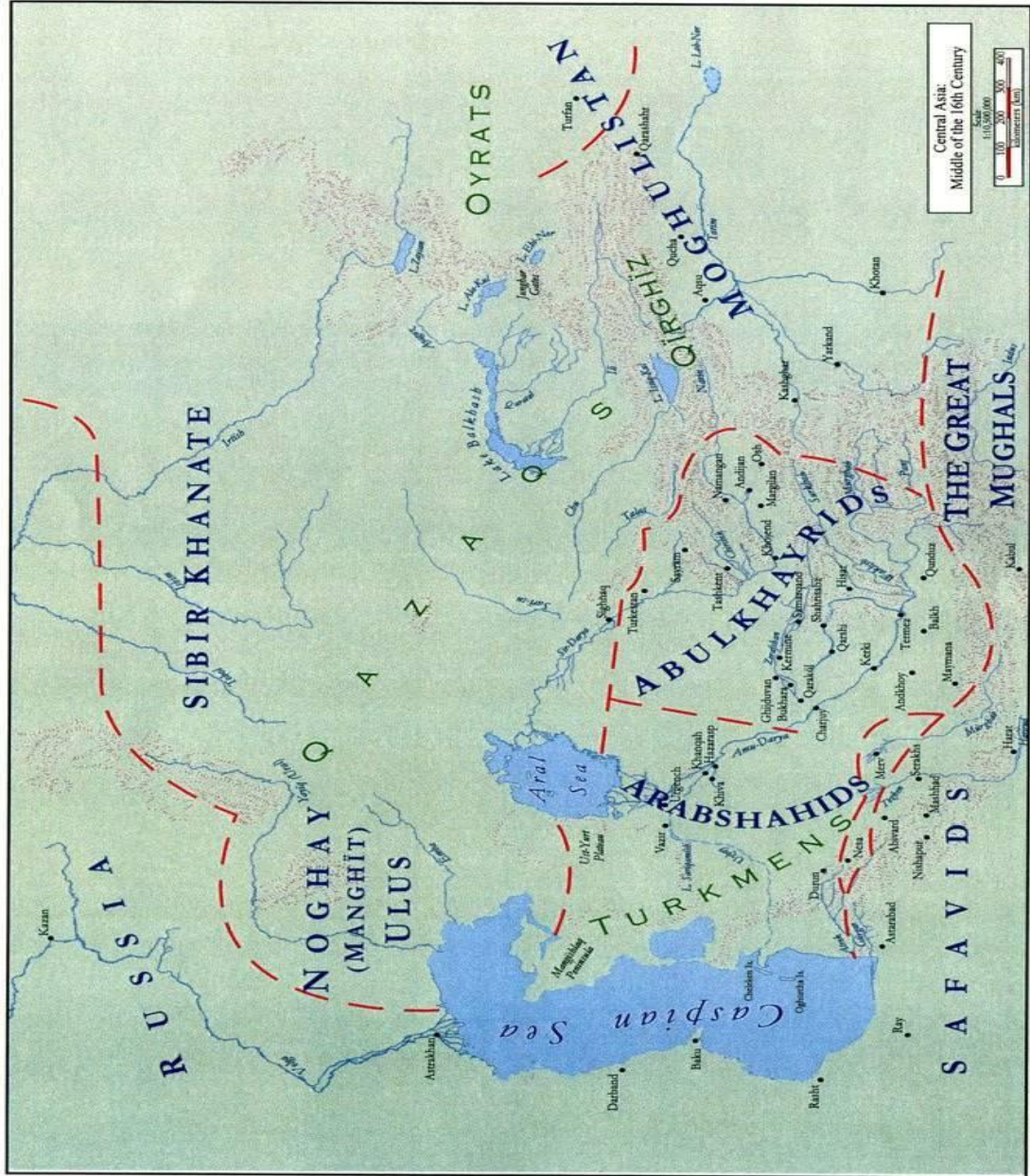
EK-1

YADİGAROĞULLARI HANEDANLIĞI ŞECERESİ

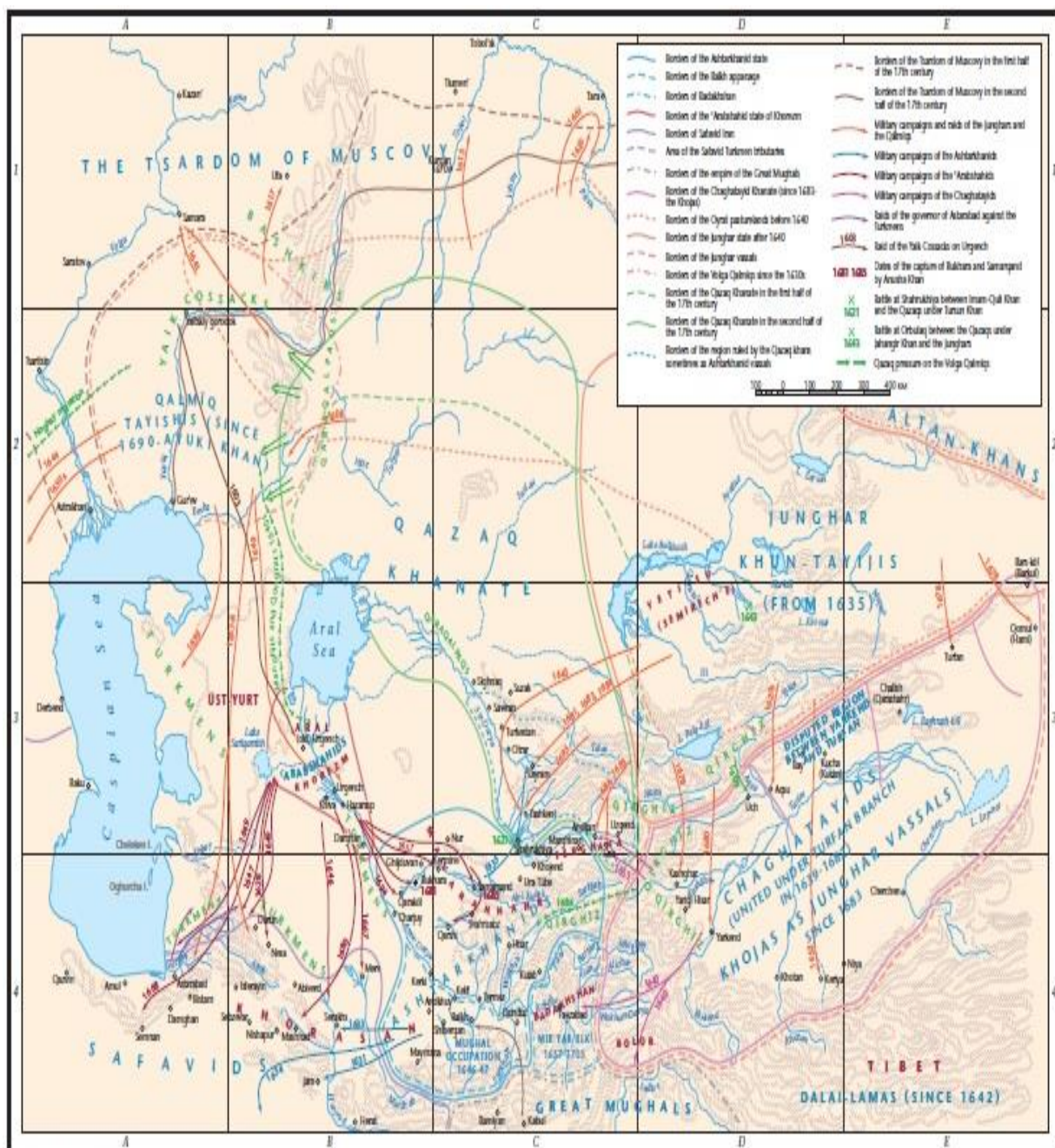

EK-2. Harita 1: XVI. yüzyılda Özbekler, Gülay Karadağ Çınar, *Safevi-Özbek Siyasi İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)* Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, SBE, Afyon 2011, s.330.

EK-3. Harita 2: XVII. yüzyılda Buhara, Hıve Hanlıkları ve Oyratlar, Yuri Bregel, An Historical Atlas of Central Asia, Leiden-Boston: Brill, 2003, s. 57.

©Yuri Bregel 2003

28. 17TH CENTURY: THE ASHTARKHANIDS, KHOREZM, THE QAZAQs, AND THE JUNGHARS

EK-4, Harita 3, Nâdir Şah'ın Türkistan Seferi, Bregel, Yuri. An Historical Atlas of Central Asia, Leiden-Boston: Brill, 2003. s.59.

© Yuri Bregel 2003

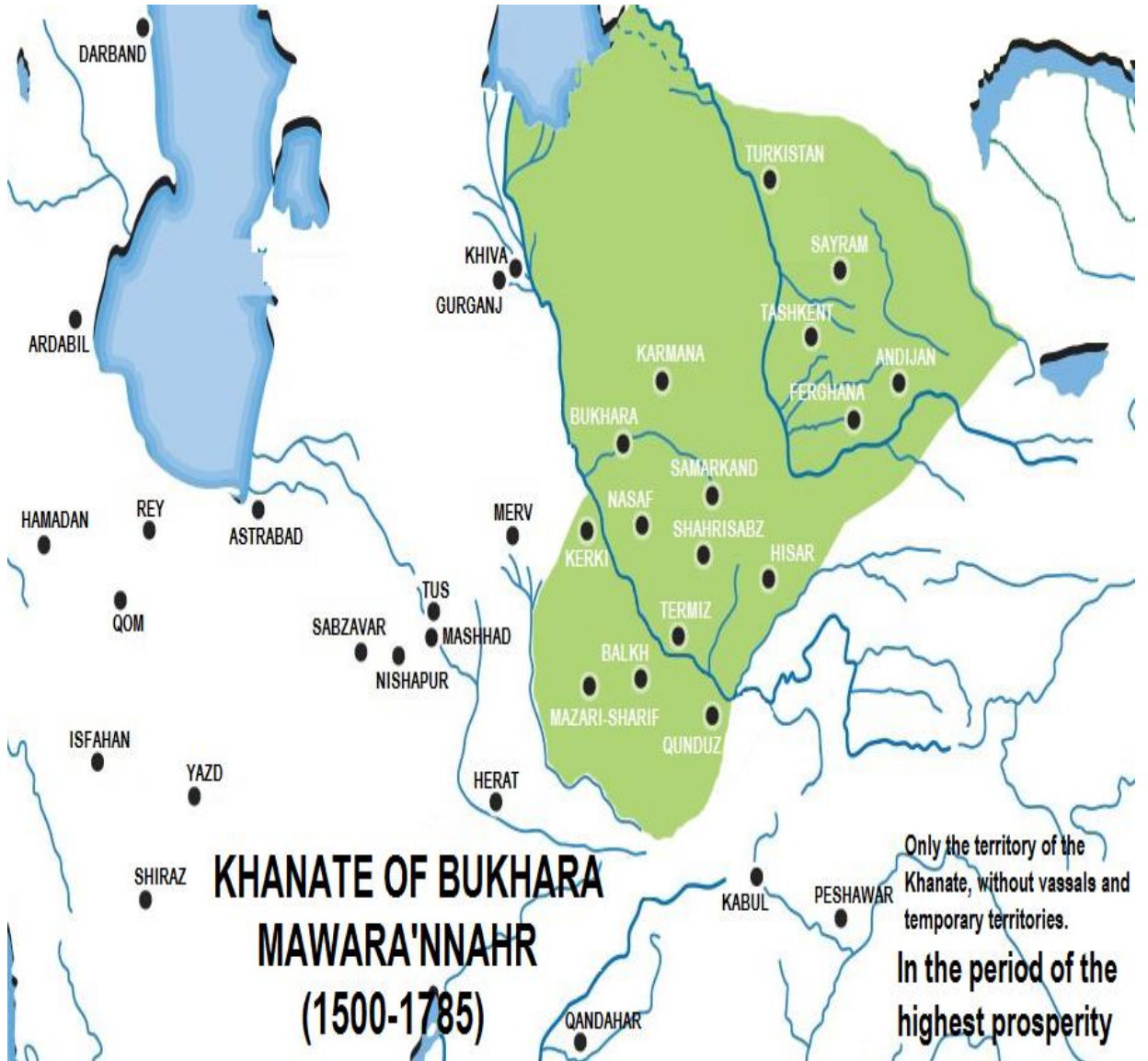
29. THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY: NADIR SHAH, BUKHARA, KHOREZM, THE QAZAQS, AND THE JUNGHARS

WIR

EK-5, Harita 4: 1500-1785 yıllarında Mâverâünnehir Hanlıkları,

https://yandex.com.tr/gorsel/search?from=tabbar&text=khiva%20khanate&p=10&pos=312&rpt=simage&img_url=https%3A%2F%2Fupload.wikimedia.org%2Fwikipedia%2Fcommons%2Fthumb%2F3%2F37%2FKhanate%20of%20Bukhara%20Mawara%2527nnahr%20%25281500-1785%2529.png%2F640px-Khanate%20of%20Bukhara%20Mawara%2527nnahr%20%25281500-1785%2529.png

EK-6, Harita 5. XVI-XVIII. Yüzyılları Türkistan'ın kuzey-güney cephesi yolları ve ticarî güzergâhlar Yuri Bregel, *Historical Maps of Central Asia 9th-19th centuries A.D.* Research Institute for Inner Asian Studies Press, Bloomington 2000, s. 56.

